

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3 1889

Մ Ա Ր Տ

1889 № 3

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 ՊՈՕՇԵԱՆՅ ՊԵՐՆ	375	Յեցիր (շարունակութիւն):
2 ՄԱՆՈՒԼԵԱՆՅ ԼԵԻՈՆ	419	Եզերն (բանաստեղծութիւն):
3 " "	420	Սանուշակ (բանաստեղծութիւն):
4 ԹԱԳԷՈՍԵԱՆ ՔՐԷՍՏՈՓՈՐ	421	Պօկտին (բանաստեղծութիւն):
5 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ	422	Պատրիկեանի նամակներ:
6 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ ՅՈՒՀԱՆՆԵՍ	434	Հոգեբան.՝ Մանկ. խորհրդածութիւն.
7 ԱՐՆԵԻՆԵԱՆ	458	Առաւօտեան Երգ (բանաստեղծ.):
8 ՔԱՐԱՄԵԱՆՅ ՆԵՊՈՂԱՅՈՍ	459	Պ. Պաօշեանցի և նորա վեպերը: (վերջ)
9 ԵԱՂՈՒԲԵԱՆՅ ԿԱՐԱՊԵՏ	476	Կատարա. վերանորոգութիւն: (վերջ)
10 Ա., Ա., Լ. Ս. Քչ.	500	Գրախօսութիւն:
11	516	Ներքին տեսութիւն: —
12	"	Պ. Պաօշեանցի չորհրդանք:
13	517	Ներախան Վաղր. պատմ. խնդրին:
14	522	Կրօնական տրդխնայանդակ:
15	531	Մանցուցակ:
16 Ն.	532	Քաղաքակ. տեսութիւն: — Բաւական:
17 ԽՈՐԷ.	546	«Մարտ»-ի նամակադրութիւն:

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ԽՈՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

1889

新學時報

中華民國二十二年一月一日

第一卷第一期

本報宗旨：在於介紹新學，傳播新知，以供社會之參考。

（以下內容模糊不清）

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3 1889

Մ Ա Ր Տ

1889 № 3

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱԲԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1889

Дозволено цензурою Тифлисъ. 20-го февраля 1889 года.

Типографія М. Д. Ротинянца на Гол. пресн. домъ № 41.

Յ Ե Յ Ե Ր

Վ. Է. Պ

Պ Ե Ր Ճ՝ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն Յ Ի

(Նարունակութիւն 1)

ԺԱ.

ԷԶՄԻԱՄԵՆԻ ՈՒԽՏԱԻՈՐԸ.

Արարտեան նահանգի ամեն մի գիւղացու աչքին սովորական է յաճախ տեսնել եկեղեցումը՝ դրան առաջին կանգնած՝ մի մի օտարական ժամաւորի, որոնք կուրծքը կոծելով՝ անզաղար ծունր են դնում և առանց աջ ու ձախ նայելու՝ Յիսուսի ներկայացրած մաքսաւորի նման զլուխը խոնարհեցրած՝ միմիայն տեսնում են իւրեանց բամբակի թելից գործած տրեխները:

Ամեն մի երեխայ, ամեն մի սուր աչք գիտեն, թէ ո՞վ է ջերմ աղօթականը, ո՞ր աշխարհքիցն է և ո՞ւր է եկել:

—Ե՛լի եկել են, արմնկով հրում են և ցոյց են տալիս ժամաւորներն իրար և քթերիցը զայրալիր յուսահատական ծուխ արձակելով լռում:

Ժամն արդէն դուրս է եկել. ժամաւորները Աւետարանը համբուրել են, առել են ժամկոչին «ողորմի Աստուածը» և լսել նրա մեքենայաբար «ողորմի ծնողացդ» պատասխանը. տէրտէրներն արդէն ծալել են իւրեանց փիլոնը և կախել կանանց դասի վանդակից ու իւրեանք դուրս եկել ժամից, խառնուել դրսեւ ժողոված ժամաւորներին: Ժամհարը հանգրեց վերջին ճրագը և մօտե-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1 և 2 համարները:

ցաւ օտարականին. բայց նորեկը ոչինչ չի տեսնում, նա մաքուր պա-
ցած է հրեշտակների զասը, նա վերացած է անցաւոր աշխարհից:

Երկու անգամ ժամհարը զգուշութեամբ շարժել է աղօթակա-
նին, բայց նա չի շտապում, նրա շրթունքները մրմնջում են «եկե-
ցէն»:

— Տէրտէրն ինձ սպասում է, տիրացո՛ւ, պաշտումահաց ունինք,
կրկնում է ժամկոչը. բայց օտարականը կարծես անտարբեր է դէպի այդ
առաջարկը: Նա մի երկու ծուկեր ևս կրկնում է և երկիւղածութեամբ
ուղղում է քայլերը դէպի բեմը, ամեն մի խաչ, մէն մի պատկեր կարգով
համբուրում է, ամեն սիւնի անկիւնին երեք անգամ մօտեցնում է
շրթունքը և ամեն մի համբուրին երեք անգամ խաչակնքում երեսը:

Վերջապէս Աստուծոյ մարդը եկեղեցու արտաքին շէմքից ա-
ռաւ իւր փափագը և գլխիկոր՝ հաշուած ու համեստ քայլերով գը-
նում է յառաջ, շարունակելով Խաղաղականի շաւառով խոս-
տովանի մը:

— Ողորմի Աստուած, տիրացո՛ւ, խանդարում է մեր ճգնաւորին
տէրտէրը եկեղեցու բակումը:

Պանդուխտը հանդարտօրէն զուկը վեր բարձրացրեց, յառաջեց
դէպի ձայնը և մի անխելի շշուկով արտասանած «օրհնեա տէր»
խօսքի հետ՝ ականածական համբոյր դրոշմեց տէր հօր սուրբ աջին և
ամենահամեստ ու ամօթխած նորահարսին պատշաճ խոնարհութեամբ
երկրպագութիւն տուեց շուրջ բոլորած ժողովրդին:

Նոքա ժամաւորներն էին, նոցանից ոչ մինը չէր հեռացել եկե-
ղեցու բակից, ամենքը սպասում էին այս ներկայացմանը:

— Բարի գալ՛ւստդ, տիրացու եղբայր. Վանեցի՞ ես:

— Այո՛, սուրբ հայր:

— Հայրիկի աշակերտներիցը կը լինի՛ք:

— Ծառայ եմ:

— Ի՞նչպէս է Հայրիկը:

— Օրհնող է:

— Հիմա ո՛ւր է:

— Վանէն նուաստութիւնս ճանապարհ դրաւ ու ինքը Վարադ
գնաց, հօն դպրոցին հանդէսը կը ղիտէր:

— Ո՞ր կողմն է Աստուած ձեզ առաջնորդում, ո՛ւր էք գնում:

—Սուրբ Էջմիածնի ուխտաւոր ենք:

—Խնդրուած քիչ կատարումն:

Պատասխանը՝ խանարհ երկրպագութիւն:

—Ո՞ր տեղ էք իջւանել:

—Բաց երկնից տակ, բայց սիրելի, հարազատ և հիւրասէր հայ հարց և եղբարց հովանիին ներքոյ:

—Լաւ ձայն ունի՞ք, լաւ երգել գիտէ՞ք:

—Որչափ սուրբ Հոգին անարժանս օժտեր է:

—Էջմիածին զնացի՞ք:

—Ո՛չ, Կարսէն Աղուանեան սրբազանին յանձնարարականով Աղէք-տանդրապօլի յաջորդ Յուսիկ հայր սուրբին ուղղուեցայ, ան ալ զիս այս կողմէն ճանապարհ զրաւ քանի մը Աշտարակեցի եղբարց ուղեկցութեամբ:

—Ուրեմն ձիով էք եկել:

—Իմ ոտքերս ամուր են, անբան անասունը նեղելու հարկ չը կար. Հայրիկ մեզի յաճախ ոտքով քալելու և չարքաշութեան տոկալու վարժութիւններ կ'աւանդէր, ինքն ալ մեզի հետ Վանայ շքր-ջակացքը կը պտըտէր, զիւղերը մեզի քարոզութիւն ընել կ'ուտար:

—Հայրիկն աշակերտներ շա՞տ ունի, տիրացու աղպէ՛ր, խօսակցութեան մէջ խառնուեց մի գիւղացի:

—Մէկ կողմէն կը յաւելին, միւս կողմէն կը սլակասին, զպրօցն աւարտողներուս կը փոխարինեն նորեկներ:

—Դուք ե՞րբ էք աւարտել:

—Երկու տարի կաց: Հայրիկին պատուիրանաւ Կարնոյ կողմերն երբ ուսուցչութիւն կ'ընէինք, ամիս մը յառաջ վերակոչեց զիս և բարեհաճեց այս կողմերն առաքել իւր սուրբ գրաւոր հրամանաւ:

Տիրացուն ձեռքը ծոցազրպանը տարաւ, հանեց մի մեծադիր փոստի թղթի լաշնութեամբ հաստ թղթի վերայ խոշոր տառերով գրութիւն և տուեց տէրտէրին:

Թուղթը ձեռքէ ձեռք պտըտեց, դրագէտ, անդրագէտ մի թեթիւ հայեացքով, մի հաստատուն գլխի շարժումով հաւաստի եղան նրա անկեղծութեանը:

—Հայրիկի իր ձեռքն է, վաւերացրին ամենքը:

—Հազար թղթի մէջ կը ճանաչեմ Հայրիկի ստորագրութիւնը,

պարծեցաւ մի երիտասարդ իւր կողքին կանգնած ընկերին:

—Շատ դժուար բան էր ա՛յ, կշտամբեց խօսողի սնապարծութիւնը մի ուրիշը. ամեն երեխայ կը ճանաչի «Հայրիկ» ստորագրութիւնը:

—Քիչ ենք տեսնու՞մ, շաբթական քանի՞սն են զալիս ու անց կենում, քչիչաց երրորդը:

—Վարելի է՝ կեղծ են, պատասխանեց առաջինին մի անհաւատ Թովմասը:

—Դէ Հայրիկը մի առատագութ և բարեսիրտ մարդ է, ուղողին գրում, տալիս է, էլ ընչի՞ր պէտք է շինուի լինի:

—Տիրացու աղպէ՛ր, մեր գեղումը վարժապետ չը կայ, չի՞ս մնալ մեր երեխանցը կարգացնիլ, յանկարծ առաջարկութիւն արեց տանուտէրը:

—Սրբազան պարտքերնիս է աղգիս մանուկ սերունդը կրթել. բայց դեռ ժամանակ կայ, դուցէ նուաստութիւնս անաշտան թուի ձեր մեծասրտութեան, կամ մի այլ հանգամանք խոչնդոտ կըլլայ:

—Էլ ի՛նչ դժուարութիւն, Հայրիկի թուղթը քեզ համար լաւ ա վկայում, մենք էլ վարժապետ չունինք, գեղումս էլ մի օրինաւոր դրագիր չը կայ, գեղական դատարանումը օրինատետր կայ, քեզ կը տամ, քիչ քիչ կը սարվես, քե՛զ էլ օգուտ կըլնի, մե՛զ էլ:

—Մենք այդ օրինատետրէն մի հատ մը ձեռք բերած ենք, բովանդակութիւն մեզի քաջ ծանօթ է, անոր համաձայն գործավարութիւն ընել մեզի համար ղիւրին է:

Տիրացուն հանեց նոյն ծոցադրպանից մի գիւղական օրինագիրք:

—Դէ՛ բանը գլուխ եկաւ էլի՛, յուսադրեց տանուտէրը. կա՛ց, մի՛ վախիլ, դու էստեղ մեծ շահմունք կ'ունենաս, մի սիրուն աղջիկ էլ կ'ուզենք քեզ համար, կը պսակենք:

—Աստուած չընէ, միացնակեցութեան ուխտեր եմ ի մանկութենէ:

—Տէրտէրը թողութիւն կը տայ, փնաս չունի:

—Վա՛ց, տիրացո՛ւ, կա՛ց, լաւ է ասում մեր տանուտէրը. էս է՛ ես ծերացել եմ, մի քանի տարուց յետոյ քեզ կը ձեռնադրենք, խորհուրդ տուեց քահանան:

—Տէր ինքն ինչպէս տնօրիններ է, անոր սուրբ կամքը թո՛ղ օրհնեալ ըլլայ:

—Անունդ ի՞նչ ա, տիրացո՛ւ, մէջ խառնուեց Մելիք-Բաղալը:

—Աւազանիս անուն Մաղաքիս Բաստուրմաճեան է, բայց զըպ-
րոցական անունս Հայրիկ հաճեցաւ կոչել Տաճատ Գնթունի:

—Արտակ Պալունի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Խորէն Խորխոռունի...

—Արայ Արամեան, Հաւանակ Վաշտակեան, Հոյ Յուսակեան...

—Յոլակ Արբակեան, Պարոյր Պաճուճեան, Պերճ Արբունեան...

Այս անունները միմեանց ետեւից կրկնողներն երեք երիտասարդ-
ներ էին. նոքա ոչ ոքի չէին խանգարում, նոքա բերան գիտէին Հայ-
րիկից եկած երիտասարդների դպրոցական կոչումները և իրանց մէջ
ծաղրում էին՝ փափաղով ու ծիծաղելով:

—Ուրեմն, տէրտէ՛ր, գործը վճռուեց, ձայնը բարձրացրեց Մե-
լիք-Բաղալը, մեր տիրացու Տաճատը կը մնայ մեր գեղումը. շատ
լաւ իրար ենք ընկել, մեզանում գինին լօլ, սրա էլ հին անումը
Բաստուրմաչի, նորն էլ Գնթունի, էս վերջինի Բ գիրը դուս կը քը-
ցենք, մենք շուտ խօսող մարդիկ ենք, լեզուքներիս տակիցը կը սլլայ
դուս կ'ընկնի՛ կը մնայ Գնունի. յետոյ կը նստենք լազաթին բոս-
տուրմէն տոժտալով շամիրիցը սիպտակ լաւաշի մէջը դուս կը քա-
շենք, գեօգրով (գրգռաբառ) գինին էլ կը դնենք դնչներիս, էլ ի՞նչ
դարդ ունինք. կե՛ր ու կոնծա՛, դէ քէ՛՛՛՛ արա, Բաստուրմաչի՛—Գնունի,
ծծա՛ ու ծծա՛, կաց ու սլօշներդ ծպծպացրու, բեղերդ լստի, վա-
խիլ մի՛, հատնիլ չի:

—Ներեցէք, յարգամեծար իշխա՛ն, որքան ալ մեր հին և նոր
ազգանուններ յարմար են ձերին ասութեան, բայց մենք նախ՝ ուխ-
տած ենք եօթ տարի սուրբ Կարապետու պահք պահել և երկրորդ՝
գինիի հոտ ու համ առած չենք ցարդ:

—Դէ՛, ասա թուրք ես էլի՛:

—Մեղա՛յ Աստուծոյ:

—Դէ՛, կարգացողը դու ես, մենք անգէտ գեղըցի ենք, հիմի դո՛ւ
ասա, հայ-քրիստոնէի հաւատը գինու վրայ չի կապա՞ծ:

—Ան ուրի՛շ բան:

—Դէ՛, տեսա՛ր, որ ես իմ բռաղեալ (տգէտ) տեղովս քեզանից
շատ բան գիտեմ, դեռ էն մի խօսքն էլ քեզ բաշխեցի, չ՛ասեցի թէ
ո՛վ ա տարին 12 ամիս բանջարեղէն ուտում:

—Բայց արդէն դուք զիս արբեցողի մը ընկերն ըրիք և խոտա-
կեր կոչեցիք, ադ փոքր ինչ վիրաւորական է:

—Ե՛յ, խելքդ ո՞րտեղ ա, տիրացո՛ւ, ես քեզ իմ հընկերը շինեցի, ի՛մ, ինձ չե՞ս հաւանում, քեզ պէս օխտը աղայ ունիմ. ես որ մի օր զինի չեմ խմում, իրիկունը գնում եմ տէրտէրի առաջին չոքում, մեղայ դալի, թողութիւն առնում. հէնց զխոսա մենք հայ-քրիստոնեայ չե՛նք. զինի էլ ենք խմում, պաս էլ ենք պահում. բաս՝ քո ասելով՝ մենք պիանիցներ (արժէյող) ու հայվաններ ենք էլի՛. խօսք էր, սաղեց՝ տեղն եկաւ, ասեցի. ի՛նչ, ես փալանդ շուռ տալի (վերադարձի)։

—Մի՛ նեղանալ, տիրացու Տաճա՛տ, մեր Մելիք-Բաղալը հանաք է անում, սա մեր զիւղի իշխանն է, սրա քաղցր խօսքերը քեզ էլ դուր կը դան, ականջներդ կը վարժուին, հասկացրեց տէրտէրը։

—Այժմուս կը հասկնամ, որ յարգամեծար Մելիքին ըրած անմեղ կատակ մ՛ է։

—Տօ՛ արի, խելօ՛ք, վախիլ մի՛, մենք կը բարեկամանանք, նորից շարունակեց Մելիք-Բաղալը, արի՛ զնանք էս զիշեր մեր տանը մի լաւ քէ՛ի անենք, կնիկս իր դմբռճիկ (դմբռճիկ) ձեռներովը քեզ համար մի կակող տեղ կը քցի, թէ կողզես՝ ոտներդ էլ կը մածի (շէլ). վախիլ մի՛, ես ծեր եմ, բաց կնկանս աչքումը դեռ եղ կայ, զիշերն երազումդ կը տեսնես, կերածդ կը մարսես, առաւօտը քէ-ֆով վեր կը կենաս։

—Հրամանքնիդ բաւականին զուարճախօս անձ մը կերելիք, անմեղ կատակներ կը սիրէք, ինձի նման նորատի պանդուխտին քիմք կ'ուզէք պարարել ձեր պարկեշտուհի տիկնոջ մայրական հրապուրանքներով և հայուն յատուկ հիւրասիրութեամբ։

—Ս'... օ'... օ'..., լա՛ւ ես, լա՛ւ, մեր աղայ, բերնումդ համ ես ունեցել, ձեռաց հասկացար, որ հալիւոր մարդի հընկերն առամները թափուած պառաւ կըլնի, զունչդ ջահէլների փէշերքին ես մեկնում. վախիլ մի, իմ խաթունը վրայ հինգ կնիկս ա, քո տարիքումն անճախ (հալիւ) ըլնի, ամեն մի աչքը ձեր հոսհոսների զայֆի ֆնջաններից մեծ ա, ա՛սլը (իսկ եւ իսկ) քեզ պէս սուտ ճգնաւորի ու խաբեբաների շալակը տալու ապրանք ա, արի՛ զնանք։

—Շա՛տ շնորհասպարտ ենք, սակայն արատիք կը բերէք անբժութեանս։

—Դէ՛, դէ՛, արի՛ զնանք, ա՛յ դարմանի տակի ջուր. խաչադող Վանեցի չե՞ս, գող կատուի աչքերիցդ ա մալում (յայտնի), թէ ի՛նչ պտուղ ես, ամեն մի մազիդ տակին օխոր սատանայ կայ. ախար Օսմանլուի խաչադողերն էլ Վանեցիք են, Սալմաստցոնց հարւան էք է՛:

—Այդ արգէն կարի անարգական է, դէմքի վերայ տհաճութիւն արտայայտեց Գնթունին: Բայց Մելիք-Բադալը նրա վզակով թոթուելով՝ շարունակեց իւր ծաղրածութիւններն և դէպի իւրեանց կողմը քաշեց:

—Տէրտէ՛ր, տանուտէ՛ր, դարձաւ Մելիքը դէպի վերջիններս, դուք էլ եկէ՛ք զնանք, մեր Գնունի Բաստրմաչու հետ մի քիչ սէր ու սոհրաթ անենք, սրան երկու տարեկան քուռակի պէս խամահանուկ անենք (վարժեցնել), թէ չէ սա շատ ա տուճինկ քցում:

Աւելորդ է ասել, թէ Եջմիածնի ուխտաւորի ուխտը յետ թողուեց դիպող ժամանակին կատարելու:

Օ. գիւղի հիւրասիրութիւնը, Մելիք-Բադալի համեղ կատակները, երեսուն երեսնէքանց ուսուցչական առատ վճարքը և որ զըլխաւորն էր, տանուտէրի առաջարկութեամբ գիւղական զրազրի իւղալի պաշտօնը խիստ հաճոյական թուեցին շաւրիկի առաքեալին:

Ի պատիւ Գնթունուն պէտք է ասենք, որ նա մինչև էս օր էլ գինու հոտը չի առնում. ուխտադրուժ գտնուեց միայն սուրբ Կարապետի դէմ. առաջին իրիկունը Մելիք-Բադալի համոզմամբ պատը բաց արաւ՝ ծերութեան օրերում ուխտը վերանորոգելու պայմանով:

ԺԲ.

ՇԱՆ ՀԵՏ ԱՂՊԵՐԱՅԻ, ՓԷՏԸ ԶԵՌԻՅԴ ՄԻ՛ ՎԷՐ ԴՅԻԼ.

—Բարև՛ ձեզ, պ. Գնթունի՛, ի՞նչպէս էք, ծանրախոհ դէմք առած՝ երկու մատի ծայրով արժան տեսաւ Բալասան աղէն դիպչել գիւղական զրազրի խոնարհութեամբ պարզած ձեռքին, երբ վերջինս շողոքորթ ժպիտով անվտանգ յառաջ եկաւ դէպի Մելնիկովը:

—Ողջութիւններդ կը ցանկամ, վսեմափառ տէ՛ր, իշխա՛ն հայկազն:

—Ի՞նչպէս էք կառավարուում այս լեռնային արջերի մէջ, նեղութիւն չէ՞ք կրում, չէ՞ք յուսահատում:

—Սկզբներ շատ խորթ կը թուէր մեզի ասոնց անկրթութիւն, բայց հետզհետէ վարժեցանք, այժմ իրենց ալ սակաւիկ մի քաղաքակրթեցինք, մարդավարութեան ուղին առաջնորդեցինք:

—Յետոյ օտարութիւնը ձեզ զգալի չէ՞:

—Անշուշտ հայրենեաց անձուկ շարունակ կը տոչորէ հողիս, սակայն պարկեշտ լծակից մը և զոդորիկ մանկիկ մ'ունենալէս վերջ՝ բոլորն ալ անցան:

—Լսել եմ, այո՛, մեզ հայրենակից ես դարձել, շատ ուրախ եմ. իմ կարծեօք, դժուար կը լինի ձեզ օտարութեան մէջ՝ առանց սեպհական տուն ու տեղի՝ առանց այգու և հողի՝ միայն գրագրական սահմանափակ ռոճկով ընտանիք կառավարել:

—Ձեր շնորհիւ, ողորմած բարերա՛ր, այժմ տնակ մը և փոքրիկ այգի մի ևս ձեռք բերած ենք, նախախնամութիւն մի պատառիկ ցամաք հաց ալ խնայած չէ, կ'ապրինք կերպիւ իւրիք:

—Հա՛, այդ չը զիտէի, շատ շո՛ւտ, կարծեօք, ձեր դալը հինգ տարուց աւելի չէ:

—Այո՛, այդպէս է, բայց մեր դատաւոր Խուզավէրդի բէզին շընորհիւ, զիւղական տանուտիրոջ մարդասէր ներողամտութեամբ տեսակ մը կենաց եղանակ գտած ենք:

—Մեր վարժապետը հիմի լաւ փող էլ ունի, աղա՛յ, մէջ մտաւ Խուզօն, շահով տուած ա մօտիկ զեղերի թուրքերի մէջ, սրա ֆանդ ու ֆէլը (հարապիտան) ոչ ով չի՛ իմանալ, մենք ինչքան ուղենք՝ ձեռք պատը կը քսի, մխուր չի դալ (ռաւալ) ու երկու օրից յետոյ՝ մին էլ տեսար՝ թուրք հաջիններից մին հինա դրած միրուքը ճանգել ա ու իծի պէս տկի տկի անելով (ճիւղեղ) բերում, կոխում դատարան, սանադը զավէրնի անում (завѣритъ, վաւերացնել), փէշատը (չիշ) կոխում ու ճամփու քցում:

—Ո՞րքան է մեր տուած, քանի մը կոպէկներ, արդարացաւ Գնթունին:

—Հէնց էդ ա է՛, շարունակեց Խուզօն, Հաջի Մուստաֆէն սրան տասը մանէթ էր պարտ, ուզեցայ իմանալ թէ քանի՞ մանէթ էր պարտքի գլուխը. նա ասեց՝ զրանից ո՞վ ա փող առել, դատարանումը զանգատ ունէի, վճուեցիք իմ օգտին, հրամայեցիք սպօլնի (исполнительный листъ, հարարողաւան Լէթը) տալ. գնալով զալով

Հողիս դուս եկաւ, չարէս կորեց՝ կաշառք խոտաղաց, երկու մանէթի թուղթ առաւ բերնիցս մի ամիս ժամանակով, էս ա երկու տարի ա՝ վեց ամսէ վեց ամիս շահը շահին դալով՝ տասը մանէթ ա դառել. ես ի՞նչ եմ հասկանում, ասում ա, ինքը դրիւ ա տալիս իր մոնթերին, ինքը հաշուում, ինքը հաստատում:

—Յետոյ ասացա՞ք թուրքից ձեր փողը, վարժապետ, հարցրեց Բալասան աղէն:

—Ստացաւ՝ էն էլ ո՛նց, աղայ ջա՛ն, պատասխան տուեց Խուզօն. վճռեցինք՝ եսսավուլը վերկալաւ, զնաց դաշտիցը խեղճ Մուստաֆի ոչխարի սուրուից (հօփ) չորս հատ էնպէս զաւուրմացու շիշակ (շիշոփ— փորէլան խոյ ոչխոր) բերեց, որ աղպէրն աղպօրը հինգ մանէթով չի տալ. շուն—Մուստաֆի հողին դուս եկաւ աղանչաք անելով, որ մինը յետ տայ. էս անիրաւը քարացաւ, քար կորուեց: Էս զլխամեռն էն ոչխարներիցը 17 մանէթ փող հանեց ու ո՛չ տանուտէրին, ոչ դատաւորներին մի մի շամփուր խորովածացու էլ չը ղրկեց, որ բերաններս եզոտենք:

—Եթէ ոտքի վերայ ողջ ողջ է ծախել՝ ի՞նչպէս ուղարկեր, պաշտպան հանդիսացաւ Բալասան աղան:

—Տօ՛, չէ, աղայ, քա՛ր ընկնի սրա գլխին, զասաբին մի չարէք միս խոտաղաւ, մորթիլ տուեց, ծախեց, փողերը նաղպացրեց, ջէբը լցրեց, ոչ իր տունը մի մսխալ միս ղրկեց, ոչ զասաբ Պապի Գէվօյի միսը տուեց. ասե՛նք՝ Գէվօն սրան հում հում կ'ուտէր, կը խեղդէր, բայց լեզուն կարճ էր, դատարանումը գործ ունէր, պարտքատիրոջ տոնալը վճռած՝ սրա ձեռին էր, սպօլնին կը տար, փողի տէրը Գէվօյի տան ծածքի կոճերը կը քաշէր:

—Որքա՞ն տոկոս էք տաւում, վարժապետ, հարցրեց Բալասան աղան:

—Տօ՛, աղայ ջա՛ն, ղրանից ի՛նչ կ'իմանաս, դու ինձ հարցրու, կրկին ընդմիջեց Խուզօն, անումը՝ տասին երկու շահով ա, բայց սրա պարտքատէրերն էնքան տխմար են, որ ինչ գրում ա՝ աւատում են. հինգ մանէթին մի տարումը հինգ մանէթ էլ շահ ա առնում:

—Յետոյ չե՞ն կորչում փողերդ, վարժապետ:

—Հատ կապէկը չի կորչիլ, աղայ ջա՛ն, քանի սա դատարանումը պիսըլ (գրգռիկ) ա, ոչ ով չի համարձակուիլ սրա քօռ սե փո-

ղին խէթ մտիկ տալ: Գլխովդ եմ երդում ուտում, աղա՛յ, ոնց որ քեզ արդ եմ արել՝ զլա՛վնին էլ, սուգիէ՛քս էլ սրա բռանն ենք մախ տալիս, տանուտերի հետ միացել ա ու վճռում ա սա՛, կարգադրում ա սա՛, մենք հէնց բերաններս բաց՝ ճանճին անող ձիու պէս զլիներս տմբամբացնում ենք ու ձեռք քաշում: Խնչ ես կարծում, աղա՛յ, ինչքա՞ն փող ունենայ:

— Իմ կարծեօք, սա հիմա փող պէտք է չ'ունենայ, այդ էլ մեծ բան է, որ հինգ տարուայ մէջ տան և այդու տէր է դարձել:

— Դու ո՛չ մեռնիս, աղայ ջա՛ն, 3000 նաղդ Նիկօլայ — մանէթ ունի, ես եմ բոլորը ձեռք քաշել:

— Ուրեմն սա ծածկատանից դալուս իւր հետ փող է ունեցել:

— Խնչ ես հրամանք անում, աղայ ջա՛ն, ի՛նչ փող, ի՛նչ զենիշկայ (է՛ս է՞պէ՛է), մի ջուխտ թելից զործած Վ. ռ. ը ը կի տրեխ ունէր՝ տակը հարկի տեղից կարկատան, մի հին պատուտորուած Վանի մազի շալից կարճ շուխի պէս բան ունէր՝ արմնկիցը միսներեւում էր: Մելիք-Բաղային հարցրո՛ւ՝ տես՝ ի՛նչ կը պատմի, երկու երեք ամիս նրա տանն էր կենում. մի սիպտակ կտաւի շապիկ ունէր, ասում ա, որ կեդտումը փտել էր, կնիկս, ասում ա, զգուեց որ լուանայ, իմ շապկահինն ա ճղել, գլուխն անց կացրել, մի տեսակ եօլայ տարել, ընչանք զնացել ենք Պուլուզի դուքանիցը նիսիա (ապսս-է՛է) մի քանի գաղամբեան վերցրել, շուլալել՝ չլինքը քցել:

— Կարծե՛մ, գլխիցը դուրս է տալիս, վարժապե՛տ, էս փչի տասը խօսքից մինն ուղիղ չէ, նորից պաշտպանողական զիրք ստացաւ Մելնիկովը:

— Մասամբ ճիշդ է, գերագնիւ Տէ՛ր, Վանէն ելայ մաքուր հագուստով, բաց քիւրդեր ճանապարհին զիս կողոպտեցին, բոլոր ինչքս տարին, մնացի մերկանդամ. մերձակայ զիւղականք զիս գտին, իւրեանց ցնցոտիքով զիս պատսպարեցին: Անոնց հնոտիքովն էր, որ մտանք այս գիւղ:

— Տօ՛, աղայ ջա՛ն, դու սրա խօսքին մի՛ աւատալ, ի՛նչ թալանել, ի՛նչ քուրդ, թալանուողի ձեռքին թղթերն ի՛նչ բան ունէին, շորերը կը տանէին ու մի խուրճը զրեր յետ կը տալի՞ն. սրա ծոցը լիքը թղթեր էին:

— Այս ի՛նչ գրեր է պատմում, վարժապե՛տ, ի հարկէ չեմ հա-

ւատում. սա սովորել է ամեղցիեղ, անկապ, անտեղի ցոփաբանութիւններ անել և, անտարակոյս, այժմ էլ կատակ է անում, հարցրեց Մելիկովը:

—Մեր յարգոյ դատաւոր Խուզալէրդին իրաւ կըսէ, հետո Հայրիկին և քանի մը հաս ալ ուրիշներու յանձնարարականներ ունէինք, որոնք քիւրդեր մեզ վերադարձուցին՝ զիջեալ մեր աղերսագին թախանձանքներէն, մեզի նման անփորձ և անստակ ուղևորին անշուշտ կարևոր են անոնք՝ ջերմեռանդ հայ ժողովրդին մէջ արժանաւայել ընդունելութիւն գտնելու, ինչպէս ալ մեզի հետ եղաւ, ամենուրեք յարգանք կը պատուասիրէին:

—Իրա՛ւ, այդ յանձնարարականներն ի՞նչպէս են ձեռք բերում, վարժապե՛տ. ինձ շատ է պատահել Տաճկա-Հայաստանից եկածներին ձեռքին տեսնել Հայրիկից և զանազան վանահայրերից ու առաջնորդներից առլած յանձնարարական թղթեր, և մի՞թէ անպատճառ կարևոր են նոքա:

—Անշուշտ:

—Հե՞շտ են ձեռք բերուում:

—Հայրիկէն խնդրելու ոչինչ դժուարութիւն չը կայ, ան դժոտ և բարեհամբոյր հայր է ընդհանրութեան, անգամ մ' եթէ դիմես իրեն, կուտայ՝ ով կուզէ, թող լինի. մեծամեծ դժուարութեանց կը հանդիպին միւս վանահայրերու և առաջնորդներու քով, առանց ստակի (դրամ) հազիւ կը յաջողի. ի՞նչ ընելու է, պիտի տայ, ապա թէ ոչ նպատակին անհնար է հասանել:

—Մի՞թէ:

—Այո՛, Տէ՛ր, հայ ժողովուրդ վարժած է այդ յանձնարարականներուն, վանահայրեր այդ քաջ գիտեն և ստակի կը կապեն. ըստ իս՝ ամենայն իրաւամբ, անոնց թուղթ մեծապէս կը նպաստէ, մանաւանդ՝ որք խոշոր գումար մը շահելու կը միտին:

—Դուք էլ փող տուի՞ք:

—Դանի մը տեղ Հայրիկին յանձնարարականն օգնեց, սակայն սուրբ-Վարդապետ՝ սակաւ մնաց Հայրիկին յանձնարարականէն զրկուէինք և մենք ալ դանակոծ դուրս մնայինք:

—Ի՞նչպէս:

—Մենք տեղեակ չէինք սուրբ-Վարդապետայ միաբանութեան

ահա՛ն տրամադրութենէն առ Հայրիկ, հիւրընկալին զիմեցինք չա-
նուն Հայրիկի մեզի պատասխարելոյ. նա առժամայն բռնկեցաւ, խա-
րէբաց Վանեցի և այլ վիրաւորական ածականներ տեղաց մեր
զլիւուն և կոչեց իւր սպասաւոր, մեզ պարսպէն վանել հրամայեց:
Բիրտ ծառայն մեր բազուկ ձմեց վայրենի քիւրդի նման և հայհո-
յանքներ թափելով՝ մեզ զուրս վռնտեց: Երեկոյ էր, ուր երթալնիս չը
գիտէինք, ընտրեցինք ստակի անուամբ մեր զործ տեսնել: Հասինք
բաղձանացս, քանի մը զուրուշ կորուսինք, բայց հող չէր, գործեր-
նիս յաջող ելք տաացաւ:

—Այդ շատ հետաքրքիր է, խնդրեմ պատմես, վարժապե՛տ:

—Սպասաւոր զաղտնապէս մեզ իւր սենեակն առաւ, խորհուրդ
տուաւ մեզ Հայրիկի անուն չը տալ, հարցաւիրաց քով հայհոյանօք
խօսիլ անոր դէմ, կշտամբանք ու լուտանք թափել նորա ստուերին
և յանձնարարականին յիշողութիւնը չընել: Մենք ալ աջնապէս ըրինք:
Միւս օր սպասաւորին ձեռօք քսան զուրուշնոց աջահամբոյր մեզի
կարապետեց առ հիւրընկալ: Քանի մ' օր ալ աջնոեղ մնացինք, վա-
նահօր ծառային ծանօթացանք, շահեցինք, վերջ՝ քառասուն զու-
րուշնոցով յանձնարարական մը ձեռք բերինք: Ի՞նչ ընելու էր, սուրբ-
կարապետաց անուամբ հայ գիւղական շուտ կ'ողեորի. անոնց թուղթ
մեզի մինչև Կարին շատ ձեռնտու եղաւ, ամենուրեք հիւրասիրու-
թիւն գտանք, քանի մը ստակ ալ ձանապարհի պարէն առինք, ո-
րով թէ մեր պիտոյք հայթհայթեցինք և թէ Կարնոյ առաջնորդին
յանձնարարականը շահեցանք:

—Ուրեմն ընդամենը զուք երեք թուղթ էք ունեցել ձեզ հետ:

—Տօ՛, դրա խօսքի քա՛նիսը մի շահով կ'առնեմ, աղայ ջա՛ն,
էլի կոտրած զրգալի նման մէջ խառնուեց Խուզօն, դա որ եկաւ,
ժողաջէբերը հէնց էին տուած՝ կ'ասէիր երկու շարթէն ջահէլ ծնընդ-
կանի ծծեր ըլնէին. ի՞նչ երեք թուղթ, ի՞նչ քան սուտ սուտ փէշատներ,
ի՞նչ Տէրսկամ որդու կոնդակներ, ի՞նչ մատնահարներ, մահոտ թղթեր,
սրբի պատկերներ:

—Ուղի՞ղ է ասում, վարժապե՛տ:

—Բարուրանքներ կը բարդէ մեր վերայ, մեր ունեցած թղթեր
մեր յիշատակարաններ էին. արդարեւ կուգան այդպիսի թղթերով Տէր
Յուսկան որդւոյ, Պտկայ սուրբ Գէորգայ զուլեր, կոնդակներ ու մատ-

նահարներ կը բերեն, խաչեր ևս կ'ունենան, բայց այդ մենք չենք, օտարք կընեն:

—Ի՛նչ, լողոր ձեր Վանեցիքն են էլի՛, ընդհատեց Խուզօն, սաքի ի՛նչ ես թաքցնում, մենակ զու հօ չե՛ս, օրը մին ա՛ եկողը տասը. ձեր ոտը կոտրուի՛, գեղ չը կայ՝ որ բուն դրած չըլնիք, քանդեցի՛ք, քարատակեցիք էս երկիրը:

—Կը մեղանչեա, թափառաշրջիկներ տգէտ ուսմիկներ են, Արծուի-Հայրիկին ճետեր միայն վսեմ գաղափարներ և լուսաւորութիւն կը տարածեն, ուր կերթան:

—Սաքի ո՞վ են քո Հայրիկի աշակերտները:

—Գուք ինձնէ քաջ կը ճանաչէք, ամբողջ Այրարատ նահանգ, Գողթնիք, Սիւնիք իւրեանց զիւղերով անոնց դաստիարակութիւն կը վայելեն, որոցմէ վերջին նուաստս, կարծեօ՛ք, ըստ կարեացս սակաւ ծառայութիւն ըրած չենք ձեր զիւղին. սնապարծութիւն կ'ատեմ, բայց ճշմարտութիւն դադել յանցանք կը համարիմ:

—Ձեր ճամփէն փուշ ու տատաշ դառնա՛ր, էս աշխարհքը չը մանկիք. էլ զե՛ղ, տո՛ւն, օջա՛ղ, ընտանի՛ք թողե՛լ էք, որ չը փշացնէք, ամեն տեղ հիմն արեգակ շուռ տուիք. Եզդիրը ձեր ձեռովն ընչանք էս օր էլ արնի մէջ լեղ ա տալիս, Աշտարակ՝ հէրը որդուց հանեցիք, բաժան բաժնութիւն քցեցիք, երեխէքանցն իրար հետ թշնամացրիք, Ղամարլու՝ աղքատների բերանից սուտ սուտ սանադներ շինեցիք՝ հարուստներին ծախեցիք, Մարդարի գեղումը միամիտ հարսներին ճանգեցիք, աղջիկ փախցրիք, գեղն երկու թիրաց (հոռոկորմէն) արիք՝ էս օր էլ իրար միս են ուտում. Ագուլիս, ատում են, քիչ մնաց ձեր ձեռքովը հաստատ ուսումնարանը շուռ գաց. ո՞ր մինը միաս բերեմ, քանի՞սը շարեմ, հաւողի մասն ուտող դաղձի պէս բռնել էք էս աշխարհքը, փաթաթուել խեղճ ժողովրդի բողազին, հուփ էք տուել, աչքերը զաղաթն էք թուցրել, հլա էլի՛ խօսում ե՞ս...

—Աարծեմ, ինձնէ օգտէ աւելի ոչինչ տեսած չէք, ձեր եկեղեցին այսօր պայծառ կը փայլի նուաստիս ջանքով, մանուկներ հրեշտակաց հետ սրբասացութիւն կընեն, ինքնին խոստովանեցար՝ ձեր զիւղ բարոք կը կառավարի, ամենուդ ևս ձեռքէ եկածին չափ կը ծառայենք. այժմ ալ գերազնիւ հայրենասէր տէր Մելիկեան

իշխան մեզի հրաման ունի արձակելու, որ շնորհ բերեի քեզի քու-
տափայլ զիմաց տեսութեան անարժանա արժանացնելոյ:

—Յետոյ մէջը ոչինչ շահմունք չունիս էլի՛:

—Մենք անդոհին մէկը չենք, այդ մասին կանխաւ խօսեցանք:

—Մի՛ նեղանալ, վարժապետ, խօսեց Վլադիմիր Նեստորիչը,
սրանք ողջ գիւղով ի նախնեաց անտի ապերախտ շներ են, ինձ դէմ
էլ ապաշնորհութիւն են անում, ձեզ հօ՛ւ լաւ յայտնի է, թէ ես այս
գիւղին ի՛նչ մեծ բարերարութիւն եմ անում:

—Քաջ զիտակ եմ, Տէ՛ր, մուրհակներ բոլոր մեր զրաճն է:

—Հապա տեսնո՞ւմ էք, սրանք էլի իմ շուաքիս վերայ հա-
շում են:

—Կը մեղանչեն:

—Թողնենք այդ, պ. Գնթունի՛, մենք զործ ունինք կատարելու:
Բալասան աղան աչքով նշանացի արեց Խուզօյին և նա դուրս
դնաց:

—Գիտէք, ի հարկէ՛, թէ ընչի՛ եմ ձեզ կանչել:

—Կը գուշակեմ, մուրհակներէ թուականներ փոխելու, շնչաց
զրազիր Վանեցին:

—Բաւական չէ:

—Գումարն ևս շարժելու է անշո՛ւշա:

—Հասկացա՛ր. մի քանի անպիտաններ երկար ժամանակ ինձ
տանջում են, պէտք է սեղմել դրանց. զիցո՛ւք, ես վերջը կը բաշ-
խեմ, բաց այժմ այդ մեզ պէտք է:

Բալասան աղան նախապէս պատրաստած ունէր ցուցակը և
փոխելիք գումարների որքանութիւնը: Այդ պատճառաւ էլ նա կա-
րիք չունեցաւ մի առ մի թելադրել Գնթունուն: Վերջինս շատ քա-
ջավարժ էր երևում քերել—ջնջելու և նոր գրելու մէջ: Նրան օդ-
նում էր իւր փոքրիկ, յղկուած, ոսկրէ կոթով սրածայր զրհհատը:
Մեծ զործ էր տեսնում քերուած տեղը թանաքը չը ծծելու հա-
մար Վանեցու դռած հնարքը. եթէ շոշափելու լինէինք նրա ձախ
բութ մատի եղունգը և համեմատէինք աջի հետ, ձախը շատ բա-
րակ կը դանէինք: Գրազիրը քերում էր եղունգը և փոշին քերած
տեղը դանակի կոթով տրորում. թանաքը զործում էր՝ ինչպէս մա-
քուր թղթի երեսին:

Մինչ Վանեցի վարժապետն իւր գործը տեսնում էր, Վլադիմիր Նեստորիչը շարունակ սենեկի երկայնութիւնը չափում էր իւր քայլերով:

— Վերջացա՛ւ, բոլոր կատարուեցաւ գերազնուութեանդ կարգադրութեան համաձայն, ասաց Գնթունին:

— Լա՛ւ, այժմ վերցրո՛ւ մի թերթ թուղթ և գիւղի կողմից նաչախիկի անուամբ մի խնդիր գրիր, որի մէջ յայտնիր ամբողջ հասարակութեան ջերմ ցանկութիւնը՝ Խուղօյին տանուտէր ունենալու իւրեանց մէջ:

— Աղէ՛կ մտածեր էք, մեր ալ փափաղն է, Խուղավերդի-բէգ կատակներ կը սիրէ, բայց մեզ հովանաւոր է:

— Ե՛ս եմ քո հովանաւորդ, վարժապե՛տ, ե՛ս, քանի ես կամ՝ զու ապահով ձեի ու կտրի, ոչ ոք մազիդ չի կարող մօտենալ:

— Յմահ երախտապարտ եմք, ասաց գրագիրն և թուղթը ձեռքին առաւ:

— Պատրա՛ստ է, փոքր ժամանակից ձայն հանեց նա:

— Այս կը մնայ ինձ մօտ, պատասխանեց Մելնիկովը, վաղը մի քանիսին կը կանչեմ, ինքս ստորագրել կը տամ, անգրագէտների կողմից էլ անելիքը քո բանն է, Խուղօյի ձեռքով քեզ կ'ուղարկեմ, բայց աշխատիր, որ ձեռքերը, որքան կարելի է, միմեանցից զանազանուին:

— Միամիտ կարող էք ըլլալ, Տէ՛ր, մենք երեսուն եօթ տեսակ գրութեան մէջ վարժուած ենք. Վարազ՝ զպրօցն այդպիսի վարժութիւններ կրնէինք Հայրիկէն զաղտնի, զաւառներ կարեւոր են զոքա. անգամ մ'ալ Հայրիկ տեղեկացաւ, շատ վշտացաւ և պատուիրեց գէթ ի չարն գործ չ'արկանել:

— Վեր կա՛լ հետդ այս մուրհակի թղթերը:

Վլադիմիր Նեստորիչը տուեց գրագրին բաւականին մուրհակի դրոշմած թղթեր:

— Կնքեմ, այնպէս չէ՞, ընչանցքի տալին ժպիտի նշոյլ երևեցնելով հարցրեց գրագիր Վանեցին:

— Հետն էլ վաւերացրո՛ւ:

— Տանուտէր Կարապետի ձեռք կը բաւէ՞, թէ դատաւորներուն ևս՝ դնեմ:

—Այն մէկը որ ձեռք զիտէ՛:

—Անհո՛րդ եղիք, պարծա՛նք հայրենեաց, զիւղիս բոլոր ազդեցիկ անձանց ձեռք մենք կարող ենք կեղծել, իւրաքանչիւրին վերաց ժամեր վատնած ենք:

—Ուրեմն մի քանի թերթ հասարակ մաքուր թուղթ ևս վերցրո՛ւ քեզ հետ:

—Կնիք շա՞տ մօտ ըլլաց:

—Որը մօտ, որը հեռու, զանազան նպատակների համար:

—Քաջ գիտեմ, երեկեան օր հարիւր թերթի չափ կնքեցինք և վաւերացուցինք տանուտէր Կարապետի համար, նա կը զգայ, որ առաջիկայ ընտրութեան իրեն հերթ հասնելու չէ. նուաստիս յանձնեց իւր համար պատրաստել: Քանի մը հատ ալ մեղի համար կընքեցինք:

—Բնչի՞դ էր պէտք, կամ տանուտէրն ի՞նչ պէտք է անի:

—Ապագային մեծ կարեւորութիւն կայ, խնդրողներ անպակաս են, զանազան կեղծ կալուածադիրներ, կեղծ մուհակներ, կանխավճար սպահովագիրներ շինելու պէտք կըլլան:

—Յետոյ չե՞ս վախենում յայտնուելուց:

—Հզօր պաշտպանս ողջ ըլլա՛ց:

—Իսկ եթէ ես չը պաշտպանե՞մ:

—Մենք աներկմիտ ենք, թէ կը գնահատէք ինչին ծառայութիւնն իս և չէք թոյլ տար օտարաց օգնութեան և միջամտութեան դիմելու:

—Օ՛... օ՛... Վանեցի՛, լաւ եմ հասկանում, ուզում ես ասել՝ թէ զողն և զողակիցն ի միում պատժի կան. ձեռաց կը մատնես, էնպէս չէ՞, ուղի՛ղն ասա:

—Վստահ ենք, որ գործն այդ տեղ հասուցանելու փոյթ չը լինիր:

—Աղաց ջա՛ն, ներս մտաւ Խուզօն, լաւ միտս եկաւ, երեկ ադ վակաս Զոլախ-Յարութիւնն էստեղ էր, որ քո հրամանքի կողմից գնացել էր Ռվակոթենց Հայրօջի մօտ: Ասում էր մի թուղթ ա հարկաւոր գրել տալ, որ զեղըցիք վկայեն, թէ Ռօնդարենց Աօջի սպանուած օրը Հայրօն սաքի զեղումը չէր, բամբակները տարել էր Երևան ծախելու. ասում էր՝ մի թուղթ էլ ինքը շինել կը տաց Երևանի զանթարի (ՀՀԱԿԿ) տակի թուրք դալաների կողմից՝ սաքի

Թէ Հայրօջի բամբակներն էն օրն իրանք են ծախել, Հայրօն ընչանք իրիկուն դանթարի տակին ա էլի:

— Երա՛ւ, վարժապե՛տ, քաղցր դէմքով դարձաւ Մեղնիկովը դէպի գրագիրը, մի այդպէս թուղթ էլ պատրաստիր էն Հայրօջի համար. ի՞նչ յիմար բան դուրս եկաւ. ես պատուիրեցի գնդակն այնպէս արձակել, որ պատուհանը կոտրի, զնայ առաստաղումը ցցուի, որ միայն երկիւղ տանք փուչ Ասօյին, անշնորհքն այնքան ցած է նշան տուել, որ գնդակը դիպել է Ասօյի գլխին և սպանել: Դիցուք, արժէր, փշերի մէկն էր, ասում են սրտէ՛ ի սիրտ ընկեր էր Պետրոսենց Սամիսոնի հետ, եթէ նա չը լինէր, Սամիսոնն անտրտունջ կը հեռանար Բարսեղի աղջկանից. ասում են, որ հերու էլ այն փուչն է եղել մեր դրանը կուպր քսողը. շատ լաւ էր, որ վերջացաւ, պրծաւ. բայց ի՞նչ օգուտ, որ անպիտան Հայրօն գլխնե՛րիս ցաւ դարձաւ. ուզեմ չուզեմ, պէտք է աղատեմ:

— Խոհեմութիւն վսեմութեանդ յատկանիշն է, գոհակին մէկն է Հայրապետ, կարող է բերանէն հանել և ձեր անբիծ անուանն արատիք պատճառել:

— Բնչո՞վ կ'ապացուցանի:

— Աստուածատրոյ հայր Վարդան, կարծեմ, Սիսակին ձեռքով ինքնաձեռագիր ստորագրութիւն մ' առեր է գիւղականաց շատերէն, որով կը ստուգուի, Թէ Հայրապետ Դվակութեանց գիւղին մէջ շարունակ գողութեամբ կը պարապէր և անոր գողացած իրեղէնք երկիցս գտեր են ձեր քեռորդի Վասակին քով. պղնձապատ գօտու անցքն ալ մէջ յիշեր է:

— Հապա՛, այդ գօտին էլ քիչ աղմուկ չը հանեց, անպիտան Հայրօն մի քանի բաների հետ այդ գօտին բերել էր քաղաք մեր տունը: Նս, իբրեւ անպէտք բան, անկիւնը ձգեցի: Կինս միամտաբար բաշխել էր մեր ծառային. նա էլ կապել էր մէջքը, գնացել փողոց: Սատանէն հակառակ է լինում. հէ՛նց այդ օ՛րը պէտք է Անտօնենց Սահակը քաղաք գար, մեր ծառային հանդիպէր, գօտին ճանաչէր, պօլիցիա կանչէր և միջքիցն արձակէր: Յիմար ծառան էլ պարզ ի պարզոյ խոստովանել է, Թէ տիկինն է բաշխել: Դիտէ՛ք, վարժապե՛տ, որչա՛փ նեղութեամբ կարողացայ պօլիցիականին մի տեսակ արձանագրութիւնը փոխել տալ և գրել, իբր Թէ ծառան փողոցումը

մի թուրքից է գնել: Անելիքն արինք, պատասխանատուութիւնիցդ ազատուեցանք, բայց ժողովրդի բերանից ոչ. ամբողջ ամիսներով դիւռ քաղաքի խօսակցութեան աւարկան էր:

—Աղայ ջա՛ն, մի գիր էլ գրիլ տուր, թէ Բարսեղի աղջիկն իմ քեռու հալալ թուը չի՝ խորթ ա, խնդրեց Խուրճն:

—Ահա՛, վարժապե՛տ, ձեզ տգէտ դիւղացի, շարունակեց Բալասան աղէն, կարծում է՝ թէ դիրն է, որ չհասը հասցնելու է, քանիցս իրեն ասել եմ, դարձեալ իւրն է կրկնում. տօ անասուն, թղթով գործ չի յառաջ գնալ, մինչև ես Վանքի խցերն օրական հինգ անգամ անլուաց ելու մուտ չանեմ, մինչև դու քսան անգամ լիքը չը գնաս, դատարկ վերադառնաս, մինչև զործակալի ձեռքով երդմանկան քննութիւն չը կատարուի՝ գործ յառաջ կերթա՞յ:

—Ներողութիւն կը խնդրեմ ազգասիրութեանդ ձանձրոյթ մը պատճառելոյ, շողոքորթ ժպիտն երեսին, պարանոցը ծօեց Գնթուհին:

—Ասա՛, ի՞նչ կայ:

—Ակներև է, որ եթէ Սիսակ գիւղական դրադիր լինի, վսեմութեանդ այս ամենայն դիւրութիւնք կը դժուարին. կանխաւ ձեր մեծութեան կը յայտնեմ, որպէս զի ամենատեսակ հնարք ի գործ դրուին Գովհակերեանց Յարութիւնին ընտրութիւն խափանելէն յետ՝ առաջիկայ ընտրելիք տանուտէրին պատուէր մ' արձակել՝ անարժանութիւնս ձեռքէ չը հանել. նուաստս կը խօսի յօգուտ ազնուութեանդ, Սիսակ ձեր շահերուն չի բռներ:

—Գնա՛, ապահով եղի՛ր, վարժապե՛տ, ես ողջ մնամ քեզ համար, երկիւղ մի՛ կրիր, ոչ ոք քեզ դիմադրել չի համարձակիլ. հինգ օր չանցած՝ Սիսակին բանտարկել կը տամ, դու աշխատիր վարժուել նրա ստորագրութիւնը կեղծելու:

—Ծառայդ արդէն յաջողած է, մեծադիր երեսներ կարենք գրել անոր ձեռքով:

—Ուրեմն, բարի գիշե՛ր, վաղն այդ բոլորը պատրաստ լինին:

—Աա՛ց, կա՛ց, նորից վերադարձրեց Մելնիկովը դրագրին միւս սենեկից, լաւ յիշեցի, անցեալ օրը փաստաբան Վասիլէիչն առաց Հալոյցի գործի մասին՝ թէ վատ չէր յանցանքը մի ուրիշի վերայ կարկատուէր. ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչպէս անենք, ո՞ւմ վերայ բարդենք, թուղթն ի՞նչպէս յարմարեցնենք:

—Ապանութիւնէն քանի մ' օր յառաջ ոմանք տեսեր են զՍի-

սակ՝ հրացանն ի յոս՝ Հայրապետենց տան քովէն անցնելիս. հրացանողաց պատասխաններ է, թէ իւրեանց այգւոյ մէջ աղուէս մը բուն դրած է, կերթաց սպանելու. մենք արդէն սեւագրութիւն մ' ալ պատրաստած ունինք, ծոցս է, եթէ կամիք, կարդամ:

Վանեցիին ձեռքը տարաւ ծոցադրականը:

— Շատ յետ եկածն ես, վարժապե՛տ, վա՛յ նրան ով քեզ չը ճանաչի, զլուխը շարժելով ասաց աղան, դեռ դու Սիսակին թո՛ղ, ես ասում եմ Գալ-ափունի Սամփսոնը լաւ հրացան արձակել է իմանում, մեր Խուղօցի սիրտն էլ շահենք: Դիցուք, Գալ-ափուն լաւ մարդ է, որդիքն էլ մի հատիկ է, բայց այդ իմ գործն է, դեռ Հայրօցին ազատենք, մեր Խուղօցի տղին էլ սրտիկենք Բարսեղի աղջկաց հետ, յետոյ որպէս և իցէ Սամփսոնին ես ազատել կը տամ:

— Մենք Խուղապէրդի բէգին հետ ընելիք կընենք, դուք ալ այս գիշեր կարեւորը խորհեցէք, կանուխ՝ խոնարհ ծառայդ եմ:

— Ել մտածել հարկաւոր չի, դու Սամփսոնի մասին շարադրի, յետուն մարդի ստորագրութիւն էլ դիր, բայց չը կնքես:

Վանեցի դրազիրը խոնարհ երկրպագութեամբ բարի գիշեր մաղթեց իւր խնամակալին և հեռացաւ:

— Աղա՛, վէգդ ալու կանգնեց, փուշ կենդանի՛, դարձաւ աղան պէտքի Խուղօն, Սամփսոնիցդ պրծար, աղիդ ոտքի տակի քարերը սրբուեցին, մնաց չհասի դժուարութիւնը՝ այն էլ մի փոքր թիկունքիդ ծանրութիւն կը լինի, բայց վանքցոնց կամքի կը բերենք. դու ա՛յս ասա՝ ձայն ու ձուկ չը կայ, աղաքը շատ ուշացան, էն շատ հարկաւոր է:

— Ես վաղուց եմ զրկել, մի կուժ նաւթ իմ ձեռքիս եմ հանել քո ղերուղամբից (նշող), իբանց տուել:

— Տեսնենք՝ տէրտէրն ի՞նչ կանի:

— Տէրտէրն իր գործը գիտի:

— Ելուխդ մեռնի, մինչեւ ե՞րբ ես քեզ համար աշխատեմ, դէ՛ գնա՛, գնա՛ տես աղաքն ո՞ւր մնացին, Գալ-ափունին պէտք է խճճել:

ԺԳ.

Ս Ի Ս Ա Կ.

Միւսնոյն երեկոյն Պետրոսենց Գալօյի տանը մեծ պատրաստութիւն կար, ինչպէս ասում են՝ ձեռքների մէկն իւղումն էր, միւսը մեղրումը: Մեծ հացատան թոնիրը զուրս է թողում իւր փորից կատաղի բոցի կոյտերը և մօտ եկողին կլանել է սպառնում. միայն տանտիկինն է, որ խաչերկաթով սանձել է անդուսպ կրակի զօրութիւնը և մեծ մեծ կաթսաները վերան շարել: Ահա քլթքլթում, փլթփլթում են անուշահամ կերակուրները, ահա ճենճի ցալոքումները թոնրի մէջ են թռչում, մի պայծառ լոյս արձակում ոսկեղոյն բոցի միջից և կրկին չքանալուց յետոյ՝ անոյշ բուրմունքով քթեր պարարում: Միւս կողմից վերնայարկի սենեակը զորդերով ու կարպեաներով զարդարուած՝ կարծես ժպտում է ուրախ և սպասում սիրալիր ընդունելութիւն տալ այս երեկոյն իւր մէջ բաղմոյներին:

Դեռ սենեկումը մի քանի ամենամօտ բարեկամներ են վեր ու նիստ անում, աւելի պատուելի հիւրերի են սպասում:

Ամենքի հետաքրքրութեան առարկայն լուսամտաի վերայ դրուած մատուցարանն է՝ երեսը ծածկած մի սփռոցով: Նրբեմն երբեմն ժողովուածներից մէկն ու մէկը մօտենում, բարձրացնում է ծածկոցը և չոր մրգով լիքը մատուցարանի միջից վերցնում մետաքսեայ թաշկինակի ծայրին կապած յակինթեայ մատանին, տրնտղում, զովում և ցած դնելով՝ ձեռքն առնում տաններկու պաճախ հոլլանդական ոսկէ մանեակը, զլսի շարժումով հաւանութիւնը յայտնում և կրկին ծածկում:

Այդ Գալ-ափունի աղի—մեր Սամփոտի նշանն է, որ շուտով պէտք է տանեն Ալէքսեց Բարսեղի տունը:

Քիչ քիչ սենեակը կենդանութիւն ստացաւ: Բաւականին անձինք ժողովեցան, սպասաւորողներն էլ մի կողմից սեղանի պատրաստութիւն են տեսնում: Գալ-ափուն մինուճար որդուն նշանը փառաւոր անելու համար՝ մի փոքր շեղումն էր արել սովորական կարգից, կամեցել էր բարեկամներին ընթրիքով սպասուել և ապա նշանը տանել նոր խնամանց տունը:

—Էս ընչի՞ ուշացան, սկսեց լսուել անհամբերութեան տրտունջը, ի՞նչ էլան Գալ-ափուն ու Սամիսոնը:

Նոքա երկուսն էլ տանը չեն, հայրը քահանայի քամակիցն է զնացել, որդին տանուտէրի, Մելիք-Բադալի և մի քանի պատուելի իշխանների. բայց ոչ մինը կայ և ոչ միւսը:

Նոքա ամենքը հաւաքուած էին Մելիք-Բադալի մօտ կարևոր խորհրդի: Առաջիկայ տանուտէրական ընտրութեան համար էին նոքա մտածում: Յանկանում էին ընտրել մի մարդ, որ կարողանար ազատել զիւղը ներքին և արտաքին ցեցերից:

Այս մարդը կար, մեզ ծանօթ Արտեմ Աերգէչիչը կարող էր շարիքների յառաջն առնել, իսկ նա հեռու էր, Նախիջևանի կողմերումն էր: Նրան էին ղիմել սրանք գրաւոր և նրանից եկած պատասխանը լսելու համար էին ժողովուել:

Շատ չէին հաւաքուածները, Մելիք-Բադալն էր նախագահի դեր կատարում, տանուտէր Վարապետն էր, որին մի կերպ քարշ էին տուել, ամենքից յարգուած Վազար-բիձէն էր, հին երեցփոխ Նաւօն և Ժամահար Սուքիասի թուն՝ երիտասարդ Սիսակը:

Վերջինս բնիկ Օ. գիւղացի էր. սա էր միակ օրինակոր գրագէտը: Սրան էր միշտ ակնարկում գրագիր Վանեցին, սրանից միայն միշտ երկիւղի մէջ էր. վաղուց չէր, որ Սիսակը վերադարձել էր Օ. զիւղը Գերգեան ձեմարանից՝ աչքերի հիւանդութեան պատճառով:

Մինչև այս նորասի երիտասարդի գալը, գրագիր Վանեցին անարգել զործ էր զնում իւր սուր զրիչը, բայց այնուհետև շատ տեղ, ինչպէս ասած է, խոփը քարին էր հանդիպում: Սիսակը միշտ պաշտպան էր հանդիսանում զիւղական և հասարակական շահերին: Նա ինքն էր, որ ծնեցրեց ժողովրդի մտքումը Արտեմ Աերգէչիչին վերընտրելու, ինքը սկսեց նամակներով հաճեցնել Գոմշակերեանցին ձեռք քաշել Նախիջևանու կողմերի սահմանապահ զազախներին զարի և ցորեն մատակարարելու շահաւետ պաշտօնից և զալ հայրենի զիւղը կորստից փրկելու:

Սիսակը ղիմադրեց Մելնիկովի մի փնասակար նպատակին: Վերջինս իւր հեռու ձգտումների համար համախօսական էր առել Օ. գիւղացիներին բանալու այնտեղ մի հաստատութիւն, որը միանգամայն փնասակար էր զիւղի ներկայ և ապագայ սերնդին: Սի-

սակը. բաց արեց իւր հայրենակիցներին աչքերը, հասկացրեց ժողովրդին Բալասան աղաջի դիտաւորութիւնները և զլուխ եկած գործը խախտ խափանեց:

Սիսակի նշանակութիւնը և ապագայում կատարելիք դերը քաջ հասկանում էր միայն զրազիր Վանեցին. նա Սիսակի բարոյական ազդեցութիւնից՝ իւր և իւր նմանների կործանումն էր գուշակում: Այս բանը նա Բալասան աղաջից շատ շուտ էր հասկացել և ինքն առաջինը Մելնիկովի աչքերը բաց արեց:

Միտիթարականը Վանեցու համար այն էր, որ Սիսակին չէր յաջողում շարունակ իւր ցանած սերմերը կանաչած տեսնել. զիւզացիք եթէ սրտանց համակրում էլ էին իւրեանց միջից զուրս եկած մի մարդի՝ բայց արժանի չարգանքը չէին տալիս:

—Աղա՛, Խէօ՛, տեղիցդ կաննի՛, գտակդ հանիր զլուխ տուր, տեսնում չե՞ս Սիսակ աղէն ա, աչքով ցոյց տալով ընկերին ծաղրում էր խեղճին մինը:

—Այ զլսամեռ, կամաց խօսի՛ր, մարդը չինովնիկ ա, թաղաւորական շկօլից զուս եկած ա, տեսնում չե՞ս չները կողքիցը քաշ ա, էգուց էլօր, ասում են, նաչալնիկի զիմանխանումը սեկլեռա՛ր ա դառնալու:

—Քեամուլ ա էլել մարդը՝ (կապրելագործուէլ), ո՛ւմնից ա պալաս, ասում են սա Բալասան աղիցը շատ չին ունի:

—Բաս տեսել չե՞ս, պալտօնի տակին թրի վրայ քաշ ա արած, ֆարազիմ (գրիգոր) մարդը չի ուզում իր զլուխը ցոյց տալ, խոնարհութիւն ա բանացնում, թաղցնում ա. թէ չէք հաւատում՝ Վանեցի վարժապետին հարցրէք:

—Աւատաս սա մեր վարժապետի պաշտօնը խլի ա՛յ, պիտլուութիւն էլ լաւ կանի:

—Անխե՛լք, պիտրլութիւնն ու ղեղի վարժապետութիւնն ի՛նչ բան ա, որ Սիսակ աղէն վայել համարի, մարդը մի քանի օրից հանելու ա իր մեծ Սուքօ պապի խազինէն ու Բալասան աղի պէս զեղի վրայ ցրուի, ղեղն իրան ճորա զրի:

Նւ յանդուգն երիտասարդները ծաղրում էին խեղճ աղաջին և հոռիցը հռհռալով ծիծաղում:

Ասում էր այս ամեն սառն արհամարհանքները Սիսակը և չէր

ներդանում: Նա քաջ ուսումնասիրել էր տգէտ զիւղացւոց թոյլ կողմը և աշխատում էր չարիքը արմատից կորզել և այդ փոքր առ փոքր իրեն յաջողում էր:

Սիսակը դիմել էր հրապարակասօսների և զրքեր հրատարակողների և խնդրել էր զրքեր ու լրագիրներ:

Սկզբումը դեռ փախչում էին ամենքն այդ բաներից, բայց հետզհետէ ընտելացան. շատերն իրենք դիմում էին Սիսակին և խնդրում կարդալ իւրեանց համար տրուած խւններ, զրադէտները մինչև անգամ վերցնում էին նրանից և իւրեանք կարդում:

Գրագիր Վանեցին տեսնում էր այս և իւր զլուսը կոծում:

Սակաւ առ սակաւ Սիսակի մտքերը թափանցեցին ժողովրդի բարձր դասակարգի մէջ ևս. խօսքս զիւղի առաջաւորների մասին է:

Այս երեկոցեան Մելիքի տան ժողովն էլ Սիսակի նախաձեռնութեամբն էր եղած:

Երեք անգամ Սամփոնը բաղխեց այս երեկոյ Մելիք-Բաղալենց զուռը և երեք անգամն էլ ինքը Մելիքը նրան մի մի սրախօսութիւնով ճանապարհ դրեց:

—Աղա՛, ի՞նչ ա փորդ կատու մտել, ա՛յ Սամփոն, ասաց Գալափունի տղին Մելիք-Բաղալը, երբ նա երրորդ անգամ զալով՝ լեզուն հանած՝ աղաչում էր շտապել, նշանը շուտ տանել. սպասեցէք, մի քիչ հաշիւ ունինք, վերջացնենք ու էս ա զալիս ենք, առանց ինձ, առանց տանուների ու իշխանների հօ չէ՞ք կարող նշան տանել, բոլորն էլ ինձ մօտ են: Դո՛ւ զիտես, կուզէ՞ք՝ զնացէք առանց մեզ նշանը տարէք, վայն եկել ա քեզ տարել, էլ հարսանիքիդ կառավարի: (Նախադր) չեմ՝ դառնալ, ձեթ մարդկանց ձեռը կրննես, լաւ քէֆ չի ըլնիլ, նշանածդ կը խոովի՝ քացով կը տայ:

—Քանի քո շունչը զնդիդ ծէրին ա, բիձա ջա՛ն, նամարդ (ախարհ) կըլնի քեզնից տափահի ուրիշ կառավարիչ ջոկողը:

—Դէ զնա՛, էս ա պրծնում ենք:

Թո՛ղ մի փոքր Սամփոնի նշանն ուշանայ, մենք հետեինք Մելիք-Բաղալի տան ժողովին:

Դոները ներսից պլնիւ փախուած են, Մելիքի որդին ականջը ձայնի ուրիշ սննեկում հսկում է: Նա երկու անգամ հեռացրել է և տուն չի թողել Բալասան աղայից եկող բանբերին: Այդ Մելնիկովի

քեռորդի Վասակն էր, որ իւր քեռու կողմից եկել Մելիքին կան-
չում էր, բայց երկու անգամն էլ պատասխան ստացաւ՝ թէ զլիսի
սասարիկ ցաւից անկողին է մտել և քունը տարել է:

—Բա՛ տանուտէրի, Վազար-բիձի ու երեցփոխ Նաւօյի տեղն էլ
չը գիտե՞ս, քեռիս նրանց էլ էր ուզում, ասաց Վասակը. գնալով
գալով հոգահան էլայ, իրանց տներումը չեն, ասում են՝ ձեզ մօտ են:

—Մեզ մօտ ոչ ով չը կայ, կարական արեց Մելիքի որդին:

—Բաս էն ի՞նչ ճրագի շառաւիղ ա, որ հօրդ օթալիի դրան
արանքիցն երեւում ա, թէ որ հէրդ քնած ա, էլ ճրագն ընչի՞ ա վառ:

—Մէրս ա ման գալիս:

Վասակը շատ աշխատեց մի հնարքով Մելիքի դրանը մօտենալ,
բայց Մելիքի որդին շարունակ խափան գտնուեց նրա ցանկութեանը:
Զգտում էր Վասակը մի հնարքով ներսից ձայներ, դռնէ, լսել, բայց
Մելիք-Բաղալի շան հաչոցից ոչինչ չէր լսուում:

—Ինքը սուգիա Խուզօն ա եկել, ասում ա՝ հօրդ զարթնացրու,
ներս մտաւ միւս սենեկով Մելիքի որդին և յայտնեց հօրը. բայց պատ-
ուէր ստացաւ տուն չը թողնել և ասել, որ տաքութեան մէջ ուշ-
քը կորցրած քնած է, մայրը թոյլ չի տալիս անհանգիստ անել հի-
ւանդին:

Խուզօն էլ ձեռնունայն վերադարձաւ:

—Խորովածի հոտ ա առել, մեր տղէ՛ք, ասաց Մելիքն իւր
խորհրդակիցներին, բայց թէ մեր զլիսինը գտակ ա ու լաչակ չի,
պէտք ա դրա քնթի տակին մի բրդոտ էշ խանձենք:

—Ի՛նչ են քամակներիցս ընկել, ուզում են տանին յիմարացնեն
ու Խուզօյի համար քար քցել տա՞ն, զգուանք յայտնեց Նաւօն:

—Մեր աչքն էլ են հանում, աղպէ՛ր, շեշտեց Մելիքը, աղուէսը
մարագումը ձագ ա հանել՝ մեր թագու հզութիւնիցն ա. ծառը
զանդատ գնաց Ասածու մօտ կացնի ձեռիցը, որ իրան կտրում ա,
ասեց՝ կոթը քեզանից ա. մենք որ մի խօսքի ըլնինք, իրար տակ
չը փորենք, իրարից չուղուլութիւն (չրոտոտութիւն) չանենք, Ջաղաց-
պանենց Բալօն մեզ ի՛նչ կարող ա անել:

—Ի՛նչ չի կարող, Մելիք-Բաղալ, պատասխանեց Վազար-
բիձէն, մարդս հինգ—տասը շահի ենք պարտք առել՝ ճուտեր ա հա-
նել, մեր վրայ պառկել, տակիցը դուս չենք կարում գալ, մեղաւոր սև

երեսի պէս լիզուըներս կարճ ա, առաջին զլիններս ծռում ենք. էզուց էլօր ունեցած չունեցածներս տօլիլի (աճուրդ) կը կապի, կը ծախի:

— Էդքանով որ բաւականանայ՝ զուլսը քարը, կը դիմանանք, բաց զէ զեզումն բան կա՞յ, որ էդ անիրաւ որդամեւի մատը խտոր չըլնի. ըսկի տեղեկամում էք, թէ մեր ջահէլ-ջուհուներին ո՞վ ա փշացրել. ո՛ւմ մարագը կրակուել ա, ո՛ւմ բաղերը կոտորուել են, ո՛ւմ տունը կտրուել ա՝ պոչը դրա տակին ա. ձեզ քաջ յայտնի ա, որ մեր զեղի սարսափ ջահէլների զուլսը դրա քուեր տղայ Վասակն ա, պահող, պարտակողն էլ մեր բարեհոգի Խուզօն—զեղիս արդար դատաւորը. նա մէջ տեղից հալալ բաժին ա անում, կէսը մեր փշերին ա տալիս, մէկէլ կիսիցն էլ իր բաժինը վերցնում ա, միւսը զրկում քաղաք՝ անաքանդ Բալասան աղի տունը:

— Դեռ մենք ողորմութիւն ենք, պարոններ, խօսեց Սիսակը, միւս զիւղերն իսպառ աւերել է, մեզանից որքան և իցէ քաշուում է, իբրեւ հայրենակիցներ՝ մենք տեղեակ ենք իւր անցեալին, ուրիշ զիւղերում միանգամայն չափից անց է կացեում:

— Ի հարկէ իրան յայտնի ա, որ մենք իր օխտը պորտը գիտենք. դրա հէրն երեկ մէկէլ օրը չէ՛ր, որ Նրեան Խօջենց ջաղացի չամբը լիզելով հոգին դուս էլաւ, զուլսը շարժեց Նաւօն:

— Նն օրը Գառնու զլալինն արին էր լալիս, ասում ա բերել ա Չօլախ-Յարութիւնին պալէրնի (հաւաքարճապար) ա շինել, բաց թողել մեր ջանին. ո՛չ բաղերումն ա հաւող թողում, ոչ զնղերումն չալթուկ, օրը տասի հացն ա կտրում:

— Էդ անաքանդն ընչանք Գառնու մհալն էլ ա դունչը հասցրե՞լ:

— Էդ թո՛ղ, Սիսակ, դու մեր ցաւը հոգա՛, Գալ-ափուն հինգ հեռ մարդ ա զրկել. դու էս ասա՝ ի՞նչ զիր ես ստացել մեր Արտօ-ջից, պոի դաց որ զլալին ընտրենք իրա՛ն, թէ ոչ. էս բիբօրին (բարբառ-բիւն) թէ նա դուս չեկաւ, գեղը հոգէց հոգի կը կորչի:

— Պ. Յարութիւն Գոմշակերեանցն ինձ դրում է, պատասխանեց Սիսակը Սեւէք-Բադալին, որ ինքը թէն միտք չունի միանգամայն յանձն առնելու, բաց զիջանելով ամբողջ զիւղականաց խնդրանացը՝ այն պայմանաւ միայն կը դաչ, եթէ զիւղացիք միահաւան թուղթ տան նաչալնիկին՝ առանց քուէարկութեան ընտրել իրեն տանուտէր.

խակ եթէ նաշալնիկն օրէնքի վերայ հիմնուած չը համաձայնի, այն ժամանակ միայն քուէի գնեն իւր անունը:

—Աստուած իր որդիքը պահի, ա՛ղպեր, ես իմ հոգի՛ն՝ էլի լաւ մարդ ա, որ մեր խաթըրը պահեց. մենք էլ ստենը մինը կայ՝ կը գնանք, հինգը կայ՝ կը գնանք ու սխալակ կը քցենք:

—Դէ հիմի վեր կացէ՛ք գնանք մեր Գալ-ափունի աղի շինքը կարմիր նօխտայ կապենք, նշան դնենք, ասաց Մելիք-Բաղալը, երբ Սիսակը թուղթը զրեց վերջացրեց և ներկայ եղողները ստորագրեցին:

Միւս օրն երկու թերթ էր գիւղամիջին ձեռքէ ձեռք անցնում, մէկը մեզ ծանօթ ստորագրութիւնն էր՝ Արտէմ Սերգէյիչի համար, միւսը Խուզօցի օգտին էր:

Եթէ երկու թերթն էլ գիտէիր, շատ միւսնոցն անուններ կը գտնէիր երկուսի մէջ էլ ստորագրած:

Երկու տեղ ստորագրողներից մի քանիսին մենք ճանաչում ենք. Վլադիմիր Նեստորիչի երեկոցեան խօսակիցներն էին նոքա:

Վերջին թերթի մէջ շատ ձեռքեր միանմանութիւն ունէին. քաջավարժ աչքը միայն կարող էր պնդել, թէ այդ ամենը մի մարդու ձեռքով յերկւրած կեղծ ստորագրութիւններ են:

Այդպիսի քաջադործութիւններ առաջինը չէր, որ կատարում էր գիւղական գրագիր Վանեցին:

Ժ.Գ.

Կ Ր Ա Կ.

Գալ-ափունի հիւրերը բոլորը ժողովել են. Մելիք-Բաղալն իւր մօտ հաւաքուած իշխանների հետ բազմել է վերի կողմը, մի մի կթղաց օղի և մի քանի հատ շամիչ էլ վաշելել են, բացց հիմա ինքը Գալ-ափունն ուշացաւ:

Այս երբորդ անդամն է, որ Խլրաթենց տէր Սուքիասի քամակիցն են ուղարկել և նա չի դայիս, իսկ առանց տէրտէրի նշան դնել մի ժամանակ կարելի էր, բացց 15—20 տարի ա, որ Հոդեոր տիրոջ հրամանովը նշան եղած տեղը քահանայ պէտք է գտնուէի նշան օրհնելու՝ Հայոց հին ծիսին համաձայն:

Գալ-ափունն ափսոսել է ինքն անձամբ գնալ քահանային կան-

չելու, բայց ամենքի համբերութեանն էլ չափ ու սահման կար, հրաւիրուածներն սկսեցին նեղանալ և Գալ-ափունի վերայ տրտնջալ:

—Տօ՛, մեղրի պուլիկը լպստող Սամիտո՛ն, վատ հոգեւորն ալի պէս թողիւր էլ ոչ, թէ մեղքներս խոստովանուինք, պարգերես զնանք զրախտի զուռը ծեծենք. ընչանք զնացիր եկար՝ խորհուրդներս կիսատ թողիր. լեզուդ կէս գազ կախ էիր քցել մղկտում, թէ եկէք նշանը զրէք, որ ինձ տուն քցեմ, բաս ո՞ւր ա քո Շահի թամբալ (ծոյշ) հերը, ի՞նչ ա զնացել չանէն (ծոյթ) կախ քցել ու տէրտէրի հետ Աշուղ-Ղարիբի առականներն սկսել, զէ զնա՛ կանչի է՛. ձայն տուեց Մելիք-Բաղալը:

—Նրեք հետ եմ զնացել, բիճա ջա՛ն, հրէս մին էլ եմ վազում: Սամիտոնի գնալուն կարիք չը մնաց, Գալ-ափուն ինքը տուն մտաւ. թթուած, քացախած:

—Աղա՛, չորս ոտանոնց հրեշտա՛կ, Գալ-ափո՛ւ, իւր ձեռով հարցրեց Մելիքը, զու դալլաք (սոփե՛լ) Զաքոն ե՛ս, որ հարսանիքն իրանց տանը թողել ա, զնացել ուրիշի տանը հացի նստել. ի՞նչ ես Նոյեան ազուաւի նման լէշով (գէշ) ընկել, ի՞նչ էլաւ տէրտէրը, զէ՛ պրծէ՛ք՝ զնանք է՛:

—Իմ աչքի լոյս թանկագին զօնազնե՛ր (հեւթեթ), կը բաշխէք, որ ձեզ նեղութիւն տուի, ասաց յանկարծ Գալ-ափուն սատոխի յուսահատ ձայնով, ամենքդ վեր կացէ՛ք, զնացէ՛ք ձեր տները, ես էլ նշան գնելու որդի չունիմ:

Բոլորը սառեցին, քար կտրուեցին, բայց Մելիք-Բաղալն սկսեց. —ա՛ղա, ա՛յ մեռած, շատ գինովներիցն էլ չես, թէ ասեմ՝ զնացել ես, զլուսդ կոխել զինու կարասի մէջ, ծծել, կատարդ տաքացրել, խեղդ կորցրել. էդ ընչե՛ր ես զուս տալիս, տէրտէրն ի՞նչ էլաւ:

—Ի՞նչ տէրտէր, աղպէ՛ր, տէրտէրն իմ ընչի՞ն ա պէտք, երեւում ա՛ ես թուրք եմ, որ չհաս աղջիկ եմ ուզում տղիս:

—Աղա՛, ի՞նչ ես ձաւար անում (ցոլաբա՛նեւ):

—Ա՛յ մարդիկ, ամենդ էլ էս գեղիցն էք, էս նշանի մէջ չհասութիւն կա՞ց:

—Տօ՛ տխմա՛ր, գեղն արմացած մնացել ա, որ էս տարի մի պսակ պէտք ա ընի, որի մէջ չհաս չը կաց. քանի մեր Խլղաթի դարմ երէցը զինի արաղ ծախիլը թողեց, փիլին ծածկեց, հասն էլ:

դղուեց, հաւասարուեց, չհասն էլ. հիմի դու ի՞նչ ես զլիւիցդ դուս տալիս:

— Դէ՛, ա՛յ հընկեր հարեւաններ, մի մին քար վեր կալէ՛ք, զըլ- խիս քցեցէ՛ք, ինձ անով, տեղով կրակը դրէք, երեցէք, որ ձեր հայ- քրիստոնէութիւնի հիմքը շուռ եմ տալիս, տղիս համար չհաս աղ- ջիկ եմ ուզում:

— Ախար ի՞նչ կայ է՛:

— Ձեզ զուրբա՛ն, լսեցէք ու ինձ քարով քարկոծեցէք: Դէ՛, կարգ ա, ասում ա՛ ոչ հէր անմեռ, ոչ որդի անսպակ, աչքիս սև ու սիւստակն էդ մի երեխէն ա— Սամիսոնա ա, աչքս ջուր կտրուեց լէնքս ու երկէնքին մոիկ տալով. Աստուած ձերն էլ պահի, շունե- ցողին էլ ինքը տայ՝ ուրախացնի. մտքներումս զրինք էս ձմեռ տը- նաւորենք, մենք էլ հարսնատէր դառնանք: Հալրա՛թ, Ասածու իր կամքն էր, որ մեր Ալէքենց Բարսեղի նշանածի (Կոռ) հեռ մեր տանտիկինը (Եւր Կէն) ամառս բաղումը՝ ծառի հովումը քաղցր զը- րիցների մէջ խօսք էին տուել, խօսք առել: Դէ՛ լաւ ու վառս ո՛րն ա, Բարսեղի աղջկանը մի տղայ էր պէտք, իմ տղին էլ՝ մի աղջիկ. ես էլ, Բարսեղն էլ կամք տուինք (համաշայնէլ) ու ասացինք՝ Աստ- ուած շնհա՛ւոր անի: Բայց, դէ՛, բան ու զործի խառը ժամանակն ո՛վ պաի նշան դնէր, ասացինք՝ քարը վերցնենք՝ քարի տակը դը- նենք (ծածկէլ), աշխարհքովս մին շանենք, բաղաբանից, հանդա- բանից պրծնենք, նշան դնենք, պսակենք:

— Ես ժամանակին թագուն բան կը մնայ, ստացին այս ու այն կողմից, երկու օրից ձէնը վեր էլաւ:

— Դէ՛, ի՞նչ անենք, թէ վեր էլաւ, զողութիւն հօ չէի՞նք ա- րել, բայց դուք բանը լսեցէք: Մի օր մեր մեծ երէցը ծիծաղելով ինձ ասում ա. Գալ-ափո՛ւ, շոր ափ (սոր-գան) ունիս, տղիդ աղջիկ ես ուզել, ինձ չես հարցրել:

— Է՛...

— Աջի՛դ մեռնիմ, ասում եմ, առանց քեզ ո՞նց կը լինի, էգուց էլօր քո սուրբ օրհնութիւնով կը նշանենք, ամենքն էլ կ'իմանան:

— Ձէ՛, ասում ա, դու մտքումդ զրիւ թէ չէ, իմ ծուխն ես, պաի գալիր ինձ հարցնէիր. երբ որ ես խորհուրդ կը տեսնէի, կամ ինքս իմ ոտովս կ'երթայի խնամախօս, կամ ուրիշին կը զրկէի:

—Արգիլ կապուած ընիմ, տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ՝ թէ ես տեղեակ էլած կամ, մէրերն իրանք են ծառի հովումը տուել ու առել:

—Ես խաբար չեմ, կպել ա՛ մեծ շորափ կայ շինքիդ:

—Դու ողջ կենա՛ս, ասում եմ, ինչ որ քո քէֆն ա՛ (յանկանաւ) հրամանիդ կանգնած եմ:

—Ապուտ շապկաւորն, ասում ա, իր ոտովը պտի գայ մեր տունը:

—Քո ցա՛ւը տանի, տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ, աշխարհքի ծախս ա գնալու, մի գլուխ շաքարն էլ դո՛ւ անուշ արա, հալբա՛թ, Աստուածդ միտդ կը բերես, մի օր մեզ մի թաս չայ կը խմացնես Բայց, տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ, էդ քո կապուտ շապկաւորը, կամ ուղիղն ասինք՝ մի գլուխ կապուտ թղթով փաթաթած շաքարը դու չհաս տեղիցն ես վերցնում: Ես ընչի՞ պտի զրկեմ, փառք Աստուծու մէջը չհաս-մհաս չը կայ:

—Փարջիման (բազան) ունիս, ասում ա, լաւ իմացիր, որ ընչանք կապուտ շապկաւորը՝ հետն էլ մի գրուանքաց իր սիրեկանիցը (Լէյ) կապած, փէշատած, ծերիցն էլ արծիճը կախ ընկած՝ մեր շեմքովը ներս չը գան՝ ես ո՛չ քո տունը ոտ կը կոխեմ, ոչ նըշանդ. կ'օրհնեմ, ոչ կը պսակեմ:

—Տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ, շատ լաւ ես հրամանք անում, զրկեմ՝ զրկեմ՝ բայց մեղքս դեռ չնքիս զիր, յետոյ ծանր ասպաշ-խարանքն էլ միջքիս բարձի:

—Դու, ասում ա՛ էդ աղջկանն ուղեւով՝ իմ տանիցը մի Քրդի կարմիր կարպետ խեցիր:

—Աթրդիդ մատա՛ղ, ասում եմ, ի՞նչ կարպետ, մեր տանը Քրդի կարպետ չը կայ, մենք կարպետներ ունինք՝ բայց բոլորը Փարաքեամի են՝ Երեւանաց բազարումն առած:

—Ալմա՛խ, ասում ա, դէ՛, տեսնո՛ւմ ես, որ տաւարի հրեշտակութիւնից—ղասաբութիւնից աւելի գլուխդ ոչինչ բանից չի դուս գալիս, Քրդի կարպետ՝ հարիւր մանէթանոց թուղթ փողի անունն ա:

—Ա՛յ տէրտէր, ասում եմ, հաց-քրիստոնէի տանը 100 մանէթն ի՞նչ բան ունի, ես սովորեա՛ր եմ, վաճառակա՛ն եմ, բամբակիս հակները Թիֆլի՞զ ա հասել, արաղիս բեռները Զալալօղլի՛ն ա անց կացել, որ 100 մանէթի երես տեսած ընիմ, մենք մեր էլած չէլածը

մեր զբանը ծախում ենք, մեր ցաւը քաշում, վախտ վախտ էլ մի ոչխարի, կամ տաւարի զլուխ ենք կտրում, նխա (սպասել) բաժանում, միջիցը մի երկու շամփուր խորովածացու աշխատում, Աստուծուն վառք տալիս:

—Հանաքը մի կողմը կենաց, ասում է՝ Գալ-ափո՛ւ, դու ինձ հարկւր մանէթ մնաս տուիր. տասը տեղից Բարսեղի աղջկանն ուզում էին, տասն էլ չհաս էր, մէջ տեղն էլ իմ ջէրն էր լցուում. դու ո՞ր տեղից ներս մտար, հաս տեղից աղջիկ ուզեցիր, որ ինձ մի կոպէկ օգուտ չը լինի: Եղ ամենն էլ ոչինչ, դու իմ տունը քանդեցիր, իմ բարեկամի ու բարերարի մօտ սևերես արիր:

—Խնչ բարեկամ—բարերար, հարցնում եմ:

—Բալասան աղի:

Ատղները մրանգամից անմիջապէս ցնցուեցան, սարսափն ու սառը քրտինքը մեծ ու փոքրին պաշարեց. մինչև հիմա Գալօյի պատմութիւնը կատակ էր թուում, կամ, շա՛տ, շա՛տ՝ քահանայի շահասիրութեան և չարութեան հետևանք, այժմ՝ զործի ծանրութիւնն ինքն ըստ ինքեան բացատրուեցաւ:

—Խօսքդ շարունակի՛, երկար շշուկից յետոյ առաջարկեց Մե-լիք-Բաղալը:

—Ո՞նց թէ Բալասան աղին վրէժ բարկացրել եմ, ա՛յ երէց, շփոթուած հարցրի ես, կցեց նորից Գալօն իւր երկար պատմութիւնը:

—Բալասան աղի կամքն ա, ասեց՝ որ Բարսեղի աղջկանն ուրիշի համար ուզի, մի շաբաթ չառաջ ինձ կանչել էր՝ գնացի. հրամայեց, թէ փիլոնդ ծալի զործակալին զրկի՛ր, թէ որ դու Պետրոսենց Գալօյի աղի նշանն օրհնել ես:

—Յետոյ, տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ, հիմի ի՞նչ ես հրամայում, մենք գնանք ո՞ր ջուրն ընկնենք:

—Ոչի՛նչ, ասաց, մագաչափ էլ ա բանի տեղ մի՛ գնիլ, Բալասան աղի ասածը շատ ա չհաս. ինքն իր աղաց տեղովն օրն օխտն անգամ էլ եթէ վանքի խցերը տուն ու դուռ անի, շեմքերը մաշի, զլուխ չի կարող բերիլ. ինչպէս քեզ ասում եմ, դու մի զլուխ շաքար, մի գրուանքաց չաջ մեր տունը զրկի՛, բոլորի բերանն էլ ցխիլն իմ բանն ա, դեռ Բալասան աղէն իրան ա տեսել, դեռ իմ սատանութիւնից տեղեակ չի. ուզենամ՝ թէ չէ հէնց կլխկոնձի տալ տամ,

որ փոսն ընկած ձիու պէս թափահարուի, օձի պէս կուտապ կուտապ անի ու թաղուի մնայ, իրա հէ՛րն եմ օրհնել. խաթրն եմ պահում, ինձ պէտք է զալիս՝ սիրտը շահում եմ, թէ չէ երկ՝ օրումն իժ օձի պէս հէնց կը շանթեմ, որ ձէնը երկինքը կը հասնի, ինձ Խլղաթենց մենծ տէր Սուքիաս կասեն:

—Ի՞նչ պտի անէի, ա՛ղպէր, ձեզ եմ հարցնում, սուտ էր ասո՞ւմ, քիչ տուն ա քանդե՞լ. միտք արի, միտք արի ու նշանի քաղցրեղէնի հետ՝ մի զլխի տեղակ՝ երկու գլուխ շաքար առայ ու մի գրուանքայ կապած, փէշատը կախ չալի հետ, Սամփսոնիս ձեռքովն իրան զրկեցի:

—Ուրախ ուրախ վերցրել էր չայ-շաքարը, շարունակեց Գալօն, Սամփսոնիս հետ էլ բաւական հանաքներ էր արել, նշանը մի հէնց հաստատ պտի քցեմ՝ քո ու նշանածիդ շլինքը, ասել էր՝ որ օխտը լուծ գոմէշը չը կարենայ յետ պոկել: Մենք էլ մեզ համար ապահովացանք, խնամանց հետ խօսացինք, էս իրիկուն նշանի հոգսը քաշեցինք, շնորհակա՛լ եմ, դուք էլ եկել էք մեզ պատուելու: Դեռ կանչուածները նոր էին հաւաքուում, Սամփսոնիս զրկեցի տէրտէրի ետեւից: Դուռը ծեծում ա ու ձէն տալիս. ինքը ձէնը ճանանչում ա ու տղին հրամայում, թէ ասա՝ տանը չի: Դեռ մի՛ ասիլ, Սամփսոնս հեռուից տեսած ա ըլնում, որ տէրտէրը Բալասան աղենց տանիցը դուս եկաւ ու իր առաջն ընկած՝ գնում ա: Ել չի ուզում վազի քամակիցը հասնի, թողում ա՝ մինչև տուն ա մտնում:

—Ո՞նց թէ տանը չի, պատասխան ա տալիս Սամփսոնս, հէնց հիմի Բալասան աղենց տանից դուս եկաւ ու իմ աչքի առաջին եկաւ տուն մտաւ:

—Արի՛, Սամփսոն՛ն, արի՛, հանաք եմ անում, ձէն ա տալիս տէրտէրը ներսից. էդպէս կը վախացնեմ, լեղիդ ջուր կը շինեմ ա՛յ: Դու գնա՛, հրամայում ա, ես էլ հրուպէ չի քաշիլ՝ էն տեղ եմ:

—Ի՞նչ կասես, Մելի՛ք, բոլորը հաւաքուեցին, մնացիք դուք՝ մի քանի իշխաններիդ ու տէրտէրը. խեղճ Սամփսոնս տէրտէրից ձեզ էր վազում՝ ձեզանից տէրտէրին: Վերջը որ դուք ասել էիք, թէ հէնց հիմի զալիս ենք, համբերութիւնս հատաւ, ինքս վերկացայ, գնացի դուս երէցն ու առանց դուռը ծեծելու՝ թո՛ւշ տուն մտայ: Ի՞նչ էք ասում, աղպէր, մի քարափ շուռ անցաւ, թէ մի կայծակի ամպ

էր՝ տրաքուեց զա իմ զլիսին. չը թողեց, թէ բերան բաց անեմ, օրհնեա ի տէր ասեմ, ձէնը գազաթն առաւ ու աշխարհքի լափը զլիսիս ածեց. — Ի՞նչ էք ինձ անհանգիստ անում, ձեր հէրն է՛լ, ձեր տէրտէրիսն է՛լ, ես էլ քո տան քահանէն չեմ, գնա՛ տէր Մարկոսին տար:

— Կարգիդ մեռնե՛մ, ասում եմ, ախար էն վազ էր, որ ծուխ ու մոխի չը կար, տէրտէրների միջին սէր, խաղաղութիւն կար, իրար հաւատալ կար, մի սև փողը հաւասար աղպէրաբաժին կ'ա- նէին. քո ձեռնադրուելուց զէսն էն բաներն ո՛վ ա տեսել. իմ ու քո էք արել, մեզ հայկանների պէս միջներիդ բաժին էք արել, անում- ներս ծուխ էք դրել ու կարգին էլ չէք հովուում. առաջ պատահած ժամանակը՝ ո՛ր տէրտէրին գնում էինք, ձեռաց հասնում էր, հա- րամներս հալալում, նեղացածին օրէնք հասցնում (Կողորդէլ), հիմի հէնց օր ա ըլնում, որ եթէ ծխատէր քահանէն գեղումը չի գտնուում, մէկէլդ չէք էլ ուղում տեղից շարժուիլ. հիմի էս կէս դիշերին ես ո՛ւմ ոտը գնամ, ո՛ր տէրտէրը կը համարձակուի իմ հարկը կատարել:

— Ձէ՛, ասում ա, Գալօ՛, չէ՛, քանի շանը բաց չեմ թողել, քեզ զգգիլ տուել, համով, յարգւորով (պարտաւոր) վեր կաց քաշուի:

— Տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ, ախար ընչի՞, ի՞նչ սհաթ անց- կացաւ, որ փոխուեցիր, էն օրը դու ինձանից չալ-չաքար ուղեցիր՝ առայ ու զրկեցի, էլ ի՞նչ անեմ:

— Մի շատ մեծ բան էլ չես արել, ասում ա՝ միջքիդ զօռ ա հասե՞լ, որ 25 տարի ա՛ քո տանու քահանէն եմ, մի զլուխ շաքար ես զրկել. հարիւր հետ հօրդ գերեզմանն օրհնել եմ, տաւածդ մի մի ապասի ա էլել, շաքարն էլ նրանց հաշուում դուս արի:

— Գէ, տէրտէր ջա՛ն, ասում եմ, իմ ուժս էնքան ա պատել, էն եմ տուել, գեղըցու ապասին քաղքցու մանէթից թանգ ա:

— Շատ չեն դուս տալ, ասում ա՝ ես քո նշանն օրհնողը չեմ, մէջը չհասութիւն կալ, էդուց կը տանեն, միրքիս ձարերը (ճալ) մի մին կը քաղեն:

— Ի՞նչ չհասութիւն, ի՞նչ ա զլիսիցը դուս տուել, բարձրագոյ աղաղակ վեր ելաւ բազմականների միջից:

— Ես էլ ձեզ պէս էդ խօսքի վրայ քար կտրուեցի, սառած մնացի, շարունակեց Գալօն. ոտի՛դ մատաղ, տէրտէ՛ր, հարցնում եմ, ի՞նչ չհասութիւն կալ:

—Եղ մենք կը պարզենք, ասում ա՛, երբ բանը տեղը կ'ընկնի, ղեռ էլի ուրիշ արգելքներ կան, որ ժամանակին կ'ասենք. վերջապէս, ասում ա, Գալօ՛, դու էլ հացակեր ես, էն օրն ես քեզ ցերեկի պէս պարզ յայտնեցի, որ իմ բարերարս Բարսեղի աղջկայ համար ուրիշ մտքի ա, դու անմեղ տեղը ծախսի ու խարջի տակ մի՛ ընկնիլ, էն աղջիկը քո Սամփոսնի կնիկը չի կարող դառնալ, ականջիդ բուրդը հանի՛ր: Հիմի էլ բարեկամաբար ես քեզ հասկացնում եմ, որ Բալասան աղի մի դատարկ հրամանը ձեր ողջ գեղի հետ ինձ համար հաւասար ա. թէկուզ որ էս օր ասի՝ փիլոնդ վէր դի՛ր, մտի՛ մէշիդը՝ անխօս կերթամ, ալլա՛հ ու ահպեար կանեմ, միտքդ ի՞նչ ա, ես կարամ նրա հրամանը գետինը քցի՞լ, ինձ հրամայած ա ասել՝ չհաս ա՛ ես էլ մինչև Հոգևոր տիրոջ ոտքը չհասս գողալով պէտք է գնամ:

—Ա՛յ, կապուած ըլի նա իր անտօնական կարգին, ինչքան նա հաս ու չհաս ա հարցնում, ընդհատեց Մելիք-Բաղալը, ա՛յ մարդիկ, դուք ու ձեր Աստուածը, էս գեղումն յառաջ հարիւր պսակից մինը չհաս պատահում է՛ր, ո՞վ առաջինն էդ սովորութքը մեր մէջը մըտցրեց, էդ պռնկուածը՝ չէ՞ր:

—Բաս ո՛ր անիծածն էր, պատասխանեց Սիսակը, մոռացե՞լ էք այն տարուայ 14 չհասները, որ ինքը յորդորեց, ինքը նշանեց, տասնական մանէթ ստացաւ իւր համար, վերջը չհաս հրատարակեց, 14 գլուխ շաքար բարձեց ձիուն՝ տարաւ տեղ հասցրեց ու հրամանը բերեց և ահա այն օրից ցայսօր մեր մէջը կարգ է ընկել՝ օտարին թողած, արեւակիցներին ենք վազում:

—Գալ-ափունի ջա՛նն էլ ենք հանում, կատակի տուեց Մելիք-Բաղալը, իր քուեր աղջիկն օխտն օրէն ճանապարհ կորցրեց, Կողբումը մարդի տուեց, որ իր մորթոտած տաւարի հետ անփող աղ լպտի ու գեղի ծէսը քանդեց, տղին հաս տեղից աղջիկ ուղեց:

Ամենքը ծիծաղեցին, բայց այդ դառը ծիծաղ էր, յուսահատ սրտից արտաթայթուած մաղձ էր քահանայի ստուերի դէմ:

—Յետո՞յ, յետո՞յ, խօսքդ վերջացրո՛ւ, Գալօ՛, ասաց Մելիք-Բաղալը, հիմի չի դալիս նշան օրհնելու էլի:

—Գալօ՛, ասեց ինձ վերջը, թէ ինձ կը լսես, գնա՛ կանչած զօնազներիդ մի հնարքով ցանի՛ր, ճամփո՛ւ դիր, Բարսեղի աղջկա-

նից ձեռք քաշի՛ր, թէ չէ գլխիդ շատ խաթաբալէք կը գան, ես քեզ...

—Արա՛կ, կրա՛կ, աղաղակելով տուն ընկաւ յանկարծ մի երիտասարդ. Գալ-ափո՛ւ, հասիր, գոմդ ու մարագդ էրուում են:

Ամենայն ինչ մոռացուեցաւ, բազմութիւնը բոպէական դուրս թափուեցաւ: Աստուած հեռու տանի, երկինքը շառագունել է, Պետրոսենց Գալօյի գոմի ծածքը բլել է, տաւարի բառաչն ու ձիու խրխինջը լսողի սիրտն է կտրատում, մարագը միանգամայն բոցի մէջ հուրհրատում է: Գիւղումը կուժ ու բղուղ չը մնաց՝ դուրս եկան, բաց օդուտը սսկաւ, մարագն ամբողջ այրուեց, քարաշար պատերը մնացին ցցուած, գոմումն էլ հինդ կով իւրեանց հորթերով և մի ձի ծխախնդդ եղան:

—Լաւ նշան չը դրե՞ց, ո՞նց էր, փսփսում էին իրար հետ բազմութեան մէջ խառնուած երկու երիտասարդներ:

—Դէ հիմի թո՛ղ գնաց, իմ նշանածը տանի՛, Վասակ ջա՛ն:

—Քեռուս կեանքն երկար ըլի՛, Կարօ ջա՛ն, նա որ չը հրամայէր, քո հէրդ ի՛նչ կը համարձակէր երկու կուժ նաւթն աղենց զէրուզամբիցը (նշուշ) դուս բերել, մեզ տալ ու զրկիլ կրակ տալու, կամ թէ չէ շատ էլ որ քո հէրն ասէր, ես կը լսէի՞:

—Բաս ո՞նց էլաւ:

—Էս իրիկնապահին որ քեռիս ձիուցը վէր եկաւ, ինձ զրկեց Գիլակերենց դուքանի դուռը. Վա՛ս, ասեց, բազմութիւնն էստեղ հաւաքուած ա, քեզ համար մի քնջնում (սնէն) կանգնի՛ր, ականջդ կախ արա՛, տես ո՛ւմ բերնիցն ի՛նչ ա դուս գալիս: Էս ու էն շատ պաի վայրահաշութիւն անէին քեռուս շուաքին, բաց մաշակար (չօշաշար) ձամբօն՝ էն սուրբ Կարապետի դէվը չը թողեց, աչքով, ունքով խալխին հասկացրեց, որ ես էստեղ կանգնած եմ, նրանք էլ ցրուեցին, քուէն դարտակուեց:

—Յետո՞յ:

—Նս էլ գնացի քեռուս յայտնեցի:

—Վնաս չունի, ասեց աղէն, ես էզուց ամենքի հէրն էլ կ'անի-ծեմ, դու մեր Խուղօյի տղի հետ պատրաստ կաց, մութը զեռինն առաւ թէ չէ, Խուղօն ո՛ւր կը զրկի, ի՛նչ բանի կը դնի, տեղն ու տեղը կատարեցէք:

—Դէ՛, ֆնացածը զխոհնք, հէրս նաւթը հանեց աղենց զէրուզամբիցը, մեզ տուեց ու զրկեց Գալ-ափունի մարագն ու՝ գոմը կրակելու՝ մենք էլ արինք։

Խօսողներն էին Բալասան աղայի քրոջ որդի Վասակը և Խուրօյի տղայ Կարապետը։

Ժ.Ե.

СПАСИБО!

Էդուց զլաֆնու՝ սուղիէքանց բիբօր (բնորա-Բէն) ա՛, ճաշից յետոյ տունը մի մարդ հաւաքուն Զիթահանքի բակը, ինքը նաշալնիկն ա զալիս բիբօրի. չեկողի մօրը կը լացացնեն, մի մանէթ շարաֆ ունի, Օ. զիւղն ընկած՝ ձայն էր տալիս կապկերես քաշալ զգիր Յականը։

Հարկաւոր չէր տուգանքի անունով երկիւղ տալ, տան գլուխ մէկը կար՝ գնաց, երկուսը կար՝ գնաց. մի մի լաւաշ հացի մէջ մի կտոր պանիր, կամ աղը դրած ձուկը փաթաթում. էր ամեն ոք ու գրպանը կոխում, վազում դէպի Զիթահանքը։

Զիթահանք կոչուած տեղն Օ. զիւղումը չէր։

Մի փոքրիկ պարսկական զիւղի մօտ Օ. զիւղից ժամաշափ հեռաւորութեամբ գտնուում էր մի աւերակ։ Ուինչ յիշատակարան կամ փորագրութիւն չէր նշմարուում աւերակի վերայ. միայն հիմքն և արևելեան կողմում մի շարք սրբատաշ քարեր՝ ազատուել էին ժամանակի անողոք ճանկերից. իսկ միւս քարերը թէ ո՞ր էին, հաստատ չէր կարելի ասել. ոմանք ենթադրում էին պարսիկ ռամիկների ձեռքով իւրեանց գոմերի յատակը սալադաստակած. այլք հակառակն էին պնդում, ըստ որում պարսկական զիւղը շատ փոքր էր և շատ աղքատ. մի կամ երկու նիհար եգներ և հինգ վեց հատ հաւ էին նոցա տնտեսութեան առարկայքը. պարսիկներից շատերը գոմ էլ չունէին, մի կիսագետնափոր, կիսախարխուլ խրճիթի մէջ մի անկիւնում եգն էին կապում, միւս կողմը մերկանդամ պարսկաձագերն էին կուշ գալիս իւրեանց բոկոտն ծնողների հետ, էլ ընչի՞ վերայ պէտք է գործ դնէին քարերը։

Աւերակն, ինչպէս երևում էր, մի փառաւոր անցեալ պէտք է ունենար. այդ աշկարաց էր շրջապատած մեծանիստ պարսպատեղի հեռքերից։

Եթէ հաւատ չընծայենք պարսկական արեւելեան ճաշակով յերջիւրած աւանդութիւններին, ապա աւերակը հայկական սրբարաններից մէկի մնացորդն էր անշուշտ: Տեղական պարսիկների շուայլ երեւակացութեամբ, այն հնութիւնն իւրեանց նախկին տիրապետող իշխանի ապարանքն էր. նրա մօտի ապառաժ քարի ճեղքուած քից զուրս բղխած առատահոս և ականակիտ աղբիւրը տուփասէր իշխանի մարմարեայ շատրուանին ջուր է մատակարարել. նրա փղոսկրից ճերմակ հոլանի կանանց և հուրի-փարի հարձերի նրբակազմ ու լուսավայլ մարմինները զովացնող ու թաւալային փափկութիւն տուողն է հանդիսացել: Իսկ հասուն և խոհական դատողութեամբ՝ աղբիւրը սրբավայրի ջերմեռանդ միաբանական եղբայրութեան միակ ըմպելիքն է եղել, նոցա անյերն ու մարգաստաններն է ջրել, նոցա ջրադայներն է պտըտել և հետզհետէ իւր մէջ առնելով ներքեններում՝ բղխած մեծ ու մանր աղբրակները՝ մի գետակ է կազմել:

Աւերակի շրջակայքն այսօր յառաջուանից տարբեր մի այլ պատկեր է ներկայացնում. գիւղի ներկայ տիրապետող քաղցած պարսիկ բէզի պարտեզն է կոչուում դա, որ ըստ ինքեան ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սաղարթաշատ ուռենիների երկու շարք, որոց հովանու ներքեւ, փափուկ սէզլի վերայ, արժէ ամառները սրտակից և սիրելի բարեկամների հետ պարարտ դառն տժտժան խորովածներ վայելել՝ վրէն էլ դատարկել Ս. գիւղի հեշտախում և զուարթացուցիչ գինին՝ անշուշտ բարեխառնած աղբիւրի քաղցրահամ և սառը ջրով:

Այդպէս էլ անում են. ամառուան շոքին՝ կիւրակի օրերը՝ միշտ կը լսես ծառերի տակից մերձակայ զիւղօրէից կտրիճների երգերի ելեւէջները:

Այստեղ էր կարգադրել նաշալնիկն Ս. գիւղի տանուտէրի ընտրելատեղին, ոչ թէ գրաւուած տեղի հրապուրանքներից՝ այլ գիտմամբ ընտրութիւնը գիւղից հեռու կատարելու նպատակաւ, ըստ իւր ասութեան՝ որպէս զի անգործ հետաքրքիրների խառնաշփոթ խանգարմունքն արգելք չը պառնայ գործի շարունակութեանը:

Բազմափորձ դաւառապետի բազմամեայ պաշտօնավարութեան գործնական կողմն էր այս:

Բազմութիւնը շատ մեծ է, Ս. գիւղն էլ մեծ է. մեծ տունը մեծ ընտանիք կունենայ:

Անհրաժեշտ է ասել, որ աւերակի հարաւ-արեւելեան անկիւ-

նում մի երկու սեւացած քարեր միմեանց թիկնած՝ կազմել են տակը մի պատուհանաձև խորշ. անձրեւն ու արեւը չեն ծեծում այդ խոռոչը, ուրեմն չէին էլ կարող ի հնումն հանգցնել այն ձիթածրագները, որոնք յաճախ վառուում են եղել ջերմեւանդ հայ և թուրք ուխտաւորներին. գերչակի ձիթի թանձր ծուխը մրտել, սեւացրել է ամբողջ խորշը և նրա մէջ ընկած ձիթաշաղախ քարը, որին հայերը Զիթահանքի քար են ասել, իսկ պարսիկներն՝ օջաղ, որին հայերը մի նշանաւոր բազմավաստակ հայ գործողի գերեզման են անուանել, իսկ պարսիկներն՝ Իպլամի հաւատարիմ աւանդապահի դամբարան: Այս է եղել՝ թէ ա՛յն, ո՞րն էր ուղիղ՝ մենք կարեւորութիւն չունինք խորազննին գտնուելու. փաստ է, որ այդ տեղը վաղ ժամանակ միապէս յարգուած է եղել երկու ալլակրօն դրացիներին. Այսօր եղածների հետքերն էլ չքանում են:

Ահա եկել է գաւառապետը. նա կանգնած է աւերակի բաշի վերայ, նրա տեղը բարձր է ամենքից, նա նմանում է այսօր մի թխսի, որի ձագերը համեմատաբար շատ փոքր են իրանից:

Գաւառապետը ձեռքը բարձրացրեց:

Ընդհանուր և մեռեալ լռութիւն:

Բոլորեցունց գլուխները բաց են. երեք պաշտօնական զլխարկ միայն հանգիստ նստած են իւրեանց տեղը. երեք ճակատ միայն փայլում է երեկոյեան պահու կարմիր արեւից ցոլացող ճառագայթներին. մետաղեայ աստղը պսպղում է երեք հոգու ճակատին. նոցանից մինը գաւառապետն է, միւսն իւր ատենադպրի օգնականը և երրորդը՝ մեզ քաջածանօթ Վլադիմիր Նեստորիչ Մեշնիկովը:

Նստ ժամանակ չէ վերջինիս գալուստը. նա գաւառապետից յետոյ՝ իւր սանձակոտոր նժոյգը հեծած՝ սիգապանձ մտրակելով եկաւ, իջաւ, ձին սուռեց վաղուց իրեն սպասող Խուզօյին և մօտեցաւ սեղմեց քաղցրաժպիտ դէմքով գաւառապետի ձեռքը:

Տհաճութեան կնձիռները խորշովեցրին գաւառապետի ճակատը. բազմութիւնը հաճութեամբ նկատեց այս և ուրախացաւ. ոչ ոքից ծածուկ չը մնաց, որ սրտանց էր գաւառապետի սառը վարմունքը Բալասան աղայի հետ:

— Հրամայեցէ՛ք, Վլադիմիր Նեստորի՛չ, փնթփնթաց նա և ձեռքով իւր ձախակողմեան քարը ցոյց տուեց նստելու:

Մի թեթեւ և թռուցիկ հայեացք բաւական էր գաւառապետի համար ապահով լինել, որ իւր սիրելի ժողովուրդը չէր երկմտում իւր վերայ եկած անասորժ տրամադրութեան ստուգութեան մասին:

Նթէ գաւառապետն իւր բազմամեայ փորձառութիւնով և բարակ խելքովն ուսումնասիրել է իւր կառավարած գաւառի մեծ ու պտտկին, շատերին յականէ յանուանէ ճանաչում է, ժողովուրդն էլ կշռել ու չափել է իւր սիրած նաչալնիկի ամեն մի շարժումը:

— Գտակներդ դրեք գլխներիդ, սիրելիք, առաջին հրամանը դուրս եկաւ գաւառապետի բերանից:

Հրամանը կատարուեց:

— Չորս հինգ ամիս է, ես ձեր մէջ չեմ եղել, սկսեց բարձր և հաստ ձայնով նաչալնիկը, և ինչպէս տեսնում էք՝ տանուտէրի ընտրութիւնն այսօր թուրքի զիւղում եմ կատարում: Դուք, ի հա՛րկէ, պատճառը չը գիտէք, բայց ես ձեզանից խօսւի եմ: Այս վերջին տարին՝ մեր անշնորհք տանուտէր Կարապետի յիմարութիւնից՝ ձեր զիւղը միանգամայն Աստուծոյ երեսից ընկել է. օր չի անցիկեում, որ մի խաչտառակ դէպք չը պատահի. մարադ կրակել, հնձան աչրել, աչգի կտրատել, արտ կրակ տալ, իրար գլուխ ձղել, վերջապէս սպանութիւն՝ միմեանց վերայ կարողում ես տանուտէրի յայտարարութեան մէջ, կարողում ես ու շփոթուած մնում. ի՛նչ դարձան այս մարդիկը, մտածում ես՝ կարծե՛ս, սրանք Ս. զիւղացիք չեն: Մի ժամանակ սրանք ոչ միայն մեր գաւառի՝ բոլոր Արարատեան աշխարհի օրինակն էին, ամենքից հարուստ էին, հացով, քաղաքավարութիւնով, լեզուով աշխարհքի բերանն էին փակել, այսօր ընդհակառակն ամեն տնաքանդութիւն ձեր մէջիցն է դուրս գալիս. քառասուն տարի է ես պօլիցիական ծառայութեան մէջ եմ, կեսնքիս մեծ մասը ձեր գաւառումն եմ անց կացրել, հայր ու որդու նման ձեզ հետ աղ ու հացիկեր եմ դարձել և այսքան անպիտանութիւն՝ ինչպէս այս վերջին երկու երեք տարումն եմ ձեր զիւղիցը տեսնում, միտքս չեմ բերում. ո՛վ էր լսած ու տեսած Ս. զիւղացուն բանտ նստած, շղթայակալ բերդը տարուած. բայց այսօր քանի՞սը կան: Սո՛ւտ եմ ասում:

— Աստուած պատճառի տունը քանդի՛, որդիքը կոտորի՛, աղայ ջա՛ն, կոտրած զրգալի պէս մէջ մտաւ Մելիք-Քաղալը. ո՛վ մեր զեղի հալալը հարամեց, ո՛վ մեր դառը քրտնքով աշխատած տխմորի

(խնոր) մէջ արիւն խառնեց, ցեց դառաւ մեր քիսէն (խառն) մտաւ, գեղն իրար քցեց, մեր գառան պէս խոնարհ ջահէլներին օձեր շինեց, մեր բզեւրը (պարտնոց) փաթաթեց, նրա տունը հրեղէն սուրը մտնի՛, էս Զիթահանքի օջաղը նրան դռնդ ու կծիկ ածի՛ (խեղաղնել), հաւի պէս թռչումացնի՛, էստեղ վէր քցի՛: Դու, աղաջ ջա՛ն, ասա՛ ամէ՛ն:

—Ե՛հ, ձէնդ կարի՛, Մելիք-Բաղա՛լ, քեզ անէծքը չի սագում, քոնը խամ խամ ուշունցներն են, որ եթէ բերանիցդ հանել ես, լեզուդ կը ծակեմ, պարան կ'անցկացնեմ ու էս ծառիցը կախ կ'անեմ, կատակի տունց գաւառապետը:

—Ձէ՛, աղա՛յ, չէ՛, գլխիդ մեռնե՛մ, Աստծով կը տեսնի էս խալխը իր արիւնը ծծողին իր աչքի առաջին բղղալով (բառաւել) դետինը դիպչելուս. էն սուրբ Լուսաւորչի լոյս հաւատիցն եմ խնդրել, որ քեզ է՛լ, էս էրուած ու խորովուած հասարակութիւնին է՛լ, ինձ՝ էս գերեզմանի դռնը հասած անբեղ անմիրուք հալիւորին է՛լ արժանի անի բաց աչքով էն օրը տեսնելու:

—Ե՛հ, ծերացել ես, խելքդ յետ է տուել, Մելի՛ք, ձէնդ կարի՛, թող խօսիմ, չաչանակի (շապարիտ) պէս բերանիս մի՛ գալ:

—Խօսի՛, աղաջ ջա՛ն, հրամանք արա՛, դու էլ գիտես, թէ քամին ո՛ր կողմիցն ա փչում:

—Ի՛նչ էք շանն իրաւունք տալիս հաշալու, կամաց հրելով գաւառապետին՝ փախաց ռուսերէն Բալասան աղան:

Գաւառապետը չը լսել պատրուակեց, բայց դէմքից երեւցաւ, որ ներսն արիւնն եփ եկաւ:

—Ի՛նչ է իցէ, Օ. գիւղի հասարակութիւն, նորից շարունակեց գաւառապետը, ես ձեզ ժողովել եմ այս սրբատեղի մօտ՝ լայն ու ազատ դաշտում տանուտէր ընտրելու: Ահա քուէտուփը դրած է ճիշդ ուխտատեղի մօտ. այս գիտութեամբ է արած. դուք պէտք է հիմի մօտենաք տփին. թո՛ղ մօտ գնացողը յառաջ համբուրի սևացած քարը՝ յետոյ քուէն ձեռք առնի: Նա իրաւունք եմ տալիս ձեզ երեք հոգու քուէարկել՝ ում որ դուք ցանկանում էք. ով որ, ի հարկէ, օրէնքի զօրութեամբ ընտրուելու իրաւունքից զրկուած չի լինիլ. ում սպիտակ քուէները շատ կը լինի, նա կը լինի ձեր տանուտէրը: Աստուած կը սիրէք, սիրելի՛ք, ընտրեցէ՛ք մի օրինաւոր մարդ, որ ձեր ցաւերին դարման տանի:

—Ողջ Ս. գիւղի հասարակութիւնն, աղայ ջա՛ն, իմ ձեռովս էս
թուղթը քեզ ա տալիս:

—Էդ ի՞նչ թուղթ է, Մելիք-Բաղա՛լ:

—Էս էն թուղթն ա, նաչախիկն ապրած կենա՛յ, որ մենք տա-
նուտէր ենք ուղում էն մարդին, որից, թէ միտդ ա՛ քեզ ձորումը
ձուկն ուտելուս զանգատ էի՛ անում, որ իմ ջիբի կապէկները կորեց
շտրաֆ առնելով, որ իմ բլբուլի լիզուն ծակն էր կոխել, որ ուղում
էր մեր գեղի վրից ուշուէն ցնամու անումը վերացնի, որ մեր մէջը
կարգ ու կանոն մտցրեց, որ...

—Դէ լա՛ւ, Մելի՛ք, խուլ՛ չենք, հասկացանք, դուք ուղում էք
Արտեմ Սէրգէյիչին. ես է՛լ շատ ուրախ կը լինէի, բայց նախ՝ կարծե՛մ,
նա չի համաձայնիլ իւր պաշտօնը թողնել և երկրորդ՝ թո՛ղ՝ ձեր փո-
խարէն քուէն խօսի:

—Գլխիդ մեռնի՛մ, մեր ցաւը մեզ էլ յայտնի ա՛, քեզ է՛լ, քար
մի՛ քցիլ տալ, վա՛յ թէ տակիցը Վոլլա Նասրադիկնի եղի պուլկի պէս
շու դուս դայ:

—Ս. Գիւղի հասարակութիւն, ձայն տուեց զաւառապետը,
ցանկանո՞ւմ էք միաձայն ընտրութիւն, այս թուղթը ձեր գրա՞ծն է:

—Ցանկանում ե՛նք, ցանկանում ե՛նք, ոտիդ զուրբա՛ն, նաչալ-
նի՛կ, թուղթն էլ մեր բերանն ա:

—Աղայ ջա՛ն, յառաջ եկաւ ամբոխի միջից Բալասան աղայի
քրոջ որդի Վասակը, թո՛ղ էս թուղթն է՛լ խօսի:

Գաւառապետը բաց արաւ երկու հանրագրութիւնները. առա-
ջինն Արտեմ Սէրգէյիչի մասին էր՝ երկրորդը Խուդօյի օգտին: Գաւա-
ռապետը մնացել էր մոլորուած, ուսերի բարձրանալու հետ ղէմքի
վերայ տարակուսանքն էր արտափայլում:

—Ամօ՛թ ձեզ, Ս. գիւղացի՛ք, զգուանքով արտասանեց նա
վերջապէս, այսչափ էլ մի հասարակութիւն իրեն ստորացնի՞, մի
մարդ երկու տեղ ստորագրի՞: Դու սրանո՞վ ես խօսում, Մելիք-Բաղա՛լ:

Գաւառապետն սկսաւ կարդալ երկու թերթի վերայ միաժամա-
նակ ստորագրողների անունները:

Մի քանիսն, արդարեւ ամօթահար սևացան ու լռեցին. նոցա
ձեռքերը կեղծ չէին. բայց մեծամասնութիւնը բարձրաձայն աղա-
ղակեց.

—Գլխիդ մեռնե՛նք, նաչալնի՛կ, մենք մենակ Գոմշակերենց Արտոյի թղթիցն ենք տեղեակ, մենք ուրիշ տեղ ձեռք չունինք:

—Այս խնդիրներն ո՞վ է գրել, տանուտէ՛ր, հրամայեց զաւառապետը:

—Առաջինն իմ գրածն ա, մօտ եկաւ ամբօխի միջից Սիսակը:

—Երկրորդը:

Ո՛չ մի ձայն:

—Այստե՛ղ արի, ա՛յ աղայ, կանչեց զաւառապետը Վասակին, այս դիրն ո՞ւմ գրածն է:

—Երեւան ենք գրել տուել, յանդգնաբար պատասխանեց Վասակը:

—Սո՛ւտ ես ասում:

—Սուտ չեմ ասում, ես ինքս եմ տարել մի աղայ մարդի հինգ մանէթով գրիլ տուել:

—Ո՞վ է գրել, շեշտեց զաւառապետը բարձր և թնդածայն:

—Ինձ տուէք՝ տեսնեմ, նաչալնի՛կ, յառաջ եկաւ Սիսակը և ձեռքիցն առաւ:

—Առէ՛ք, չեա տուեց նա թուղթը, ես գրողին քաջ ճանաչում եմ, բայց հաստատել զթուար է. գողն ինչքան կամեցել է թագցնել իւր գողացած աքաղաղը, բայց սուր զուրն է մնացել, Տաճկաստանի ոլոր մոլոր զրուածքներն երևում են:

—Այլ խնդրեմ յարգոյաբար Ձերին գերազնուութենէն՝ հրաման ընէք արձանագրութիւն կազմել. պարոն Սիսակ մեզի կ'աղնարկէ, մենք պատիւ կը պահանջենք՝ օրինաց որոշեալ յօդուածոց հիմանց ապաւինած:

Ժողովրդի միջից մի ընդհանուր քրքիջ և դառն տհաճութիւն դուրս թռաւ գրագիր Վանեցու բողոքին պատասխան:

Սա պաշտօն ունէր այստեղ, ձեռքին բռնած ժողովրդագրական ցուցակը՝ սպասում էր անունները կարդալու:

—Երաւունքս պաշտպանել կը խնդրեմ, Տէ՛ր, Հայրիկին ճետերն ամեն նախատինք կը տանին, բայց պատուոյ խնդիր կենսական է իւրեանց համար:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, այդ վերջին բանն է, արհամարհական հայեացքով պատասխանեց զաւառապետը Վանեցուն և վճռեց. — ո՛չ մի թուղթ չեմ ընդունում, քուէտուփը թող խօսի:

—Որ էդպէս ա, նաչալնի՛կ, ասաց Մելիք-Բաղալը, թո՛ղ քար քցողների անումները Վանեցին չը կարդայ:

Քաւառապետի հրամանաւ իւր քարտուղարը կարդաց:

Քուէի դրուեցաւ նախ՝ Արտեմ Սերգէյիչը:

Քուէներն Օ. զիւղի հաստաբուն ընկուզենիներն պտուղներն էին:

Ամենքից յառաջ քուէտուփին մօտեցաւ Մելիք-Բաղալը:

— Օ. զիւղի հասարակութիւնն, զոչեց նա, էն ա՛ ժամէ ժամքը մօտ ա, օրը մի՞նում ա, բայց թո՛ղ իմ պօպօքն (սո-էն) արեւի պէս լոյս տայ: Աստուած է՛լ, բանդէն է՛լ (հարբը) Արտօյին է ցանկանում. է՛ս էլ իմ սխալտակ քարը:

Հասարակութիւնն ուրախ էր, Արտեմ Սերգէյիչի քուէտուփը լցուեց. բացի Խուզօյից, Դարբենեց Մատօյից, Փոշմանեց Սարօյից և սուղիա Դաւթից՝ բոլորն սպիտակ քուէ տուին:

Վերջիններս Բալասան աղայի անցեալ զիշերուան խորհրդակցներն էին. սրանք էլ, զիցո՛ւք, չէին ցանկանում Խուզօյի տանու-տէրութիւնը, բայց ահը վեր էր՝ քան մահը, հոգեհաններն այն-տեղ նստած էր և մի առ մի զիտում էր ամենքի ձեռքի շարժումները. ուստի ստիպուեցան սեանալ հասարակութեան յառաջ՝ քան թէ Բալասան աղայի և սև քուէ տուին:

Մեղադրելի չէր:

Մի դէպք միայն անհասկանալի մնաց ամենքի համար:

Օրէնքով քուէտուփի երեսը պէտք է վարագուրած լինէր: Մուացա՞ւ արդեօք զաւառապետն այս կէտը, չենք կարող ասել, առայժմ դեռ մեզ համար այդ արկածքն Աղամայ մութն է: Խօսքս այն անթափանցիկ աղջամղջի մասին է, որ մեր Աղամ պապին յուսահատութեան մէջ ձգեց:

— Դէ՛, հասարակութիւնն, էլ ո՞ւմ էք ուզում քար ձգել, ձայն տուեց զաւառապետը:

— Դու տեսար, աղայ ջա՛ն, որ բացի մի քանի ցածահոգի, ոտ լպստողներից ողջ զիւղն Արտօյին ա կամենում, էլ ո՞ւր ես քեզ զլխացաւանք տալիս, յառաջ եկաւ Մելիք-Բաղալը:

— Օրէնքն է հրամայում:

Քուէարկուեցաւ և նախկին կանդիդատ Սարօն, բայց սակաւ քուէ ստացաւ:

Մութն արդէն դեռնին առնում էր:

— Շո՛ւտ արէք, իմ ճանապարհն էլ է հեռո՛ւ, ձե՛րն էլ, ձայն տուեց զաւառապետը. ո՞ւմ էք ուզում քուէարկել:

—Խուզօյի՛ն, զոչեց միայն Վասակը:

—Ո՛չ, նաչալնի՛կ, ո՛չ, կանչեց Մելիքը: Նրա հետ ձայն տուին մի քանիսն էլ՝ բայց ձայնը փոխած քունջ ու պուճախից:

Խեղճերը ճշմարտութիւնն ասելը վախենում էին, Բալասան աղէն իւրեանց կորկոտը կ'եփէր:

—Ո՞ւմ էք քար քցում:

—Խուզօյի՛ն, դարձեալ լսուեցաւ Վասակի ինքնափնտահ ձայնը:

—Խուզօյի՛ն, հօ՛ւ Խուզօյին, հրամայեց նաչալնիկը և ընկոյզները նորից բաժանուեցան:

Մութն արդէն գետինն առաւ. սարերի դադաթները սևապատուել էին, միայն Մասիսն էր իւր արեւմտեան այտով աննշմար ժպտում, մարդիկը հազիւ ճանաչում էին իրար, մինչև թուրքի սոված աղաչի տանից ձիթի ճրագը կը բերէին, քուէտուփը լցուելու վերայ էր:

—Էլ մարդ մնաց քուէ տալու, եկէ՛ք, հրամայեց դաւառապետը:

—Քանի՞ ձէն տաս, աղայ ջա՛ն, ես իմ աչքովս տեսայ, թէ ընչե՞ր անցկացան, հէնց մարդ կար՝ երեք չորս հետ էր տփին մօտ դալիս, ջիւրիցը բուռը բուռը հանում էր պօպօքներն ու լցնում, արդ արաւ Մելիքը:

—Թէ որ շատ էք նեղանում, Օ. զիւղացի՛ք, ձայնը բարձրացրեց դաւառապետը, եկէք ինձ լսեցէք. էլ Խուզօյի քարերը չը համարենք, Արտեմ Սէրգէյիչին զրենք տանուտէր՝ Խուզօյին կանդիդատ:

—Ինձ թէև խօսք չի հասնիլ, ասաց Բալասան աղան, բայց իմ կարծեօք պ. նաչալնիկը շատ խելօք է դատում, Նեսկօս մեռնի թէ սուտ եմ ասում, թող Արտեմ Սէրգէյիչը լինի տանուտէր՝ Խուզօն կանդիդատ. գլուխը քարն ա տուել Խուզօն, աչքն ինչքան բարձրանայ՝ ունքից վերև չի բարձրանալ, երկուսն էլ իմ բարեկամներն են, բայց Խուզօն Արտեմին չի հասնիլ:

Մելիք-Բաղալը լլիւեց, ձայն չը հանեց, բայց բոլորեքեան համաձայնեցին:

Գաւառապետի հրամանաւ ճրագի լուսով տանուտէր գրուեցաւ Արտեմ Սէրգէյիչը և նրան կանդիդատ՝ Խուզօն:

—Ի՞նչ կասէք, աղէ՛ք, սուղիւէքանց ընտրութիւնը ցետ թողնե՞մ, թէ միաձայն ընտրութիւն անենք:

—Միաձայն, միաձայն:

—Ո՞ւմ էք կամենում:

—Թողէ՛ք՝ է՛ս անգամ էլ ես խօսեմ, կրկին միջամտեց Մելիք-Բաղալին իր հասակն արգելք չը լինէր, ես ոչ ոքի իրաւունք չէի տալ նրանից յառաջ ընկնիլ, բայց ըստ որում զրան հիմի հանգստութիւն է պէտք, ես լաւ եմ համարում առաջարկել Մատոյին, Սարոյին և Դաւթին: Լաւ չեմ ասո՞ւմ, Մելիք-Բաղալ՛:

—Շա՛տ լաւ ես ասում, Բալասան աղայ՛, թուրքն ասում ա՛հ ճընկերը ճընկերին թէ չը գանի, աշխարհքս ախ ու վախով անց կը կենայ. ես էս օրուանից հոռն առնում եմ, ես լաւ գիտեմ, թէ տա՛նուտէրն ո՛վ պտի ըլնի, խեղճ իմ Արտօ՛, մեր ձեռովը քո տունը քանդեցինք, բայց հո՛գ չի, վերեն Աստուած կայ. փա՛ս չունի՛ թող սուղիէքն էլ ըլնին Սարօն, Մատօն ու Դաւիթը:

—Համաձայն էք, հասարակութիւն, կրկնեց գաւառապետը:

Մի քանի ձայներ միայն խուլ արձագանք տուին Վասակին, ընդհանրութիւնը լուռ էին:

—Լռութիւնը համաձայնութեան նշան է, վճռեց նաչալնիկը և քարաուղարը ձայն տուեց.

—Նտրուեցան Օ. գիւղի համար հասարակութեան ստարշինա կամ տանուտէր՝ Արտեմ Սէրգէյիչ Դոմշակերով, նրան կանդիդատ՝ Խուդա-վէրդի Դուքանէրուածով, իսկ սելսկի սուղիէք կամ գիւղական դատաւորներ՝ Մարտիրոս Դարբինով, Սարիբէգ Փոշխանով և Դաւիթ Կաշեպոզով:

—Կճուճը զըրուեց, խուփը գտաւ, ասաց Մելիք-Բաղալն ու զլուխը դարձրեց դէպի Օ. գիւղը:

Ամենքը տրտունջներ արձակելով՝ քարշ էին գալիս յուսակոտուր և խաւարի մէջ այս ու այն քարին դիպչում, գնում էին և օրհնում պատճառի եօթը պորտը:

Ամենքից վերջը ձիաւորուեցան գաւառապետն իւր մարդիկներով և Մելնիկովը:

—Спасибо! (շնորհակալութիւն), սեղմեց Բալասան աղէն այս խօսքով գաւառապետի ձեռքը:

Վերջինս չը պատասխանեց. նա յուզուած էր: Դաւառապետը մտրակից իւր ձիուն և աջ գնաց՝ դէպի իւր կենդրոնատեղին, իսկ Մելնիկովը՝ դէպի ձախ՝ Օ. գիւղը:

(Կը շարունակւի)

ԵՂԵՒԻՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Շրջում էր՝ իստակ ձիւնով փաթաթւած,
Աղամանդափայլ, պայծառ եղևին,
Եւ բանաստեղծի կարծես ծերացած՝
ձերմակած ալիք ծածանւում էին:

Բայց այն պաղ ձեան տակ եղևին ցըրտում
Ծաղկում էր գարնան կանաչ թարմութեամբ.
Ասես ալէզարդ քերթողի սըրտում
Եռում էր արիւն բուռը, ջերմ զեղմամբ:

Մօսկա. 1888 թ. դեկտեմբերի 21-ին:

ՄԱՆՈՒՇԱԿ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Ո՛հ, մի ողբալ դու, թառամած
Եւ դալկացած մանուշակ,
Որ քո անոյշ բոյրըն առած՝
Քեզ ձրգեցին ոտի տակ:

Աւելի պարզ էր շողշողում
Իմ գարունը մանկութեան.
Բայց ինձ համար այս աշխարհում
Նա չըբացաւ յաւիտեան:

Քո բուրմունքը ներշնչելով
Գէթ անունըդ օրհնեցին.
Բայց ինձ վերայ դեռ վառ սիրով
Մի հայեացք չը ձրգեցին:

Ո՛հ, մի ողբալ դու, թառամած
Եւ դալկացած մանուշակ.
Գուցէ էգուց անշընչացած
Դու ինձ տեսնես հողի տակ:

Մօսկւա. 1888 Թ. մարտի 12-ին:

ՊՕԷՏԻՆ

Ք. ԹԱԴԷՈՍԵԱՆԻ

Տէս, բիրտ ամբոխը ծաղրում է քեզի,
Եւ քո աշխատանք, տանջանքով ծնած.
Տես, ի՞նչ հրճւանքով, ի՞նչ խինդով վայրի
Ցեխն է շպուտում նա քո երկ սիրած...

Դեռահաս սրտի, դու մի՛ վհատի.—
Կենսատու տալը բոցավառ սրտի
Եւ հրապուրը հանճարեղ մտքի
Անմիտ ամբոխին չեն ըմբռնելի:

Ծափը կամ ծաղրը ամբոխի վայրագ
Թող հեջ չունենան քեզ համար մի գին.—
Դու, բարձր բռնած միշտ քո գրօշակ,
Գնահամարձակ քո նպատակին:

Թեֆլիս, փետրւարի 14-ին:

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆԻ

II

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՀԱԹԱՄԵԱՆԸ

Սերելի քոյր.

Դու ցանկանում ես, որ նկարագրութիւններին մէջ բաց չթողնեմ իմ խօսակցութիւնները: Այդ քո ջանկութիւնը ես կը կատարեմ ո՛չ լիապէս: Բայց կ'աշխատեմ առաջ բերել այն կէտերում, ուր խօսակցութիւններս պարզում են այստեղի հասարակական կեանքի մի որ և է երևոյթ:

Անցեալ օրը մի փոքր երեկոյթում ծանօթացայ Հաթամեան անունով մի երիտասարդի հետ, որի մասին արժէ քեզ տեղեկութիւն տալ: Հաթամեանի մէջ աւելի սուր և որոշակի կերպով նկատեցի արտայայտուած այն զօրերը, որոնք մի խումբ երիտասարդների մէջ խառնւած են երևում ուրիշ առանձնացատկութիւնների հետ: Ես կը նկարագրեմ քեզ այն երեկոն, որտեղ դէպք ունեցայ Հաթամեանի հետ ծանօթանալու:

Պէտք է ասեմ քեզ, որ այստեղ զրականական երեկոներ առհասարակ չեն յաջողւում: Զանազան ժամանակներ եղած են փորձեր, որոնք մնացել են իրանց հետեւանքներով ապարդիւն: Ուստի այժմ, երբեմնապէս միայն, կազմւում են նեղ շրջանի համար մանր մուկը բնտանեկան երեկոներ, ուր խօսում են առօրեայ հասարակական խնդիրների վերայ կամ կարգացում են յօդւածներ: Մի այդ տեսակ երեկոյ սարքւած էր Մնացականեանց անունով պարոնի տանը: Ես թէկէ նոր էի միայն ծանօթացած Մնացականեանցի հետ, նա այնու-

ամենայնիւ հրաւիրեց ինձ անպատճառ «յարգելու իւր հրաւերը»։ Առ հասարակ Մնացականեանցը շատ սիրում է նոր ծանօթներ և հիւրեր, այն էլ զանազան շրջանների և հայեացքների պատկանող։

Երեկոն, իբրև ընտանեկան, կարելի էր համարել բազմամարդ։ Ժողովւած էին մինչև քսան անձ։ Վաղին վեց հոգի կանանց սեռից. մէկը տիկին Մնացականեանցը, միւսները օրիորդներ՝ ըստ մեծի մասին նոր աւարտած իրանց ուսումը զիմնազիւսում և ծխական դպրոցներում. տղամարդիքը — զանազան պարապմունք ունեցող և պարապմունք պլոտուող երիտասարդներ։

Մնացականեանցը ներկայացրեց ինձ բոլորին և բացատրեց ինձ երեկոյի ծրագիրը։

—Ահա՛ մեր յարգելի բարեկամ Ալաֆեանը այս երեկոյ կը կարդայ մի յօդւած, որի մասին ցանկալի է իմանալ ներկայ եղողների կարծիքը։ Եթէ ազատ ժամանակ ունենանք՝ ուրիշ խնդիրների վերայ ևս կը խօսենք։

Մանր մունր խօսակցութիւններից յետոյ, որոնք կենդրոնացած էին օրիորդների շուրջը, Մնացականեանցը հրաւիրեց սկսելու ընթերցումը։

Ալաֆեանը իւր յօդւածը խորագրել էր այսպէս. «Մի ազգի առաջադիմութեան պայմանները»։ Յօդւածը գրել էր կոկ և բաւականին դեղեցիկ ոճով։

Յօդւածի գլխաւոր իմաստը սա էր։ Իւրաքանչիւր ժողովուրդ հետեւանք է այն ազդեցութիւնների, որոնցով նա շրջապատւած է։ Որչափ զանազան են այս կամ այն ժողովրդի վերայ եղած ազդեցութիւնների համադրումները, այնչափ և զանազան են այդ ժողովրդների պատկերները։ Ալաֆեանը շեշտում է, որ պէ՛տք է ժողովրդի կեանքը և նորա բնածիր շարժումը զիտակցական շինել և առաջարկում է հայրենագիտութեան շատ մեծ տեղ տալ թէ՛ զբարոյի և թէ՛ գրականութեան մէջ։

Ընթերցումը վերջանալուց յետոյ, լաւեցին զանազան կողմերից նկատողութիւններ, որոնց ընդհանուր իմաստը համակրական էր և ի նպաստ յօդւածում յայտնած մտքերի։

Փոքր ինչ ուշ խօսք խնդրեց մի երիտասարդ, որի մասին է գըլխաւոր գրելիքս այս անգամ — Հաթամեան ազգանունով։ Սա սկսեց խօսել շատ խիստ, շեշտելով իւր ասածներէ վերայ և մարտնչողի

զիրք առնելով: Երիտասարդներից մի երկուսը շատ ծուռ էին նստում Հաթամեանի վերայ, իսկ ֆնացածները անտարբեր էին պահում իրանց և մինչև անգամ համամիտութեան նշաններ էին ցոյց տալիս:

Հաթամեանը ասաց մերձաւորապէս, որչափ յիշում եմ, հետեւեալը.—

—Հեղինակը իւր յօդածը խորագրել է. «Մի ազգի առաջադիմութեան պայմանները»: Ես նախ հարց կը տայի՝ կարելի՞ է միթէ մի այդպիսի մեծ խնդրի, ինչպէս ազգի առաջադիմութեան պայմանների խնդիրն է, ձեռք զարկել առանց հիմնաւոր ծանօթութիւն ունենալու այն բանի հետ, թէ ի՞նչ է առաջադիմութիւնը: Ես պնդում եմ, որ հեղինակը չը գիտէ ի՞նչ է առաջադիմութիւնը: Եթէ նա այդ իմանար, չէր գրիլ և չէր կարդալ մեր առաջ իւր յօդածը: Նա ուզում է այնքան կանոն ստեղծել, որչափ ժողովուրդ կայ աշխարհումս: Մի ուսումնական վաղուց ասել է, որ բոլոր ժողովուրդների զարգացումի տարրերը միևնոյնն են: Ես կ'աւելացնեմ այդ կարծիքին, որ եթէ մարդկութեան առաջադիմութիւնը մէկ է, ուրեմն և լուսաւորած ազգերի զաղափարները պէտք է ղեկավար լինեն չը լուսաւորւածների համար: Իսկ հեղինակը ի՞նչ է առաջարկում: Նա առաջարկում է գիտակցական շինել ազգի բնածիր շարժումը: Ասեցէ՛ք. «բնածիր շարժումը».— Թո՛ղ ինձ բացատրեն՝ ի՞նչ է նշանակում ժողովրդի բնածիր շարժումը: Ննթադրում եմ, որ դա նշանակում է թէ ազգը ունի մի յայտնի հակում զարգանալու: Եւ ուրեմն՝ հակումը պէտք է միայն թեւաւորել: Թողէ՛ք այդ յիմար միտքը՝ թէ դուք պէտք է նոր Ամերիկա գտնէք և այն էլ ձեր հայրենի նախապաշարմունքների մէջ: Միանանք բոլոր աշխարհի առաջադէմների հետ և կուենք հնի և փտածի դէմ: Որչափ դուք ուզէք հնի և փտածի մէջ լաւ բաներ գտնել—այնչափ պէտք է բնկըղմէք անլուծելի հանելուկների մէջ: Ի՞նչ բնական հակում էք պրտում մեր կեանքի մէջ: Գիտե՛նք այդ բաւականաչափ: Միմեանց կողոպտել, հարստահարել, միայն փորի վերայ մտածել, հայրերի նման անպիտան որդիներ պատրաստել—ահա՛ մեր կեանքի բնածիր հակումը: Վերջին տարիները սրտեղից տարածւեց այս ժանտախտը— երևակայել թէ մաշած շորերի մէջ զաղափար կայ, նոցա մէջ չէր մացնող ոյժ կայ: Յետադիմութիւնը անկերւ է: Մեր հեղինակը, որ

նպատակ է դրել խօսել առաջադիմութեան պայմանների մասին — հիմնում է բոլորը եղածի վերայ. իսկ ես եղածի մէջ չեմ ընդունում տարրեր, որոնցից կարողանար բղխել որ և է առաջադիմութիւն: Պնդում եմ, պէտք է նորից կազմակերպել կեանքը աւելի արդար հիմունքների վերայ: Նշածից ստանալիք շունինք, այլ եղածին տալիք ունինք:

Հաթամեանը իւր ասելիքը վերջացնելուց յետոյ էլ՝ մրմնաց այսպիսի մի քանի կծու խօսքեր—[Թէ օիւր երկրի մէջ գտել է պարոնը իւր զրախորը, իւր որջից դուրս էլ աւելի լաւ բնակարան չի գտնում խեղճը և այլն]:

Հաթամեանը տպաւորութիւն գործեց. և նորա լռելուց յետոյ բոլորը մի րոպէ լռեցին: Ապա յօդւածի հեղինակը սկսեց իրան պաշտպանել. միւսներն էլ մասամբ նորան օգնեցին և, կարելի է ասել, վերջի վերջոյ արդարացրին հեղինակի մոքի լայն օգտակարութիւնը, ապացուցեցին, որ Ալաթեանի և Հաթամեանի ասածների մէջ այնքան մեծ տարբերութիւն չկայ: Բայց ընդհանուր ուրախ տրամադրութիւնը չը վերականգնեց, նամանաւանդ, որ Հաթամեանը աւելացրաւ, [Թէ նորա ասածը բոլորովին տարբեր է յօդւածում յայտնած մոքից և զարմանում է, որ խօսակիցները նպատակ են դրել ո՛չ այնքան հասկանալու զանազան մոքերի արտայայտութիւնը, որչափ հաշտեցնելու վիճաբանողներին]:

Տանտէրը յանկարծ դարձաւ ինձ, որ ես էլ յայտնեմ կարծիքս: Նս առնելին միտք շունէի այդ երեկոյ խօսելու: Վէճի վերայ նայում էի աւելի դիտողի, քան [Թէ մասնակցողի աչքով: Նս լաւ տեսնում էի այն զանազանութիւնը, որ կար երկուսի մտածմունքի եղանակի մէջ և ցանկանում էի իմանալ [Թէ ո՛րչափ որոշւած է այս կամ այն տեսակէտը և արդեօք այդ զանազանութիւնը պատահական է [Թէ գիտակցական, պատմական]:

Դու գիտես, օիրելի քո՛յր, որ ես համարում եմ Ալաթեանի առաջարկութեան գործնական մասը շատ կարեւոր մի ազդի գիտակցական և կանոնաւոր զարգացումի համար: Նս նորան համարում եմ անցեալաձգելի գործերից մէկը, որով պէտք է սկսել իսկոյն զբաղւել: Նս համաձայն չեմ այն կարծիքի հետ [Թէ՝ կեանքից ստանալիք շունինք: Սխալ է. շատ ստանալիքներ ունինք: Իսկ

ուրիշ խնդիր է, թէ զիտութիւն մեղ պէ՞տք է թէ ոչ. ի հարկէ պէտք է, անհրաժեշտ է, պարտաւորեցուցիչ կերպով հարկաւոր է:

Ահա այս իմ մտքը ես յայտնեցի ժողովին, որ լսեց լռելեացն: Համաձայնեցին իրանց մտքում ժողովականները թէ ոչ՝ չը զիտեմ. միայն աշուհեաւ յօդաւոր մասին վիճաբանութիւնը դադարեց: Տանտիկինը յայտարարեց, որ այդ երեկոյի զուտ զրական մասը նա համարում է վերջացած. այժմ առաջարկում է հանդստանալ, զբաղւել զրոյցներով, կատակներով, ինչպէս յարմար կը գտնի հասարակութիւնը:

Երկու օրիորդ և մի պարոն մօտեցան պաշտամունքին և սկսեցին երաժշտական աշխարհից խօսել: Ես ևս հարեւաններիցս մէկի հետ մասնաւոր խօսակցութիւններով զբաղւեցի: Աննկատելի կերպով իմ շուրջը ժողովեց մի հինգ մարդ, որոնց մէջն էր և Հաթամեանը: Վերջինս դարձրաւ խօսքը իմ յայտնած մտքերի վերայ և շեշտեց, որ ես իբր թէ միամտաբար թեւ եմ տալիս այն երիտասարդներին, որոնք խմորւած են իրանց շրջապատող փեթակի մթնոլորտով և այդ փեթակից դուրս ոչինչ չեն տեսնում:

Ես հարց ու փորձ արի այժմեան երիտասարդութիւնը սոցորոյ՝ զաղափարների մասին: Երիտասարդներից մէկը փորձ էր անում մի երկու երեք նոր երևոյթների մասին խօսելու, բայց Հաթամեանը խօսքը կտրեց.

— Ի՞նչ երիտասարդութիւն, ի՞նչ զաղափարներ. ի՞նչ էք կորցրել, ո՞ւր էք պտուում: Այտեղ չը կայ երիտասարդութիւն ասած բանը, չը կայ հասարակական կեանք, չը կայ քննադատութիւն, չը կայ մամուլ: Նղածները միայն ամօթաբեր են:

— Բայց և այնպէս մի բան պէտք է լինի. առանց այդ չէ կարող լինել:

— Այլի՞նչ չը կայ. թո՛ղ ցոյց տան ինձ մեր կեանքում մի միութեարական կէտ, որ իսկապէս հաստատ զարգացումի նշան համարւել կարողանար:

— Ես այդ չեմ պահանջում, ես պտուում եմ մտքի այն նոր ճիւղաւորութիւնները, որոնցով փոքր ի շատէ հարստացել է մեր հասարակական մտածողութիւնը:

— Ախո՛ւս են այդ բառերը, պատասխանեց Հաթամեանը, որովհետեւ նոցա նշանակութիւնը այտեղ աղաւաղւած է:

—Պ. Հաթամեա՛ն, դուք երեւի ինձ չէք հասկանում. ես այն չեմ ասում՝ թէ ո՛րչափ մեծ գնահատութեան արժանի բաներ են կատարւած մեր կեանքի մէջ. շատ կարելի է, որ այդ տեսակ մի բան չը կայ ամենեւին. բայց մեր հասարակութիւնը, որ նոր է սկսում զարգանալ, անշուշտ մի որ և է առանձնացատկութիւն ցոյց է տալիս իւր զարգացումի ընթացքի մէջ. ինձ հետաքրքրում է այդ տեղահան առանձնացատկութիւնը, նորա հասարակական նշանակութիւնը:

—Այդ առանձնացատկութիւնը այն է, պատասխանեց Հաթամեանը, որ առաջինը՝ մերաշինները սկսել են պատգամօրէն համոզել, որ մեր կեանքը ինքն ըստ ինքեան և՛ նիւթ է և՛ դադափար. երկրորդ՝ հասել են այն ծիծաղելի համոզմունքին, թէ ընդհանուր մարդկային շարժումի մէջ մենք էլ արդէն տեղ ենք բռնում:

—Բայց այդ եղածներից դուրս դուք չէ՞ք տեսնում հաստատ գործունէութեան մշակներ, որոնք առաջ տանում լինէին առաջադիմութեան գործը:

—Կան մանր մունր. ես ո՛րտեղից այժմ մէկ մէկ թւում ես խօսում եմ ընդհանրապէս:

—Իսկ այժմ խօսեցէ՛ք մասնաւորապէս:

—Ինձ չէ զբաւում մասնաւորապէսը, որովհետեւ նա մարդուն շատ փոքրացնում է, մանրակրկիտ է շինում: Ա՛յ, մի այդ տեսակ պարոն կայ այժմ մեզանում. նա ամեն օր կոտորակների հաշուով է զբաղւած:

—Ի՞նչպէս թէ կոտորակների:

—Հաշւում է թէ ո՛ր գիւղում ի՞նչքան առաջադիմութիւն եղաւ, ի՞նչքան ձախորդութիւն պատահեց:

—Մի՞թէ նորան վատ գործիչ էք համարում:

—Շատ լաւ և լուսաւորւած մարդ է, բայց նորա հետ խօսելը ձանձրալի է:

—Ո՞վ է այդ պարոնը, այս ժողովո՞ւմն է:

—Ո՛չ, նա այսպիսի ժողովները համարում է շռայլութիւն, որ կարելի է թոյլ տալ միայն երբեմն, ըստ պատահման: Նա այգեգործութիւնով է սկսել զբաղւել, ունի կանոնաւոր խնամած վազեր և լաւ պտղատու ծառեր: Ինձ մի տասն անգամ պատմել է այդ բոլորի մասին, բայց ես չուտ եմ մոռանում մանրամասնութիւնները: Ահա այդ պարոնը ամեն անգամ, որ գալիս է քաղաք մեզ մօտ, զարմանալի բա-

ներ է պատմում իւր հարեան գիւղացիների կեանքից: Զարմանալի եմ ասում, որովհետեւ նա զարմանում է գիւղում եղածների վերայ. իսկ մենք զարմանում ենք նորա զարմացքի վերայ:

Նս կենթադրեցի, որ Հաթումեանը երևի ակնարկում է իմ ընկերակից և քո լաւ ծանօթ Սանաբէգեանի մասին, որ՝ ինչպէս քեզ յայտնի է՝ ահա երկու տարի է այս տեղերքն է և որի այդեզործութեան և զանազան տալաւորութիւնների մասին զաղափար ունիս կազմած նորա նամակներից: Բայց ես ցանկանում էի զիտենալ Հաթումեանի կարծիքը և շարունակեցի խօսակցութիւնս:

— Զոր օրինակ՝ ի՞նչ է նա պատմում:

— Հազա՛ր տեսակ բաներ. զոր օրինակ՝ նորա հարեան գիւղացիները շատ մեծ կասկածով են նայում եղել նորա խորհուրդների վերայ և իրանք փորձում են եղել ֆեսսելու իրանց անկոչ բարեբարին և յետոյ երբ, մի քանի դէպքերից յետոյ, համոզւում են, որ սա անկեղծ է և իսկապէս բարեցակամ, սկսում են վերաբերել ամենալաւ կերպով: Պէտք է տեսնէիք, թէ ի՞նչ ոգևորութիւնով էր խօսում պարոնը իւր հաստատած բարեկամութեան մասին. նա կարծես այդ բանին աւելի նշանակութիւն էր տալիս, քան դուցէ զբմանացիները իրանց պատերազմական յաղթութեանը: Մի անգամ նա եկաւ և դարձեալ աւետեց մի նոր յաղթութիւն. նա կարողացել էր համոզել գիւղացիներին՝ մի ժպտաւ քանդել և ջուր բերել մինչև այգիները: Այդ յաղթութեան մասին նա խօսում էր ամբողջ օրեր. հաշւում էր մի առ մի թէ՛ ո՛րչափհար ստութիւն պէտք է աւելանայ գիւղում, ո՛րչափ նոր հողեր կարելի է մշակել, և այլն:

— Դարձեալ հարցնում եմ. մի՞թէ դուք այդ բոլորը վատ կամ ծիծաղելի էք համարում:

— Ինչո՞ւ էք այսպիսի հարց դնում. դուք ինձ այն ասացէք թէ ծիծաղելի չէ՞, երբ դուք տեսնում էք մի մարդու, որ մի շինութեան մասին աւելի աղմուկ է հանում, քան ամբողջ քաղաքի բարեկեցութեան մասին: Նա շատ է իրան սահմանափակում աննշան մի շրջանի մէջ. երբ նա գալիս է մեր շրջանները, միշտ տխրում է. միշտ կրկնում է թէ՛ պէտք է գիւղ վազի—եթէ չէ՛ կը հիւանդանայ:

— Արդեօք դուք Սանաբէգեանի մասին չէ՞ք խօսում, հարցրի ես:

— Այո՛, դուք ուրեմն նորան ճանաչում էք:

—Այո՛, նա իմ ուսանողական ընկերս է:

—Ճիշդ է, ճիշդ է. նա ձեր մասին պատմել է: Ասացէ՛ք ինք-
ներդ. մի՞թէ կարելի է այդքան փոքրանալ, այդքան կղզիանալ, այդ-
քան սահմանափակել:

—Ես համաձայն չեմ, փոքր ինչ զայրացած պատասխանեցի ես:
Ինչո՞վ է նա փոքրացել, կղզիացել, սահմանափակել: Դուք աւելի
էք կղզիացած քան նա, որովհետեւ դուք մուտք չունէք դեռ ժո-
ղովրդի մէջ: Նա ձեզնից աւելի մեծ շրջան ունի իւր դործունէութեան
համար: Ինչո՞վ է նա փոքրացել, նորանո՞վ որ համարում է առ այժմ՝
ընդհանուր խօսակցութիւնների իմաստը սպառած և փորձ է անում
նոր ասպարէզ բանալու: Սահմանափակած չէ, որովհետեւ նա ծառա-
յում է ընդհանուր դադափարի. և մինչդեռ ուրիշները միայն շարու-
նակում են հին ծամոնը ծամել, նա աշխատում է դադափարը իրա-
կանութեան վերածել ժողովրդի մեծամասնութեան մէջ:

—Բայց ի՞նչ կ'ստէք այն բանին, որ ձեր պարոն Սանաբէգեանը
գիւղացուն շատ քիչ նոր դադափարներ է տալիս և կարծես նորան
մի տեսակ շողոքորթում է:

—Նա չի կարող շողոքորթել:

—Այնքան քնքոյշ վարեւել գիւղացու նախապաշարմունքների հետ՝
շողոքորթել չէ՝ ի՞նչ է:

—Ես ձեզ ասում եմ, որ Սանաբէգեանը շողոքորթել չը գիտէ:

—Ահա մարդը գիւղում ապրում է մօտ երկու տարի և գիւ-
ղում համարեա թշնամի չունի: Այնտեղ մի վաշխառու կայ, մի «հաստ
մէջք», ինչպէս ինքը Սանաբէգեանը ասում է. այդ վաշխառուն հա-
րստահարում է գիւղացիներին: Սանաբէգեանը պատմեց մեզ մի
դէպք, ուր վաշխառուն կորցում է եղել մի գիւղացու մի տարւաց
այգեպտուղը և յաջողութիւն չէ ունեցել Սանաբէգեանի միջամտու-
թեան շնորհիւ: Ես մտադիր էի Սանաբէգեանի պատմածը տպել լը-
րագրի մէջ և խաչտառակել այդ հաստ մէջքին. բայց Սանաբէգեանը
քիչ մնաց հետս կուռի, այնպէ՛ս խիստ պահանջեց, որ ոչինչ չը գրեմ:
Ասացէ՛ք, ինչպե՞ս, այդ ի՞նչ է:

—Ի՞նչ էք կարծում, երեւի վախկոտութիւն է:

—Եթէ վախկոտութիւն չէ, դորա նման մի բան է: Եթէ ես
լինէի, զոնէ այդ տեսակ վարմունքը կը համարէի կամ կեղծաւորու-

Թիւն կամ վախկոտութիւն կամ Թոյլութիւն: Պէտք է բողոքել ազատ, համարձակ, առանց կոպէկների հաշիւների մէջ մտնելու, առանց զիջումներ անելու:

— Բայց պ. Հաթամեա՛ն, մի՞թէ դուք չէք զգում, որ խնդրին սխալ ուղղութիւն և գոյն էք տալիս:

— Ի՞նչպէս սխալ:

— Ա՛յ ինչպէս: Ի հարկէ ամեն ազնիւ մարդ պէտք է բողոքի վատի, վնասակարի դէմ. ես աւելի էլ կասեմ՝ պէտք է մարտնչի: Սանաբէգեանին ես ճանաչում եմ իբրեւ ամենաազնիւ անձնաւորութիւններից մէկը: Հարցնում եմ ձեզ. մի՞թէ դուք ուզում էք ասել, որ նա չէ օգնում զիւղացուն և չէ վնասում ձեր յիշած վաշխառուին:

— Ո՛չ:

— Այժմ ես աւելին կասեմ. ես ևս ծանօթ եմ Սանաբէգեանի գործունէութեան հետ: Լաւ յիշում եմ նորա նամակներից, որ վաշխառուի դիրքը քանի գնում է՝ դառնում է խախտ, իսկ գիւղացիները արդէն սկսել են հաւատալ Սանաբէգեանին: Այսօր չէ, էգուց, մէկ էլ կը տեսնէք՝ Սանաբէգեանը, հիմնւած գիւղական մեծամասնութեան վերայ, կը կործանի վաշխառուին:

— Այն ժամանակ Սանաբէգեանի համար կ'աւելանայ նորա մեծ յաղթութիւններից մէկը. և նա դարձեալ կ'աւետի մեզ իւր բոլոր ոգևորութիւնով:

— Ես զարմանում, եմ պ. Հաթամեա՛ն, ձեր այդպէս թեթեւ վերաբերւելուն դէպի հասարակական գործունէութիւնը:

— Ընդհակառակը, ես եմ համարում Սանաբէգեանի և գուցէ ձեր վարմունքը թեթեւ: Դուք էք այդքան մեծ զիջումներով, այդքան ծումւելով մօտենում կեանքին: Պէտք է լինէք առաջադէմ ձեր կեանքի իւրաքանչիւր րոպէին: Ես նայում եմ կեանքին համարձակ, ամեն տեղ ազատ յայտնելով իմ զգացումները. վատին ասում եմ վատ, հարստահարողի երեսին թքում եմ, վաշխառուին ապտակ եմ տալիս:

— Ես չեմ հաւատում, որ այդ ձեզ միշտ յաջողի: Բայց զխաւորը այդ չէ: Դուք ասացէք ինձ. ի՞նչ դրական բան էք դուք առաջարկում ժողովրդին: Ի՞նչ նոր բան էք մտցնում ժողովրդի մէջ:

— Այդ գիտութիւնը կը տայ, ասաց հանդիսաւոր կերպով Հա-

Թամեանք. զիտութիւնը պէտք է տարածել ժողովրդի մէջ. նա իւր անելիքը կանի: Թող ժողովուրդը խմանայ, որ շողին ոյժ է, մի այնպիսի ոյժ, որ փոխարինում է ձիու, քամու, մարդու ոյժը. թող նա տեսնի մեքենաներ գործողութեան մէջ՝ և նա կ'ունենայ իւր զրական օգուտը:

—Մի՛ թէ Սանաբէգեանի գործունէութիւնը զիտութիւն մը աջնել չէ. նա առաջինը՝ զիտութիւն է մոցնում, երկրորդը՝ ծանօթանում է գործնական կեանքի պայմանների հետ:

—Իսկ ես կարծում եմ, որ նա խախտում ճանապարհի վերայ է: Դիցուք զիտութիւն է ուզում մոցնել. այդ կարող է՝ եթէ յաջողեցնի մի քանի տարի մնալ զիւղում: Բայց ո՛րչափ միասնեւ կը ստանայ: Անկատելի կերպով կ'ընկնի կեանքի ազդեցութեան տակ: Գոնէ մի քանի տասնեակ տարիներ տեսնում ենք, որ մեր երիտասարդները, երբ մանում են կեանքի մէջ — շատ են գործնական դառնում: Մեր գործնական կեանքից պէտք է շատ զգուշ լինել: Գիտութիւնը տարածեցէք դպրոցի, արհեստանոցների, մամուլի միջոցով: Բայց մի՛ սոխակէք ինձ կատարելու կրթած մարդու զգացումներին դէմ խաղեր:

—Մենք միմեանց չենք հասկանալ: Դուք այնպէս էք խօսում, իբր թէ Սանաբէգեանները ընդունակ են անաղնիւ գործունէութեան:

—Բայց գոնէ այն զիտում, որ նոքա կարողանում են ապրել անպիտան մթնոլորտի մէջ:

—Դուք էլ յաւելով, տանջւելով, իրանց զոհելով զաղափարի համար:

—Ձեզ ասացի, որ Սանաբէգեանը տխրում է քաղաքում և զիւղ է վազում:

—Մի՛ թէ՞ չէք հասկանում, թէ ինչո՞ւ է տխրում այստեղ և ինչո՞ւ վազում զիւղ: Արովհետեւ զիւղում գործելով՝ զաղափար է իրագործում, առաջադիմութեան ճանապարհ է հարթում: Իսկ այստեղ գործողներ առանց այն էլ շատ է տեսնում և իւր համար ասպարէզի վերայ նոր գործ. առ այժմ չէ էլ նկատում: Արչափ և ծանր լինէր զիւղում ապրելը ընդհանուր կենցաղավարական տեսակէտից, նա, այնուամենայնիւ, աւելի քաղցր է համարում այնտեղի անշուք կեանքը՝ քաղաքի շքեղ կեանքից:

—Դուք երևի կարծում էք թէ այստեղի գործերը քիչ են:

— Ձե՛մ կարծում. շա՛տ շատ են:

Մնացականեանցը վաղուց է, որ մօտեցել էր մեր խմբին և նոյնպէս լսում էր մեր վէճը: Նա կամենում էր, որ մեր խօսակցութիւնը համառօտէր: Ձէր իմանում, թէ ի՛նչ տեղում միջամտէր, վէճը ընդհատէր: Վերջապէս յուսահատ կերպով խօսեց.

— Ներեցէ՛ք, ձեր վէճը կարծեմ վերջանալու վերայ է, զոնէ ես նկատում եմ, որ դուք սկսում էք կրկնութիւնների զիմել: Գնանք միւսների մօտ: Դաշնամուրի մօտ յարգելի օրիորդը բարեհաճում է երգել մեզ համար: Ունինդիր լինենք:

Մենք տեղներիցս շարժեցինք և պատրաստեցինք ունինդիր լինելու:

Օրիորդը նւազ ձայնով երգեց մի եւրոպական կարճ քնարերգ, որ հաւանութիւն գտաւ: Ասացինք, խօսեցինք, զւարճացանք և կէս զիշերին մօտ՝ ցրեցինք:

Այս երկու օրը ես շատ անգամ եմ կանգ առել Հաթամեանի անձնաւորութեան վերայ: Մի ծանօթի հետ մինչև անգամ խօսեցի նորա մասին: Հաթամեանը այստեղ բաւական յայտնի անձն է երիտասարդների շրջանում: Նորան գնահատում են՝ իբրև համարձակ խօսացողի, իբրև առաջադէմ մարդու. բայց չեն համարում նորան տոկուն, անխոնջ, անվհատ մշակ: Իմ ծանօթը ասում էր, որ Հաթամեանը հարկաւոր է գալիս յայտնի դէպքերում, երբ պէտք է զգացւում մի որոշ ծրագրով արագ գործելու և եռանդ զարթեցնելու համախոհների մէջ:

Իսկն ասած, Հաթամեանը քեզ համար շատ էլ նորութիւն չէ. նա նման է իմ ուսանողութեան ընկեր Բարդամեանին: Միայն Բարդամեանը ծոյլերի թաղաւորն էր, իսկ Հաթամեանը, ասում են, եռանդուն է առհասարակ: Բարդամեանը կրակոտ և սուր խօսակցութիւնով ծածկում էր իւր ծուլութիւնը: Հաթամեանն էլ կրակ և մախաթներ ունի, բայց ծոյլ չէ:

Հաթամեանը ուսումը աւարտել է այստեղի մի միջնակարգ դըպրոցում, որի անունը չէ ուզում լսել և որի սաներին նա համարում է խղճալի արարածներ:

Դու կը հարցնես՝ ի՛նչ է անում Հաթամեանը: Այդ հարցը ես էլ աւելի ծանօթիս և ստացայ հետեւեալ պատասխանը.—

Նա զի մի հաստատութեան մէջ պաշտօն չէ ուղղում ունենալ
 և չունի: Մի երկու տեղ փորձել է պաշտօն ունենալու, բայց շուտով
 ատիպւած է եղել թողնել, որովհետեւ նկատում է եղել զանազան
 անարդարութիւններ, որոնց դէմ խիստ բողոքում է եղել: Այժմ նա
 մասնաւոր զործեր ունի, որոնք բաւականաչափ ասպահովում են նո-
 րան. ունի մասնաւոր դասեր, կատարում է թղթակցի պաշտօն մի
 հարուստի մօտ, տանն էլ պահում է մի քանի զիշերօթիկներ: Լրա-
 գիրներում նա յաճախ յօդւածներ է գրում «Փայլակ» ծածկանունով:
 Յիշում ես Փայլակի յօդւածները. մի քանիսը շատ սուր և կոկ են,
 բայց, ինչպէս նկատած կը լինես, բաւական միօրինակ բովանդա-
 կութիւնով:

Յգրութիւն:

Քո Ս. Պ.

ՀՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ—ՍԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Պ. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ

Ա. Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Մեր նախորդ մանկավարժական ժողովներից մեծում կարդացի լուսա-
ջարկութիւնները դպրոցական կարգապահութեան մասին: Այս խնդիրը՝ նախ-
քան ուսումնարանի բացելը՝ ամենակարեւորն էր, ուստի մենք պէտք է
շտապէինք, աշակերտներին դատարան թողնելուց առաջ, սովորեցնել,
թէ նրանք ինչպէս պէտք է վարէին փողոցում, դաւթում, դասարանում
և այլն: Ես աչտեղ զիտմամբ դործ ածելի սովորեցնել բառը ուսուցանելու
փոխարէն, վասն զի այս ուսումնարանի կարգապահական տնօրինութիւն-
ներն ու պատէրները իսկապէս չօչափում են աշակերտի արտաքին կեան-
քը, նրանք առանց այլ և այլութեան անկարող են թափանցել աշակերտ-
ների հոգին ու զգայմունքները. այլ խօսքով՝ այս կարգապահութիւնը մի
տեսակ սովորութիւն է, որ մարդուս մէջ մարմին ու արիւն է դառնում
միայն չորս օվակի և անընդհատ նրանց համեմատ վարելուց: Փորձն
այս անգամ էլ ցոյց տւեց, որ այդ կարգապահական տնօրինութիւնները
որքան որ մեզ սովորական էին թւում, այնքան ևս նոր էին մեր ու-
սումնարանի համար: Նրանց չարմարելու բաւարար վարժութիւնը պակաս
էր թէ ուսուցիչներին և թէ աշակերտներին. ուստի մենք պէտք է կրկնա-
պատկէինք մեր ճիշդ ու ջանքը առ աչման գոնէ մի որոշ չափով մեր նը-
պատակին հասնելու: Վերոյիշեալ առաջարկութիւններս կարգալիս և ան-
ցեալ անգամ մեր ուսումնարաններում արած կարգապահական զխու-
ղութիւնների մասին խօսելիս կրկին անդամ լինեցրի, որ, առանց խիստ
կարգապահութեան՝ անհնար է ուսուցման զգալի արդիւնքը: Սրանում դուք
ինքներդ փորձով համոզւած էիք ու հիմա էլ տեսնում էք, թէ որքան խան-
գարում է ձեր դաստանդութիւնը, երբ մինչև անգամ մի կամ երկու ան-

¹⁾ Այս յօդածը կարդացել եմ՝ Ալեքսանդրապօլու երկուսու գլբոցներէ ման-
կավարժական ժողովում, որից յետոյ ահա՝ ներկայացնում եմ ըողոր հայ ուսուցիչ-
ների ուշադրութեանը և ուսումնարանական գործով հետաքրքրուող հայ ընթերցողին:

կարգ աշակերտներ ևն դասարանում նստած: Եւ չը լինենք այն ուսուցիչներին, որոնք իրենց ձախով չը կարողանալով զսպել աշակերտներին ընդհանուր ազմուլը կամ քանոնի ձախին ևն զխում (սր տարածւում է ամբողջ ուսումնարանում) և կամ աշակերտներին անկարող լինելով զսպել, դատից զրկում են:

Ի հարկէ, եթէ բանն աջտեղ հասնի, այլ ևս ուրիշ միջոց չի մնալ. բայց ինչու աչսպէս վարել, միթէ չպէտք էր հէնց առաջին ձախի կամ անկարգութեան երևալուն պէս զսպել:

Սակաւն թողնենք աչօր այս կարգապահութիւնը, որ, իսկապէս ասած, մեզ համար ոչ թէ նպատակ է, այլ մի միջոց մեր ամենազլոտաւոր ու էական նպատակին հասնելու, աչն է՝ մեր սաներից կրօնականութարուցական բնաւորութիւն ունիլ (քարակոտորով) օժտած մարդիկ պատրաստել: Եւ աչսպէս՝ թողնելով աշակերտի արտաքին կեանքը՝ դիմենք աչն միջոցներին, որոնք չեղափոխում են մարդուս ներքին աշխարհը և նրա ձգտումներն ու զգացմունքները հիմնովին չեղաշրջում: Այս միջոցներն են, հարկաւ, ուսումնարանական անփոխարինելի ուսումունքը. սակաւն նախ քան սրանց իւրաքանչիւրի կարեւորութեան, ընտրութեան և դասաւորութեան մասին խօսելը՝ հարկաւոր է հոգեբանօրէն վերլուծել մանկավարժութեան կարեւորութեան խնդիրն ընդհանրապէս:

Բ. ՄԱՆԿԱՎԱՐՃՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՍ

Մարդկութեան կրթութեան համար իբրև ամենալուստահելի ուղեցոյց կարող է ծառայել անմահ Գիօթ էլի հետեւեալ միտքը. «Երիտասարդութիւնը պէտք է հասապաղ նորից սկսի և, իբրև անհատ, համաշխարհաչին քաղաքակրթութեան շրջանները նորմէկանց անցնի»: Հերքարտն ու Յիլէրը իւրեանց չօլալով լաւ ըմբռնելով այս մեծ մարդու խորիմաստ գաղափարը, ձգտեցին աղքատքաւորաւոր միտքը տեսականապէս ու զործնականապէս ի կատար ածել: Նրանք արծարծեցին մանկավարժութեան գրականութեան մէջ աչսպէս անուանեալ քաղաքակրթական-սոցալատական (կուլտուր-հիատորիական) աստիճանները, որոնք, իբրև մարդկային քաղաքակրթութեան սանդուղեաներ՝ հիմնական սկզբունք և ուղեցոյց պէտք է լինեն մեզ համար կրթական ուսումնարանի (հարկ է աչստեղ չեղել ոչ-մասնաղիտական) ծրագրին նիւթն ընտրելու և դասաւորելու գործում: Եւ աչսպէս՝ հետեւելով մարդկութեան զարգացման ճանապարհին՝ առաջին տարեալ աւանդելի առարկաների կենդրոնը պէտք է կազմէ հէթաթը, երկրորդում՝ «Ռօրինդօնը», երրորդում՝ նահապետական կեանքը, չորրորդում՝ դասաւորներին շրջանը (ըստ հին կտակարանի), հինգերորդում՝ թաղաւորներին և աչն, մինչև սր կը

հասնէինք ներկայ քաղաքակրթութեան դրութեանը: Հին կտակարանից լիտոյ՝ սկսելու է նորը, որին զուգընթաց գնում է և աշխարհապահ մոլորակը՝ ազգայինն ու ընդհանուրը: Ինչ վերաբերում է միւս ուսումնականական առարկաներին, նրանք պէտք է, լրացնելով ու համակերպելով՝ կենդանական գլխավոր պատմական-բարոյալիտական դասընթացի շուրջը, վերջինիս ութ տալու և նրա նպատակներն իրագործելու համար՝ մարդու ձեռքը գործնական միջոցներ սան: Աւանդելի առարկաների մէջ ներքին սերտ ու անխզելի կապ պահպանելու համար՝ նրանց պատշաճ դասաւորութեամբ կենդրոնացումից լիտոյ՝ անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր դաս հոգեբանական խիստ կանոններին համաձայն աւանդել. դժբա ալն կանոններն են, որոնց հերքարտական չկողան իւր ուղղութեամբ մշակելով՝ տեղ է ձևական հինգ աստիճաններ անոճնները:

Որքան էլ փիլիսոփայական, հոգեբանական և մանկավարժական չկողաները իւրեանց հաւեցակէտներով և ուղղութիւններով միմեանցից տարբերէին, այսու ամենալին նրանք մի բանում համաձայն են, որ հոգեբանական անոստանելի օրէնքներ կան ալնպէս, որպէս ֆիլիքրական կեանքի զարգացման ու գործառնութեան երևոյթներն ենթարկւած են խոտադոյն սկզբունքներին: Այս երկու աշխարհների նմանութիւնը ոչ թէ մի պատահական երևոյթ է, այլ ընդհակառակը՝ հետեանք հոգու և մարմնի ներքին սերտ կապակցութեան: Աւ անա մանկավարժութիւնը մեզ ասում է, որ այս հաստատուն օրէնքները պէտք է կրթութեան մէջ մեզ հանապաղ ուղեցոյց ընտրենք, եթէ կամենում ենք մեր աշակերտի հոգում մեր նախադած փոխախտութիւնն առաջացնել: Հերքարտն ասում է. (կրթութեան ամենահղօս ուժը գտանւում է, անկասկած, հոգեբանական սկզբունքների համեմատ կազմակերպւած ու մատակարարւած դասաւորութեան մէջ): Մեծ հոգեբան մանկավարժի խօսքերը պարունակում են և ալն միտքը, որ իւր չկողալի ամենածանրաշիւ սկզբունքներից մէկն է, թէ կրթութեան ամենաուղորակող ուժը գասականութեան գիտելիաց մէջ է պարունակւած: Այլ խօսքով՝ ալն չկողան նոս բարոյական կրթութեան համար աւելի ծանրակշիւ է համարում դասական գիտելիաց ազդեցութիւնը և ոչ թէ բարոյական դանաղան պատւէրներն ու խրատները, որոնք լածախ աւելի ճնշում են գործում աշակերտի հոգու և մարմնի վերայ, քան դրական արդիւնք առաջացնում:

Մի ուսուցիչ, որ ձեռնարկում է իւր աշակերտների ներքին կեանքի մշակութեան գործին ու ձգտում է նրա անգոտոտանք կեղծարանափոխել, հարտացնել և, կենդրոնացնելով նրա ուժերը՝ նախադատորաւաւ արտաքին աշխարհի գործունէութեան համար՝ չը պէտք է կրթնի լոկ տեսականի կամ իւր աչսոյն անուանիւ (փորձառութեան) վերայ. ոչ. բացի գիտական, փիլիսոփայական, հոգեբանական և մանկավարժական նախադատորաւութիւնից, անհրաժեշտ է և մի բան, որ նախադած մանկավարժական

սլրակտիք կամ դսրծնական մանկավարժութիւն է կոչուում: Բայց որովհետեւ հոգեկան կեանքի երեւոյթներն ըմբռնել ու նրա վերաջ փորձեր անելը անհամեմատ դժւարին է, ուստի աշտեղ գործնականն աւելի կարեւոր է, քան քիմիայի, ֆիզիքայի, բժշկութեան և այլն համար, եթէ մենք կամենում ենք մեր առաջ դրած խրթին պարագաների (մտապատկերներ, պաղափարներ, զգացմունքների և այլն) վերաջ ազդելով, մեր սպասած հետեանքին հասնել: Նա աշնպէս եմ կարծում, որ եթէ մենք տեսականապէս ու գործնականապէս պատրաստւած չենք, աշն ժամանակ մենք պէտք է աւանդենք կամ մեր ուսուցիչների աւանդական մեթոդով, ինչպէս մենք իբրեւ աշակերտ սովորել էինք և կամ, եթէ մենք կամենում ենք նոր ուսած թէօրիան գործ ածել, ստիպւած կը լինենք երկար ժամանակ երկուսի մէջ տատանելի, այլ խօսքով՝ խեղճ մանուկների ֆիզիքական ու հոգեկան կեանքը վնասակար փորձերի ենթարկել: Որպէս զի ուսուցիչն երկար ժամանակ չը մնար աշն տաղտկալի տատանման մէջ ու չը տանջէր իւր աշակերտին, մեր ուսումնարանական հանգամանքներում ամենալաւ միջոցն է փորձնական դասեր տալ, որ ի հարկէ իւրաքանչիւր անգամ տեսականապէս կը նախապատրաստուի և կ'առաջարկւի վիճաբանութիւնը վարող անձնաւորութեան խորհրդակցութեանը: Քննութեան օրը հարկաւոր կը լինի նախ կարգաւ փորձնական դասատուի ինքնաքննութիւնը, որի միջոցով նա ղեկուցանում է իւր ծրագրի մասին, թէ ինչպէս էր ցանկանում աւանդել: Նա հոգեբանօրէն բացատրում է, թէ ինչ պատճառով աշն կամ աշն աջողութիւնն ու անաջողութիւնն ունեցաւ: Ապա նշանակած քննիչը կը քննադատէ դասաւանդութեան նիւթի ընտրութիւնը և մեթոդը: Աւելիսով վիճաբանութիւնների միջոցին ներհող թէօրիան կենդանութիւն է ստանում և փորձնականի բովից անցնելով ամբողջութեամբ է:

Շտօլը պահանջում է աշն Լրիտասարդից, որ կոչւած է իրեն չանձնած մանկան իղէալական կրթութիւն տալ՝ հետեեալ ընդունակութիւնները. ա) կարողանար թափանցել իւր աշակերտներին մտաւոր շրջանը և իւրաքանչիւրի ամեն անգամ աշն հոգու տրամադրութիւնը՝ մասնաւորապէս, բ) աշն խորամուխ զննողութեան ազդեցութեան ներքոջ՝ սանձահարել իւր սեպհական մտքերի ձգտումները, որպէս զի աշակերտների ազատ մտածողութեան ընթացքը չը խանգարւի (ուսուցիչը պէտք է հետեի աշակերտների մտքերի շարքի ուղղութեանը), իսկ, գ) խօսելիս կամ աշակերտների հետ վարւելիս, իւր ներքին կեանքն արտաշնտելու համար ընտրել պատշաճաւորը և դ) վերջացրած աշխատութիւնից հետոջ՝ ինքն իրեն քննադատել և աջողածի և չաջողածի պատճառներին մասին մի ուրոշ եղրակացութեան դալ:

«Ի թիւս ան բազմաթիւ մեղքերի, ասում է մեր հեղինակը, որ գործում է մանկավարժական նախապատրաստութիւն չունեցող ուսուցիչը, անկասկած, ամենածանրակշիռն ան է, որ նա փորձում է իւր դասն աշակերտներին աւանդել՝ առանց նրանց կարևոր մասնակցութեանը, կարծես թէ նա մի աղնպիսի ջութակ է ածում, որ լարեր չունի»:

«Թարմ ընդունակութեամբ օժտւած և ջերմ հաւատքով ուսուցչին ներկած քանի քանի աշակերտներ իրենց թերևս բազմադէտ, բայց և աղնպէս անընդունակ, ուսուցչի շնորհիւ՝ խաբւել են ուսման համար ունեցած ուրախութեան վերաբերութեամբ, թէ ինչու իրենց թափած ջանքերից պտուղ չը ստացան: Այս մեղքը գործելու սխալանքից հետո չէ լինում ուսուցիչը, որովհետև հասակաւոր մարդու և մանկան մտաւոր շրջանի բովանդակութեան և կազմութեան մէջ եղած տարածութիւնը չափազանց մեծ է և որովհետև հաշուեցւած քնքերի և կանոնների տէր հասակաւոր մարդու մըտքերը նրան խանգարում են մանկան տարրական մըտքերի շարժումներին համբերութեամբ հետևելու»: Շուտը այս հոգեբանական դատողութիւնը լառաջ տանելով՝ այս խօսքերով է կնքում նրանց. «մի աղնպիսի հոգեբանական վերլուծութիւնից հետևում է, որ խիական դասաւանդութեան համար պահանջելիք մտաւոր շարժումներն ու հոգեկան դրութիւնները բոլորովին այլ են, քան նոքա, որոնք առաջ են դալիս (ուսուցչի) սեպհական գիտական դրաղմունքների ժամանակ. ուրեմն գիտութեան հմուտ լինել չի նշանակում և հմուտ մանկավարժ լինել»:

Ըստ իս՝ այս պարբերութիւնը կազմում է խնդրի ծուծը՝ ուսուի ցանկալի էր, որ մենք աչտեղ կանգ առնելով՝ նրան մասնաւոր կշռադատութեան ենթարկէինք: Աչտեղ խօսքը, ի հարկ է, իւրացուցիչ մտապատկերներ, դադարեցներ և նրանց շարժման մասին է:

Բայց հիմա հարց է ծագում՝ ինչպէս անել, որ աշակերտները ծանրաբեռնւած չը լինին բազմատեսակ միմեանց հետ անկապ գիտելիքներով, որից, փոխանակ ամփոփման՝ հետևում է հոգու ցրումն, փոխանակ հարցասիրութեան՝ ըթամտութիւն կամ գլութիւն:

«Սրանից գալիս ենք անց կտրակացութեանը, ասում է պրօֆեսորը, որ եթէ ուսումնարանը պարտաւոր է ուժեղ բնաւորութիւն և ի մի միութիւն կենդրոնացած գիտութիւնների աշխարհ ստեղծել, կարևոր է իւրաքանչիւր ուսուցչի մի աչսպիսի կենդրոնացումն և իւրաքանչիւր մասնագիտութեան մասնակցութիւն, որ դիւրագոյն կերպով հնարաւոր է նախ տարրական ուսումնարանի ասպարիզում»: «Հէնց տարրական ուսումնարանն է, ասում է Վիլմանը, ուսուցչի բարձրագոյն ուսումնարանը. աչտեղ վարժում է նա թէ իրեն և թէ իւր դասատուութեան նիւթը կարմարեցնել աշակերտների ըմբռնողութեան ուժին».

ալստեղ խակոյն երևան են գալիս իւր սխալանքներն ու անաջող փորձերը. ալստեղ սրւում են իւր զիտակտիրական հալեացքներն ու խղճմտանքը»:

Յարդ ձեզ զբաղեցրի դասաւանդութեան համար մանկավարժութեան կարեւորութեան խնդրով. և սա գլխաւորն էր, որովհետեւ դասական նիւթը ոչ միայն կարեւոր զիտելիքներ է մատակարարում, այլ և, ինչպէս վերեն չի- չեցի, դաստիարակիչ ազդեցութիւն ունի, որ կրթական ուսումնարանի ղեկաւոր նպատակն է: Հակահերբարտականները մեղադրում են հեր- բարտական չիօլան, որ սա քիչ նշանակութիւն է տալիս անմիջական կրթութեանը, որ կատարւում է ուսուցչի կենդանի խօսքի (խրատի) և օրինակի միջոցով: Ես որքան հասկացել եմ Հերբարտի չիօլալի հիմնական գաղափարներից մէկը, նա, աշակերտների ներքին կիանքը կերպարա- նափոխելու գործում, աւանդելի աւարկաներին աւելի ուժ ու ազդեցութիւն է վերագրում, քան բարոյական խրատներին: Ի հարկէ, այլ բան է, եթէ ուսուցիչը մասնաւոր լարաբերութիւնների, ուսումնարանական զբոսանք- ների և ճանապարհորդութիւնների միջոցով մօտենար աշակերտներին ու նրանց իւր խօսքով և, ևս առաւել, օրինակելի բնաւորութեամբ ողևորէր:

«Այսպէս է, որ մենք պարտաւոր ենք, գրում է Հերբարտի աշակերտ- ներից մէկը, ինչպէս դասաւանդութեան, նոյնպէս և բարոյական ազդեցու- թեան համար՝ ամենից առաջ ճանաչել մեր աշակերտներին անհատակա- նութիւնները, աչինքն՝ մտքերի բովանդակութիւնը, նրանց շարժականու- թեան չափը, ուժն ու զւարթութիւնը, նրանց հակումներն ու ձգտումներն իրենց անհամար բաղադրութիւններով: Անհատականութիւնը, շարունա- կում է նոյն մարկավարժը, մինչ նա չաղթահարւում է, երևան է գալիս իբրեւ անասանելի հոգեկան գօրութիւն, որ արգելքներ է ճնշումների տակ աճում և գօրանում է միայն, որովհետեւ հոգեկան ուժերը շարժւում են նրանց միջոցով: Միւս կողմից այդ անհատականութիւնը ներկայանում է իբրեւ հաս- տատուն, նպատաւոր միջոց, եթէ կրթական գործունէութիւնը աջողւում է նրանից սկսել ու նրա հետ պատշաճ լարաբերութեան մէջ մտնել. ուստի հարկ է անհատականութիւնը ուշի ուշով դիտել, ըստ պատշաճին՝ խնայել ու նրանից ուղիղ ճանապարհով օգտւել: Միայն շնորհիւ կարեւոր կրթա- կան միջոցների, ճիշդ միաւորութեան և աշակերտների անհատականու- թեան է, որ ուսումնարանական պրաքտիկը մանկավարժական արւեստի կերպարանք կարող է ստանալ: Այսք է պատեղ գիտել, որ երթեմէի ուսում- նարանի ուսուցչին տարաբաղադարար աչքան հեշտ չէ թափանցել աշա- կերտներին բարոյական կիանքի մէջ, քննել ու ճանաչել իւրաքանչիւրի հակումներն ու ձգտումները, որքան այդ դասատուին հնարաւոր է գի- տելնայ վերաբերութեամբ, աչինքն՝ աշակերտների մտապատկերների պա- շարի վերաբերութեամբ: Աւելի պարզ ասած՝ ուսուցիչը կարող է կարճ ժամանակում ճանաչել աշակերտի մտապատկերների մոտաւորապէս ընդհա- նուր գումարը. բայց թէ նրանցից իւրաքանչիւրը, շնորհիւ միւս գաղտնիքների

հետ ունեցած կապերին, ինչպէս է շարժւում ու զգացումներ, ձգտումներ և ալլն առաջացնում, ալլ կարօտ է աւելի հետաքննին զննողութեան: Ուսումնարանի չորս պատերի մէջ դաստիարակը դրա համար շատ սահմանափակ միջոց ունի. մինչդեռ միւս կողմից երեխաներն արդէն քիչ թէ շատ որոշ բարոյական կամ անբարոյական հակումներով օժտւած՝ ընտանեկան և փողոցային կեանքից ուսումնարան են մտնում: Երեակալենք մեր ուսումնարաններից մէկի մի քանի հարիւր աշակերտներին. մտածեցէ՛ք թէ ամեն մէկ ըստ է քանի հարիւրաւոր մտապատկերներ են ընդունում նրանք իրենց զգացարանքների միջոցով և խրաքանչիւր օր նրանցից իւրաքանչիւրը քանի՛ քանի՛ նորանոր մտապատկերներով, զգացմունքներով և ալլն տուն են վերադառնում: Իսկ երբ մանուկը չարը բարուց զանազանում է, և ալլ լինում է ուսումնարան չաճախելուց շատ վաղ, ալլն ժամանակ ձգտում է նա, որքան հնարաւոր է, սքօղել իւր ներքին կեանքի պակասաւոր կողմերը և սրանով նրանց իրազեկ լինելն ու բժշկելը, եթէ ոչ անհնարին անել, զո՞նէ շատ դժւարացնել: Ուստի դաստիարակը պէտք է աշխատի, որքան հնարաւոր է, զբօսանքների, փոքր ու մեծ ուղևորութիւնների և ալլ միջոցներով սերտ չարաբերութեան մէջ մտնել իւր աշակերտների հետ: Ինչ որ ալլ կեանքում նա մի ժամում կարող է դիտել, ալլ նրանց ուսումնարանի չորս պատերի մէջ թերևս մի տարում չ'աջողւէր: Մին էլ տեսար, աշակերտի ներքին կեանքի մութ անկիւնների վարագորները բարձրացան և նա ներկայացաւ ուսուցչին իւր խակալան լաւ կամ վատ գոյնով: Սակայն, հիւանդութիւնը ճանաչելուց վատու, բժշկել է հարկաւոր, որ շատ դժւար է հիմնովին միայն լոկ խրատներով զլուխ բերել: Անհա՛ ալլ խորհրդածութիւնները միւս ուշադրութիւնը գրաւում են դէպի ուսումնարան ահա՛ն զիտեւելիքը իւր հրահանգը, որ, ըստ ալլն չիօլալի համոզման, որին չօղւածադիրս է աշակերտում, ուսումնարան ահա՛ն կ'ընթերցան ամեն առաջիկա դաստիարակի միջոցն է:

Գ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Արդ, դառնալով ուսումնարանական գիտելիքներին՝ լինե՞ք որ մեկ չալտնի մի մանկավարժական ուղղութիւն նրանց որակութիւնն ու քանակութիւնը ընտրում ու չափում է ալլալլ անաւանալ քաղաքակրթական-պատմական աստիճաններ ի տեսակէտից: Ալլ խնդրի վերալներկալ չօղւածիս մէջ համառօտ ակնարկ ձգելով՝ անցալ: Ալլ ալլմա ալլալլ քանով բաւականանալ, քանի որ մեր ուսումնարանական գիտելիքների նիւթըն ալլմա ծրագրով մեկ արդէն նախագծած է: Նոյնպէս տակաւին ալլքան ստիպողական է մեկ համար պարապելու երկրորդ զլլաւոր սկզբունքի

թէօրիաւոր, այն է՝ կենդրոնացումով, որովհետեւ առարկաների ներքին ընթացքը նոյնպէս մեզ նախադժած լինելով՝ մենք առ ալժամ պէտք է կարողանանք միայն պատահաբար գտնել այս կամ այն առարկաների մէջ եղած առնչութիւնները: Ալժամ մեզ առաջարկած գիտելիքները մասին խօսելիս՝ ես ինքս կ'աշխատեմ օգուտ քաղել դէպքերից, որ մի քանի օրինակներով պարզեմ այն սկզբունքը, որը նրանով չպարագողներին կարող է տակաւին մութ մնացած լինել: Վերջապէս վետաճգեւելու եմ նոյնպէս հինգ ձևական աստիճանների թէօրիաւոր մասին ալստեղ մանրամասն խօսելու: Ես չուր ունիմ, որ մօտ ժամանակում ժողովականներից մէկը կամ ես այն աստիճանների մասին մի մանրամասն չօղւած կը ներկայացնենք օրինակներով հանդերձ, որպէս զի մեզ բոլորիս գլխաւոր ուղեցոյց խնդիրները պարզւած լինելով՝ ընդհանուր ուղղութեամբ չառաջ ընթանանք: Այսօր ես զիստաւորութիւն ունիմ առարկայ — առարկայ մի քանի ընդհանուր կարևոր խնդիրների մասին կարողալու, որոնց մասին մեր մէջ համաձայնութիւն կապացնելը մինչև մեր մանրաքննիչ պարագմունքները, ըստ իս, անհրաժեշտ էր: Որպէս զի նախապէս գիտեցած լինիք, թէ ինչ բնավորութիւն ունին իմ ասելիքները, աւելորդ չէ ալստեղ քիչել, թէ նրանք ինչպէս են իմ մէջ առաջացել: Ես, խորհելով իմ անցեալ աշակերտական, ապա ուսուցչութեան, փտոյ արտասահմանում ուսանողութեան և ուսուցչութեան և ալժմեան կարճ ժամանակում արած գիտողութիւններիս մասին, անստորագրել եմ ներկայ մտքերը, որ չօչափում են բոլոր առարկաների ներքին ու զասաւանդութեան եղանակներն ընդհանրապէս: Ահա ալդ ամենաշատ աչքի ընկնող կէտերն են, որոնց վերալ է առալժմ խօսք լինելու:

2. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԵԱՅ ՃԻՒՂԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ժամանելով աւանդելի առարկաների դասաստութեան եղանակի մասին անելիք խորհրդածութիւններին՝ բաժանենք, ըստ Հերբոլտի շխօլալին, երկու գլխաւոր ու զուգընթաց ճիւղերի, այն է՝ պատմականի և բնապատմականի: Այս տրոհումն առաջացել է այն զննական կշռադատութիւններից, որ մարդս տիեզերքում չարաբերութեան մէջ է նախ՝ աստուածալին ու մարդկալին էութիւնների, (ալստեղ մարդու հոգեկան աշխարհն է ի նկատի առւած) և երկրորդ՝ բնական իրերի և սրանց կեանքի հետ: Ուստի, և համաձայն այս տրոհման, ուսումնարանական գիտելիքները բաժանւում են նախ՝ կրօնագիտութեան, եկեղեցական, սրբաղան և աշխարհալին պատմութեան և ապա բնական գիտելիքների՝ աշխարհագրութեան հետ միասին: Իսկ ինչ վերաբերում է մաթեմատիքալին, լեզուին, նկարչութեան, երգեցողութեան, — սրանք, իբրև ձեական կամ չափական գիտելիքներ՝ պարզաբանում, լրացնում ու սլատկերացնում են կրթական գիտելիքների երկու առաջին գլխաւոր ճիւղերի աշխարհը: Թերևս այս կամ այն ընթերցողը

կարծէր, թէ սրանով լեղուին, մաթեմատիքային և այլն երկրորդական և ատորադրեալ նշանակութիւն է տրուում. քան լիցի. վերջիններս, իբրև խնդրութիւններ՝ կարող են իրենց անդուգական նշանակութիւնն ունենալ գիտնական աշխարհում և մարդկային աղբի քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. սակայն քանի որ խօսքն աչտեղ կ'ընթակայ ուսումնարանների մասին է, ուստի մեզ պէտք է ի նկատի առնել լոկ ալն խնդիրը, թէ մարդս, աշխարհ գալով ինչ գիւրք է բռնում իրեն շրջապատող էութիւնների վերաբերութեամբ, ինչպէս է նա ենթարկւում վերջիններիս մտաւոր ու բարոյական ազդեցութեան ու ինչպէս է նրանց վերայ ազդում: Մարդկութեան բարոյական նպատակներին հասնելու և նրանց իրադրութիւն համար՝ կարևոր է վերջապէս պատրաստութիւն աղէ երևոյթները ճանաչել և մարդկօրէն վաշելուչ կեանք վարել:

Ուսումնարանական գիտելիքը բաժանելով իրական և ձևական-չափական մասերի՝ չը պէտք է մտածել, թէ վերջին գիտելիքների կանոնաւոր ընթացքն ու ամբողջութիւնը առաջինների պատճառով կը խանգարւն և կ'աղճատւեն. ոչ, այլ բանը նրանումն է, որ սրանք, կարողանալով ամբողջական գիտելիք մնալ՝ իրական առարկաներն ըստ տարածութեան և ժամանակի չափում, նկարագրում և արտապատում են:

3) ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

ա. Կրօնադիտութեան մասին:

Մանուկն աշխարհ գալով իբրև մի անբան և անօգնական արարած՝ խնամուում, աճում ու զարգանում է հոգեպէս ու մարմնապէս նախ ընտանեկան կեանքում: Նրա մայրն ու հայրը խնամատար ու պաշտպան են նրան: Ահա հէնց աչտեղ են բուն դնում մանկան հոգու մէջ իւր թողութեան ու ծնողներից ու այլ մեծերից կախումն ունենալու դպացումները: Նախ ընտանեկան աշխարհումն է սովորում մանուկը մեծերին խոնարհ ու հնազանդ լինելու. ուրեմն ընտանիքն է ներկայանում կրօնական նախադիտելիքների ուսումնարանը, որ հետզհետէ մի միջին նախազգացումն է ծագեցնում մանկան մէջ ալն բարձրեալ էակի մասին, որին նա առաջ Հայր Աստուած է կոչում:

Երբ մանուկն ընտանեկան կեանքից ուսումնարանականին է անցնում, նրա կրօնուսուցիչ պարտականութիւնն է նախ՝ ծանօթանալով աշակերտի հետը բերած կրօնական աշխարհին՝ հետզհետէ պարզել ու հարստացնել նրան: Սակայն, ի հարկէ, մանուկների մէջ կրօնական գաղափարները զարգացնելը ամենազմարիւնն է. ուստի նախ պէտք է ուսմանաւորակել Քրիստոսի, սրբազան անձերի, ապա բանաստեղծական և իրական կեանքից վերցրած պատմութիւններով ու զիրքմբռնելի աղօթքներով, մինչև

որ աշակերտները հետզհետէ բաւականին խրացուցիչ մտապատկերներ ու
 գաղափարներ կ'ունենան՝ աստուածալին խելական մասին տարրական գաղա-
 փարներն ըմբռնելու եւ ըստ աւնմ, իւր՝ նրա հետ ունենալիք չարաբերութիւն-
 ներն որոշելու համար: Այս հիման վրայ Յիլլերական չէօլան ընտրում է
 առաջին տարւայ համար հէքիաթները եւ երկրորդում՝ Ռօբինդօնը, որոնք
 իրենց գործող անձերի պարզ չարաբերութիւնների շնորհիւ՝ մանուկներին
 դիւրամատչելի են անում սկզբնական բարոյական գաղափարները, որոնց
 եզրակացները ալլ թանձրացեալ նիւթերից արդէն դժւար բան չէ: Եւ
 աւսպէս՝ այս դիւրամատչելի պատմութիւնները նախապատրաստում են մի
 կողմից խկական կրօնագիտութեան համար, միւս կողմից՝ եկեղեցական
 ու աշխարհային պատմութեան համար. մի կողմից Աստուծոյ անսահման
 մեծութիւնը, բարութիւնը, արդարադատութիւնը եւ ալլ ըմբռնելի կա-
 ցուցանելու համար, միւս կողմից՝ պատմական անձնաւորութիւններն ու
 երևոյթները դիտելու եւ քննադատելու համար: Կրօնագիտութեան նպատակն
 ու միանգամայն ոգի շրանում է կաշանում, որ նա մանկավարժական
 ճիշդ մեթօդով մանկան հոգուն հետզհետէ մատչելի անէ ալլ հաւատքը, թէ
 կալ տիեզերքում մի անհասանելի էակ, որ անսահման իմաստութեամբ
 կառավարում է ալլ ամբողջը. որ նա արդարադատ է, ջատագով է բարի
 գործերին եւ սրանց նպատակ է եւ ընդհակառակը՝ չարութեան վերաբերու-
 թեամբ: Ահա՛ այս հաւատքը պիտի խնամել ու զարգացնել, որ աղնաացնում
 ու ոգևորում է մարդու թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագայի համար: Սակայն,
 ինչպէս վերին էլ նկատեցի, կրօնական վեհ մտքեր ու զգացումներ չարու-
 ցանելը մանկահասակ մարդու հոգու եւ սրտի մէջ դասաւանդութեան
 ամենադժւար լուծելու խնդիրն է, որովհետեւ կրօնագիտութեան նիւթը
 բոլորովին վերացական է եւ խճճաւ մետաֆիզիքական խնդիրներով,
 որոնցից, որքան խոստափէր ուսուցիչը, ալլու ամենալին երբեմն եւ
 ակամայ պէտք է նրանց սահմանը մտնէր: Ուստի, որքան հնարաւոր է,
 պէտք է աշխատել Աստուածութեան վերաբերեալ խնդիրները ամենալի-
 քին շրջաններին թողնել: Այսպէս՝ մեր եկեղեցու քրիստոնէականը պէտք է,
 ամենադիւրին խնդիրներից սկսելով, հետզհետէ ամենադժւարին հասնի, որի
 աւարտն ու ամփոփումը միայն վերջին տարում պէտք է գլուխ գալ: Յիլ-
 լերի չէօլան իւր քրիստոնէականը կազմում է 7 տարիների ընթացքում: Նա,
 կրօնագիտութեան նիւթը բաժանելով միջնացից անկախ (ոչ թէ միմեանց
 հետ անկապ) ամբողջութիւնների կամ դասերի (ոչ թէ ժամերի), վերջին-
 ներիս աւանդութեան չորրորդ աստիճանում, որ համակարգութիւն (սխո-
 տեմ) է կոչւում, աշակերտների միջոցով եւ ուսուցչի օժանդակութեամբ
 դուրս է բերում քրիստոնէական վարդապետութիւնը կազմող գաղափար-
 ները սրբաղան պատմութեան թանձրացեալ նիւթից: Ապա 8-րդ եւ վեր-
 ջին տարում ցարդ աշակերտների տետրակներում նշանակաւ էական կէ-
 տերը ջոկելով երկրորդականից, կարեորներն աւելի պարզաբանելով, բարե-

փոխելով՝ դասակարգի տակ է դնում և արպէս աշակերտներին ձեռքով է կազմում իրենց քրիստոնէականը:

Ի հարկէ, լօղամօխ բնակութիւնը ինձ թոյլ չէ տալիս ոչ կրօնադիտութեան և ոչ էլ ալ գլխակիքների մեթօդի ու հինգ ձևական աստիճանների մասին մանրամասն խօսել: Ես չը պէտք է կարողանամ իմ ակնարկած մեթօդին անծանօթ ընթերցողին բացատրել, թէ ինչպէս դասաւորութեան առաջին աստիճանում, որ նախապատրաստութիւն կամ վերլուծութիւն է անուանում, ուսուցիչը՝ իւր աւանդելի դասիողին իւրաքանչիւր բովանդակութեան պատկերացնելով, պէտք է իւր նախադրին ծառայող պատշաճաւոր հարցմունքներով վերարտադրել տալ աշակերտների աջ մըտապատկերներն ու գաղափարները, որոնք հարկաւոր են նոր աւանդելի նիւթն ըմբռնել տալու համար: Խօսելով ալլաբանօրէն՝ ուսուցիչը իւրաքանչիւր նոր բան մատակարարելիս՝ պէտք է աշակերտների հոգում արդէն ամրաբւած մտապատկերներից մի ծառ նախապատրաստէր, որ նոր չիւտով (մատուցով) պատաստուելով՝ աւելի ու աւելի բեղմնաւորէր աջ հողու ալլեստանը, որի մէջ ալլ ծառի արմատները ցարդ սնւել ու խորն են գնացել: Ես առ ալժամ չը պէտք է խօսեմ նաև նրա մասին, թէ ինչպէս պէտք է վարւի դասատուն երկրորդ աստիճանում, որ լանդիմանարարութիւն (սինթէզ) է կոչուում: Այստեղ միջոց չկալ մանրամասն խօսելու, թէ արդեօք ուսուցիչն ինքն է պատմելու կամ աշակերտների ինքնուրոյն աշխատութեամբ և իւր օժանդակութեամբ է նիւթը համադրելու (darstellender Unterricht), թէ վերջապէս՝ դասի նոր նիւթը աշակերտների ընթերցանութեամբն է վաստակելու: Մանաւանդ ալս վերջին մեթօդի մասին, որ չափահաս աշակերտների վերալ է գործադրուում, արժէր ալլ անդամ մասնաւորապէս խօսել, որովհետև ալս մեթօդի միջոցով է, որ մեղ հնարաւոր կը լինի աշակերտներին առաջնորդել կտակարանական, պատմական, բնապատմական և ալլն նիւթեր պարունակող գրքերից աւմիջապէս օգուտ քաղել և ալսպիսով կեանքում ինքն ուրուցն կերպով չառաջ գնալ ու հմտութիւնը նրանց հետզհետէ ձեռք բերել տալ: Ի հարկէ ուսումնարանական կրթութեան նպատակն ալս չը պէտք է լինի, որ աշակերտների գլխում որքան հնարաւոր է չառ բազմատեսակ գիտութիւններ անբարել, ալլ նրա ձգտումը պէտք է լինի հասարակութեան ապագալ անդամներին կեանք մտցնել մի ալնպիսի մտաւոր աշխարհով օժտւած, որ նրանց մէջ հարցասիրութիւնն ու ընթերցասիրութիւնը հանապաղ վառ մնալով՝ քանի գնալ, բորբոքել: Ծնորհիւ մի ալսպիսի նախապատրաստութեան՝ մեղ կ'աղոյէր ալնպիսի մարդիկ կեանք մտցնել, որոնք ի միջի ալլոց սերա սիրով կապւած կը լինէին հին և նոր կտակարանի և հալ եկեղեցական պատմութեան հետ: Հալ մարդուն ալս եղանակ մտերմացնելով՝ Հալստանեալց եկեղեցու ազատ ոգուն՝ մեղ հնարաւոր կը լինէր մեր մալր եկեղեցու փարախը մոնող թըլ-

համիճներն բարբաճանքներին վերջ տալ, որոնք, մուտրեցնելով հաւերից տգէտներին՝ հաւատալի են նկրտում, թէ Յիսուսի բանը կարգալը միայն իրենց դաւանակիցների արտօնութիւնն է:

Դասաւանդութեան երկրորդ աստիճանի նիւթի բնաւորութիւնիցն է կախած այն, թէ ինչպէս երրորդ աստիճանում, որ զ ու գ ո ռ զ ու թ իւն (ասօցիացիա) է կոչուում, պէտք է նորը հնի հետ՝ ըստ նմանութեան և դանազանութեան՝ համեմատել ու հետզհետէ մեր առաջադրած գաղափարը դուրս բերել, որը մի համառօտ ձև ստանալով՝ կը կազմէր մեր դասի չորրորդ աստիճանը, այսինքն՝ համակարգութիւնը (սխտեմ): Սրանից վտուլ կը մնար հինգերորդ աստիճանում, որ զոր ծագութիւնն է՝ կոչուում, աշակերտներին առաջնորդել իրենց ստացած գաղափարներն գործադրել բաղմատեսակ դէպքերում և հանդամանքներում, օրինակ՝ թէ ինչպէս պէտք է մի մարդու արարմունքը քննադատել՝ ըստ մեր ուսած բարոյական գաղափարին. մաթեմատիկալում՝ թէ ինչպէս պէտք է ըստ մեր դուրս բերած բանաձևին, կանոնին կամ ֆօրմուլին, այս կամ այն խնդիրը լուծել. բնական գիտութիւնների մէջ՝ թէ ինչպէս պէտք է այս կամ այն ծաղիկը, մետաղը և այլն, ըստ մեր ուսած գաղափարներին, դատել, չորջորջել և այլն և այլն:

Այն այս ևն դասատուութեան ձևական աստիճանների դիւստոր սկզբունքների ուրազիծը, որոնց պէտք է հիմնովին ուսումնասիրել և վարժել՝ սեսականը գործնականապէս ի մասնաւորին գործ դնելու համար:

Ի հարկէ, այս գաղափարները նոր չեն մանկավարժութեան պատմութեան մէջ. սակայն Հերբարտ-Յիլլերական չկօլան այն համոզմունքին է, թէ իրեն ամենից լաւ է աջողել այս մտքերը հաւաքել, լուսարանել, կատարելագործել ու մի խիստ սխտեմի տակ դնել, առանց որին նոքա չէին կարող գիտական բնաւորութիւն ունենալ: Այս հիմնական հրահանգներով պէտք է ղեկավարել իւրաքանչիւր դասատու, եթէ նա ցանկանում է, որ իւր աւանդածն ըմբռնէի, արիւն ու մարմին դառնալ և կեանքի մէջ գործադրելով՝ կենդանի մնալ:

Առ ալժմա այսքանովս բաւականանաք ձևական աստիճանների մասին: Ես սրանով ցանկացալ այս թէօրիալով հետաքրքրել այն ուսուցիչներին, որոնք ցարդ ամենեւին կամ սառնասիրտ էին վերաբերել դէպի նա, որ Գերմանիայում ու հետզհետէ և այլ քաղաքակրթեալ երկրներում, չաղթութեան դրօշակը ձեռքն առած, չառաջ է ընթանում՝ Հերբարտ-Յիլլերական նորարոգը չկօլալին և այլ սկզբունքներին ճանապարհ բաց անելու համար: Երբ մենք կը զբաղենք մեր առաջադրեալ փորձնական դասերով ու սրանց քննութիւնով, այն ժամանակ մենք կը համոզենք, թէ այս թէօրիան ինչպիսի հաստատուն հոգեբանական օրէնքների վերայ է հիմնւած և թէ ինչպէս այս օրէնքների չեղելը խկոյն և եթ զղալի է լինում: ¹⁾

1) Այս խօսքերը գրում էի, որ ստացայ արժ. Սահակ քահանայ Սահակեանցի

բ. Պատմութեան մասին:

Կրօնադիտութեան մասին անելիք ակնարկներս արդէն աւարտած լինելով՝ ինձ առ ազգայն շատ բան չէ մնում պատմութեան դասաւանդութեան մասին ասելու, որովհետեւ, ինչպէս վերեւ նկատել եմ, սրբազան պատմութեան, պատմութեան և եկեղեցական պատմութեան նիւթերը նման են, որից բղխում է և նրանց մեթօդի նմանութիւնը: Այստեղ աւելորդ չէր լինիլ նկատել, որ այն ուսումնարաններում, ուր ընդհանուր կամ ազգային պատմութիւնը մուտք չեն գործում՝ կարեւոր էր դոցա մասին գաղափար տալու և նրանց սիրելի դարձնելու համար (ընթերցասիրութիւն)՝ ըստ հարկին և ըստ կարելոյն, ի թիւս ալ նիւթերի, մասնաւոր կերպով սրանց ևս պատշաճաւոր տեղ տալ: Ի հարկէ այս հանդամանքներում մի իմաստ աւելից և նախագծով կազմած ընթերցարանի կազմակերպութիւնը կարօտում է առանձին խնամքի, և այդ նիւթերից իրական և ձևական օգուտ քաղելու հնարաւորութիւնը առանձին հմտութեան է կարօտ:

գ. Մայրենի լեզուի մասին:

Որ մայրենի լեզուի սկզբնական դաստատութեան, գրել-կարդալու մեթօդը մեղանում ևս հսկայական քաջեր է արել, այդ կը վկայէ իւրաքանչիւր մարդ, որ մտաբերում է, օրինակ՝ իւր մանկական հասակում, տարիներ ընթացքում, այդ ու բէն սերտելու անասելի տանջանքները և այսօր կարդացել է նորադուք մեթօդի մասին ու նրա կիրառութեանը ականատես եղել: Եթէ չեմ սխալուում, տակաւին արդի հայ ուսուցիչները, քիչ բացառութեամբ, նոյն խալիֆայական մեթօդով պէտք է սերտած լինէին, իսկ եթէ նրանք ազգայն գիտեն, թէ ինչպէս կարճ միջոցում նոր մեթօդը խաղալով գրել-կարդալ է ուսուցանում, արդէն համոզւած պէտք է լինէին, թէ ինչ նշանակութիւն ունի հոգեկան երևութների օրէնքների վերաջ հիմնւած մանկավարժութեան արդիւնքը: Թէև մեր ուսուցիչները, շնորհիւ մի երկու գործողների, որքան և իցէ ըմբռնել են մայրենի լեզուի սկզբնական դաստատութեան կանոնները, սակայն ստուգաբանութեան և համաձայնութեան մեթօդը, կարելի է կարծեմ ասել, տակաւին, սակաւ բացառութեամբ, ըստ նոր մանկավարժական հայեացքի, խալիֆայական է: Այն ուսուցիչը, որ հետևելով իւր հինաւուրց խալիֆային՝ քերականութեան առանձին ժամեր է նշանակում և չոր ու ցամաք կանոնները «բերան» անել տալով՝ ասլա ալս վերացականից վտուղ թանձրացեալն է տալիս

Կրօնի ձեռնարկը և ուղեցոյցը: Ի դէպ է այստեղ ցնծութեամբ տեսնելու այս երկի լոյս աշխարհ տեսնելը և հայ ուսուցիչներին լուրջ ուշադրութիւնը նրա վերայ հրաւերելը: Այս երկասիրութիւնը շատ թեթեւացրեց ոչ միայն կրօնաւարացներին, այլև պատմութեան և այլ առարկաներին ուսուցիչներին գործը:

Պ. Տ. Մ.

[illegible]

1) Եթէ չեմ սխալուում մեր լեզուն քերականութիւն բարդ բառը կապւած լինելով քերել (որ սղարգիւ, մաքրել, սրել կամ հեռացնել է՝ նշանակում) և ա լ են բառերը ցարայայտում է մի գիտութիւն, որ մոլթը, խաւարը զտելով, սրելով մեր տեսութեան է ներկայացնում լեզուն այն ընդհանուր երեւոյթները, կանոնները, որոնց նա հիմնադրում է և այսպիսով մեր աչքը բաց անում:

դ. Օտար լեզուի մասին:

Մալրենի լեզուի մասն բաւական համարելով՝ անցնեմ օտար լեզուի մեթօդին, որի մասին արժէր աւելի մանրամասն խօսել, նրան վերաբերեալ պակասութիւններն ու կարիքները աւելի ակներև ու զգալի կացուցանելու համար. մանաւանդ որ, գոնէ որքան ինձ է չափելի, ցայժմ օտար լեզուի մեթօդի մասին մեր դրականութեան մէջ տակաւին, բացի ալ. Ման. դինեանցի ռուս լեզուի մեթօդին վերաբերեալ զրքայկից, մի աջնալիսի բան չէ հրատարակել, որ կարողանար ուղեցոյց լինել: Մինչդեռ այս առանձին խնամողութեան ու հողատարութեան է կարօտ: Մենք, մի կողմից հպատակ լինելով ալլալեզու ազգերի, միւս կողմից չունենալով մի աջնալիսի գրականութիւն, որ չափեցնէր մինչև անգամ ժողովրդական ուսումնարանի ընթերցասէր ընթացաւարտի ուսումնատենչ ծարաւը կեանքի մէջ, հարկադրած ենք, նալելով հանգամանքներին, ժողովրդական ուսումնարանում առնւազը մի, իսկ միջնակարգ ուսումնարաններում 2—3 օտար լեզուներ աւարտել ¹⁾, որ ի հարկէ շատ շատ է: Ես, դէպք ունենալով աշակերտելու նախ հաջ ժող. ուսումնարանում, ապա, ռուսական միջնակարգ ուսումնարանն աւարտելուց վտուց, ռուս լեզուի ուսուցիչ լինելու, ծանօթացալ աչն հանգամանքների հետ, որոնց մէջ դրսանում է այս լեզուի դասաւանդութիւնը: Ես տեսալ, որ մեր հաշկական ուսումնարանների հոգաբարձութիւններն ու վարչութիւնները, զգալով պետական լեզուի գործնական կարիքը, մեծ հոգատարութեամբ են վերաբերում դէպի սա. ռուս լեզուի որքան և իցէ լաւ ուսուցչի աշխատութիւնը չաճախ աւելի բարձր է գնահատում մալրենի լեզուի դասատուի աշխատութիւնից: Մեր հոգաբարձուները ձգտում են, որքան հարկաւոր է, լաւ ուսաագէտներ, ռուս ուսումնարաններում ու համալսարաններում աւարտածներ ձեռք բերել: Ուսումնարանները նշանակելիս են եղել և արդ նշանակում են այս լեզուին սոյնքան ժամեր, որքան համարեա ոչ մի առարկայ չունի, բայց արդիւնքը միշտ և հանապազ չէ համապատասխանել այս թափած ճիգերին: Այս անհասկանալի երևոյթը վերագրում էր ընդհանրապէս ուսուցիչների թուլութեանը, շուտշուտ փոփոխւելուն (հին և ալլ բոլոր առարկաները մաշող ցաւեր) և ալլն և ալլն: Ի հարկէ մալրենի լեզուի մեթօդի ապարդիւնութիւնը աչնքան աչքի չէր ընկնում, որովհետև չէ որ հաջ աշակերտը դեռ ուսումնարան չեկած, խօսում է իւր ծնողների լեզուով, դասարանական լեզուն էլ հաչերէն էր. ապա ուրեմն, եթէ ոչ զիտակցաբար, գոնէ մեքենապարար «սովորում» էին քիչ թէ շատ ուղիղ գրել ու խօսել և առաւին գաղափարով հալոց լեզուն «գիտենալ»: Միջնակարգ ուսումնարանների աշակերտները, օրինակ՝ միայն աչն ժամանակ էին ընթերցող հասարակութեանը հալոց լեզուում ունեցած շնորհները ցոյց տալիս, երբ իբրև թարգմանիչներ կամ հրապարտ-

1) Այս բանում տաճկահայերը շատ ազաչ են:

կախօսներ՝ ընթերցողի կամ խմբադրի սեղանի վերայ էին դնում իրենց գրութիւնները:

Դառնալով ռուս լեզուին՝ հասարակութիւնը պահանջում է ուսուցչից, որ սա լաւ գրել—կարդալ և խօսել սովորեցնէ. այլ կերպ նրա համար ոչինչ նշանակութիւն չունի հալոց ուսումնարանում ռուս լեզուն: Ի հարկէ, ծնողներն առհասարակ չեն հասկանում, թէ որքան դժւարին է իրենց այս պահանջները լցուցանել, և որ ռուս ուսումնարանները ալսպիտի դէպքերում հրաշքներ չեն գործում: Մեր ուսումնարաններում ուսուցանող ռուս ուսումնարաններն աւարտածները, չունենալով մանկավարժական նախապատրաստութիւն, հէնց քալ աս քալ իրենց ռուս ուսուցչի մեթօդին են դաս տալիս, որ է մարկենի և ոչ օտար լեզուի մեթօդը: Բացառութիւնների լինում են, որ ալսպիտի երիտասարդներ ուսուցչական պաշտօն ստանձնելով՝ մի և նոյն ժամանակ հաստատամտութեամբ նւիրած են իրենց անձը մանկավարժութեան ուսումնասիրութեանը և շնորհիւ լաջողակ հանգամանքների՝ մանկավարժութեան գրականութեան դժւարանցուկ լաբիրինթոսում մի ուղիղ ճանապարհի հետամուտ լինելով՝ լոյս աշխարհ են դուրս գալիս:

Խօսքս ալստիզ ընդհանրութեան մասին է. ուստի ով օտար լեզուն մարկենի լեզուի մեթօդով է աւանդում, նա խոտորւում է հոգեբանութեան ցոլց աւած ճանապարհից և նրա զործունէութեան արդասիքը մնալու է թափած ճիւղերին անհամապատասխան: Եւ անս այս խնդրով պարասլող մանկավարժներից և մանկավարժական չկօլաններից խորամիտները քննադատութեան են ենթարկում այն ձեռնարկները, որոնք մի անգամից օտար բառեր են չերան անել տալիս, քեռոջ քերականական կանոններ, և քեռոջ նախադասութիւններ, որոնք պարզաբանելու են «սերտած» կանոնները, նախադասութիւններ, որոնք ընդհանրապէս ոչինչ առնչութիւն չունին միմեանց հետ և իրենց անկապ ու խառնիճաղանձ պարունակութիւններով ոչ միայն աշակերտների հետաքրքրութիւնը չեն շարժում, այլ և նրանց ձանձրութ են պատճառում:

Այս խնդիրը շօշափում է մի վիճաբանութիւն, որ ներկայումս մի որոշ եղրակացութեան տակաւին չէ հասցրած. ալդ այն է, որ հոգեբանների ու մանկավարժների (ինչպէս երևում է գործնական կեանքից՝ ստւարադոյնը) օտար և մասնաւորապէս կլասիք (դասական) լեզուների ուսումնասիրութեան աւելի ձեական նշանակութիւն է տալիս. այս կուսակցութեան պատկանողների համոզմունքով՝ մանաւանդ կլասիք լեզուները ընդունակութիւն ունին ալսպէս անւանալ «հոգեկան ոլերը» մարդելու և հօօրացնելու, ապա ուրիմ հարկ չկալ, ասում են ալդ ուսումնականները, և մինչև անգամ վիստակար է հետաքրքիր նւթ տալը: Իսկ Հերբարտը, Յիւլերը և սրանց զաղափարակից լեզուադէտներն այն հիմնական սկզբունքով են ղեկավարւում, որ օտար լեզուները և մանաւանդ դասականները կրթական ուսումնարաններում պնահաւելու են իրենց ընտիր չտխնդա-

կութեան համեմատ, իսկ ձեռնալ (քերականական) չը պէտք է զլիսաւոր նպատակը լինի: Թէև Հերբարտի չիօլան եւ խորին համոզմունքով զնահատում է օտար լեզուների ձեռնալի կրթիչ ազդեցութիւնը, սակայն միայն եթէ լեզուներ սովորելու վերաբերմամբ եւ ոչ թէ, օրինակ՝ մաթեմատիքաւի, բնական գիտութիւնների եւ այլն նկատմամբ: Այսպիսի եզրակացութեան գալիս է Հերբարտի պէս խորագէտ հոգեբանը, շնորհիւ հոգեբանական խորագնին վերլուծութեան. նա ցոյց էր տալիս, որ լեզուի, մաթեմատիքաւի, հետաքրքրելի է լինում (եւ ոչ թմբեցուցիչ), այն ժամանակ աշակերտները, նրա սիրով, նաեւ այդ պատմութիւնը կազմող բառերի, նախադասութիւնների եւ այլն ձեռնալի վերաջ առանձին ուշադրութիւն են դարձնում, որովհետեւ առանց վերջիններիս հասկանալը, մի անգամ գրաւիչ եղած նիւթը անմատչելի պէտք է լինէր:

Համեմատ դորան Հերբարտականները հէնց սկզբից ընթերցանութեան նիւթ են ընտրում, օրինակ՝ Քրանսերէն աւանդելիս՝ այս աղբի պատմութեան հետաքրքրաշարժ շրջաններից մէկը, նախելով դասարանի պատմական եւ այլ մտաւոր հասունութեան աստիճանին: Օտար լեզուն թարգմանելու համար ուսուցիչը դասատուութեան ժամանակ, առաջ վերաբարձրում է աշակերտներին արդէն ծանօթ բառերը, որոնք հարկաւոր կը լինեն իսկական թարգմանութեան ժամանակ (2 աստիճանում). երբ ընթերցանութեան նոր բառերը բացատրւում են չափոններով (արմատական, ածանցական եւ այլն բառերով), բոլորովին անծանօթներն ասում է եւ աշակերտին ղեկավարում՝ ինքնուրուշաբար թարգմանելու: Քանի զնալ, այնքան եւս առաւել ուսուցիչը պէտք է չափաւորէ իւր օժանդակութիւնը եւ վերջին տարւաջ սկզբում մի կենդանի բառարանի դեր կատարէ, իսկ վերջերում՝ միայն օգնէ աշակերտներին բառարանների միջոցով թարգմանելու: Այսպիսով մենք կը նախապատրաստենք մեր աշակերտներին գործնական կեանքի համար: Դասաւանդութեան երրորդ աստիճանում՝ միմեանց հետ համեմատելու են լեզուի զանազան ձևերը, որոնցից պէտք է ընդհանուր կանոններ վերացուցանել չորրորդ աստիճանի համար եւ մալրենի լեզուի մանաւանդ ոճերն ու դարձաւորները համեմատել օտար լեզուի ոճերի եւ դարձաւորների հետ, որի միջոցով միայն երկու լեզուի գիտութիւնն էլ մեզ համար գիտակցական է դառնում: Հետաքրքիր է այստեղ Գեօթէյի խօսքը. «Ով օտար լեզու չը գիտէ, ոչինչ չէ իմանում իւր սեպհականութեան մասին»: Հինգերորդ աստիճանում գործադրւում է ձեռք բերած ձեռնալ գիտութիւնը բաղմատեսակ բանաւոր ու գրաւոր վարժութիւնների միջոցով: Հասկանալի է, որ այստեղ էլ դասատուն մի որոշ ծրագիր է ունենալու (գործնականու-

թեան տեսակէտից կազմած) և ամեն անգամ զիտեմալու թէ օտար լեզուի չը երևոյթի վերայ է դասարանի ուշադրութիւնը դարձնելու:

Մեր ուսումնարանների ծրագիրներում օտար լեզուն, պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը անազին տեղ են բռնում: Ուր միայն մի օտար լեզու կա՞ չարաթական դասերի համարեա $\frac{1}{3}$ մասը, իսկ ուր երկու՝ գրեթէ $\frac{1}{2}$ սրանցով են զբաղւում: Եւ Կովկասեան հաշ ուսումնարաններն ալստեղ ի նկատի ունիմ, որովհետեւ տաճկա-հաշ ուսումնարանները կարծես մի մի մանկական լեզուաբանական ֆակուլտէտներ լինէին: Որքան մեծ խնայողութիւն և հետեապէս չառաջադիմութիւն արած կը լինէինք, եթէ մենք մի լաւագոյն թէօրիսով ղեկավարւելով՝ վերացնէինք քերականութեան չոր ու ցամաք դասերը, դրաւոր աշխատութիւնները բանաւորների հետ խիստ առնչութեան մէջ պահէինք, պետական և ալ լեզուի պատմութեան ուսուցումը կապէինք լեզուի և քերականութեան դասերի հետ: Այս ուղղութեամբ խորհելով՝ մենք վերջապէս կը հասնէինք և ուսու լեզուի ընթերցանութեան նիւթի ընտրութեան խնդրին:

Յարդ մենք կամ հաշ հեղինակների ձեռքով կազմած ընթերցարաններն էինք գործածում և կամ ուսու հեղինակների: Վերջիններս թէ ըստ իրենց բովանդակութեան և թէ ձևի՝ պատրաստւած էին ուսու մանուկների համար և ալս պատճառով բազմաթիւ պակասութիւններ ունէին օտարախօս մանուկներին դասադիրք լինելու համար: Թէ նրանց ձեռք ղեւար մատչելի էր և թէ բովանդակութիւնն անհամապատասխան, որովհետեւ ուսուաց լեզուի դասագրքերը բազմատեսակ բովանդակութիւն ունին, որ նպաստելու է ուսու աշակերտների մտաւոր հորիզոնի դարգացման. իսկ հաշ աշակերտն ալնքան առաջ էր կարող զնալ ուսու լեզուի մէջ, որ բնադիտական, աշխարհագրական, քաղաքակրթական, պատմական և ալ զիտելիքն ուսուական աղբիւրներից քաղել կարողանար: Ուստի ուսուցիչը տեսնելով, որ բաճը ալս կերպ ծանր է գնում, բովանդակութիւնը անտես էր առնում և ալս զէպքում սովորեցնում էր միայն լեզուի բառերն ու նախադասութիւնները հասկանալ: Այս զէպքումն էլ հաշ աշակերտները կեանք մտնելով՝ անընդունակ էին լինում ուսուական գրականութեան դադափարներն ընդունելու և նրանցից գործնականապէս օգտւելու: Իսկ եթէ մենք ունենալինք օրինակ՝ ուսուական պատմութիւնը հաշ մանուկների համար, իբրեւ ընթերցարան, ալն ժամանակ մեր աշակերտների թէ ուսուաց պատմութեան զիտութիւնը աւելի ընդարձակ կը լինէր և թէ նրան արտապատելու ձեռք, որ առ ալսմս շատ պակասաւոր է: Այս ուղղութեամբ մէկը միւսին նպաստաւոր կը լինէր և ուսու պատմութիւնն աւելի պատմութեան և ոչ լեզուի կերպարանք կը ստանար: Ինչ վերաբերում է նախապատրաստականներին՝ ալստեղ էլ ուսուաց հէքիաթներն ու գիւցաղներգութիւնը պէտք է լինէր ընթերցանութեան նիւթ, որոնք իրենց համամարդկալին բովանդակութեամբ կարող էին զուգընթացաբար ընթանալ հաշկական հէքիաթների և զիւ-

ցաղներդուծեան հետ: Ուստի ուսն լեզուի ուսուցչին ոչ Կ. Տէր-Վաթեանի ձեռնարկը կարող է մխիթարել և ոչ էլ Ամիրազովի և Տէր-Վարրիշեանցի աւելի նոր «Новая книга для обучения русскому языку» նոր թխած «վր-նիժկան»: Եթէ մի նոր ուղղութիւն նկատելի է ուսն գրականութեան մէջ՝ ալի վճռակերի ձեռնարկումն ենք տեսնում, որը, համեմատելով ցարդ հղած-ները հետ՝ տեղուսն ուսն լեզուի ուսուցիչներն ու տեսուչները արմարա-գոյն գտան և խնդրամատուց եղան բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեանը՝ վեր-ջինիս ուշադրութիւնն ալսն ձեռնարկի առաւելութիւնների վերաջ գրաւ-լով: Բարձրագոյն իշխանութիւնը արգեց վերադիշեալ ուսուցիչների խնդիրը և ահա ալս տարի փորձեր ենք անում: Նախ քան հետեւալ տարաւ համար ձեռնարկներ ընդունեն, ևս թերեւս պատեհ առիթ ունենամ աչքի ընկնող ձեռնարկները համեմատելու և ցույց տալու, թէ, տեսական և գործնա-կան տեսակէտներից, որը նրանցից աւելի ընտիր է և մեր ուսումնարաններին աւելի նպատակալարմար:

Ի հարկէ, ալս խնդրով դրադւիլն իսկապէս մի լեզուաբան-մանկավար-ժի դործ էր, որ քաջահմուտ լինելով մանաւանդ ուսն և մալրների լեզուին ու գրականութիւններին՝ աչնալս անէր իւր խորհրդածութիւններն ու կաղ-մէր ձեռնարկները: Բաւց ինչ արած. երբ պէտք է ունենանք ուսնա-գէտ—հալադէտ մասնագէտներ, որոնց գործը պէտք է լինէր ալս լե-զուների բաւարաններ կաղմելը:

Ե. Մաթեմատիքայի մասին:

Ալս գիտելիքի մեթոդի սխալը մեր ուսումնարաններում սկզբունքով նման է քերականականին. մեր թւարանական, հանրահալական, երկրաչա-փական և ալլ ձեռնարկներն և ուսուցիչները առհասարակ նախ ընդհանուր կանոնը—թէօրեման են բերան անել տալիս և ապա անցնում ապացուցու-թեանը՝ օրինակների միջոցով: Ալս ուղղութիւնը կրկին հակամանկալար-ժական է, որովհետեւ չալտնի է, որ մաթեմատիքոսները հաղարաւոր տարի-ներում հետամուտ լինելով տարածութեան և ժամանակի քանակական չա-րաբերութիւններին՝ հետդհետէ եկել են մասնաւոր դէպքերից ընդհա-նուր եղրակացութեան և մեղ ժառանգել են աչն խիտ սխտեմական գիտութիւնը, որ մենք մաթեմատիքա ենք անուանում: Ուստի, միթէ ընական ճանապարհն աչն չէ՝ յոգն իսկ աչակերտներին հետամուտ անել մաթեմատիքական ճշմարտութիւնները գտնելու, որ, եթէ լաւ մեթոդով է տեղի ունենում, նրանք աչն գործը առանձին իմն հրճանքով ու ողկորու-թեամբ են կատարում: Պէտք է ասած, որ դոնէ որքան ինձ չալտնի է, ալս մեթոդը կոլկասեան հալ վարժարաններում ալս կամ աչն ուսուցչի ձեռքով գործադրում է, իսկ թէ ալլ արդեօք ամենուրեք գիտակցարար և խիտ հետեղութեամբ է լինում, տեղեակ չեմ:

Բացի սրանից, կը կամենալի մի երկու նկատողութիւն ևս անել: Նախ որ թւարանական և առ հասարակ մաթեմատիքական խնդիրները կրկին առնչութիւն չունին միւս առարկաների՝ բնական գիտութիւնների, պատմութեան, աշխարհագրութեան, նկարչութեան հետ, այլ սուսջիւնների ճիւղն առնում են պատահական քանակութիւններից: Մինչդեռ եթէ աշակերտներին պարագեցնող նիւթերն ենթարկւելին չափական գիտելիքների գործողութեանը, մաթեմատիքական լոյսով պարզւելով՝ երկուսն էլ աւելի հետաքրքրական կը լինէին:

Սա շօշափում է ալն խնդիրը, որ չօղածիս երկրորդ հատածում չարուցւեց, ասինքն թէ՛ իւրաքանչիւր դասարանի ներքին աշխարհի կ'ենդրոնաց ման համար անհրաժեշտ է, որ իւրաքանչիւր դասատու տեղեակ և գիտակից լինի իւր պաշտօնակցի գործունէութեանը, որպէս զի իւրաքանչիւրն իւրովսանն պատշաճօրէն զետեղէ ալն շէնքի որմնաքարերը, որոնք պէտք է, մի օր, մի նախագծած շինութիւն կառուցանեն, շինութիւն մի անկողիդ ուղի բարոյական բնաւորութեան:

Մի այլ նկատողութիւն էլ ալն է, որ ինչպէս ուսական, նոյնպէս էլ սրանց աղղեցութեամբ մեր թւարանական խնդիրների շատ կազմողներ ձիւ են թափում, որքան հնարաւոր է, խրթին ու դժւար լուծելու խնդիրներ դուրս բերել: Ինչո՞ւ համար. միտքը կրթելու, մարդելու համար: Հապա ալ ինչպէս է լինում, որ հէնց մեր կեանքում պատահող բնական և պարզ խնդիրներն ու գործողութիւններն ալնքան դժւարութեամբ են լուծւում: Ինչո՞ւ չարչարել ու տանջել աշակերտներին ալնալիսի կոտորակներով, թւերով, որ միայն և եթ մասնադէտին են հարկաւոր: Ինձ ալնպէս է թւում, որ թւարանութիւնն էլ, շատ գիտելիքների պէս, մեր ուսումնարաններում աւելի զրքի և թղթի վերալ են ուսուցանում, քան գործնական կեանքի համար, որին կեանքից վերցրած աւելի բանաւոր խնդիրներ են հարկաւոր:

դ. Բնական գիտութիւնների մասին:

Այս գիտելիքները նորամոլ են մեր ուսումնարաններում, ուստի սրանց դասատուութեան եղանակն աւելի անբնական է: Նս կարծում եմ, որ թէ մեր և թէ ուս ուսումնարաններում բնական իրերն, որ բնութեան մէջ են գտնւում, աւելի զրքերի, պատկերների ու տետրակների մէջ են որոնւում: Հանքերը, բուսերը, կենդանիները, փոխանակ բնութեան մէջ ցուց տալու, աշակերտներն առհասարակ դասարանի չորս պատերի մէջ են ծանօթանում բնութեան հետ, աւելի լաւ է ասել՝ լրում նրա մասին: Ի հարկէ աշակերտների մտաւոր հօրիզոնը շատ սահմանափակ կը մնար, եթէ մենք միայն տեղական բնական իրերով նրան զբաղեցնում լինէինք. ուստի օտարը ներ-

կապացնելու համար միաջն՝ ստիպւած պէտք է լինէինք և պատկերները ու գաղափարների օժանդակութեանը դիմել:

Ֆիլիքսան ու քիմիան, որոնք ալժամ հուժկու դօրութեամբ իշխում են մարդկութեան տնտեսական կեանքի վերաջ, պէտք է տալինք ուսումնարանում, ի հարկէ, ոչ աջնքան նրա համար, որ մեր աշակերտներն ապագայում նրանցից զգալի նիւթական օգուտ քաղէին, այլ աւել զխելիքը կարող են մի որոշ չափով նպաստել առտնին կեանքը աւելի պատշաճ դրութեան մէջ դնելուն: Նրանք կարող են պատանիների մէջ և ներքին մղումն չարուցանել՝ կատարելագործելու և նրանցից օգուտելու: Բայց սակաւ կըրթական ուսումնարանի համար գլխաւորն այն է, որ նրանք բուսաբանութեան, կենդանաբանութեան և հանքաբանութեան հետ ունին մի լիզէ աւակաւն ծանրակշիռ նշանակութիւն՝ զեռահաս սերնդին գիտակից անելու այն անտեսանելի էութեանը, որ մարդկանցս անհասանելի նախաինձամութեամբ ու իմաստութեամբ, իբրև Ամենակալ Տէր՝ կառավարում է տիեզերքը. որ, օրինակ՝ մի ամենաչնչին բիւրեղի բեկորի ձևը, գոյնը, ծանրութիւնը, կարծրութիւնը, քիմիական այս կամ այն տարրերի համախումբութիւնը և այլն, պայմանաւորած է նախապէս սահմանեալ հանդամանքներով, որ ուր ներկայ է սրանց չափնի գումարն, ալնտեղ և անսասանելի հետևողականութեամբ արտադրում է իսկ և իսկ նոյն բիւրեղը: Միւս կողմից՝ այս բիւրեղն խիստ առնչութիւն ունի բուսական, քիմիական, ֆիզիքական, կենդանաբանական իրերի և երևոյթների հետ, սրանց գոյութիւնը պայմանաւորում ու նրանցով է պայմանաւորում: Ահա անդրդեք իմաստեր, որոնց հանդէպ խորտակում է ամեն ոչնչական դառանցանք: Իսկ այսպիսի անսասանելի հիմք դնելու համար՝ բաւական չեն միաջն խօսքերը. հարկաւոր է մի աչքաբաց ու հմուտ մանկավարժական դասաւանդութիւն, որ առանձին փորձերի (թող լինի և ամենատարրական) ու փաստերի հիման վերաջ, նոյն իսկ աշակերտները շրթունքներիցն է արտաբերում աւել եզրակացութիւնները: Բացի սրանից՝ եթէ աշակերտները դաշտում, անտառում, լեռան վերաջ ծանօթանալին իրենց ծննդաւայրի կենդանական, բուսական և հանքային աշխարհի հետ, տեղեկանալին նրանց ծննդիան (ծագման), դարգացման պայմաններին, աւելի ևս կը գրաւէին նրանցով, որով և հալոյնիքի հետ նրանք աւելի սերտ կապերով չգլթաւած կը լինէին:

Շատ ցաւալի երևոյթ է, որ ցարդ մենք այս գիտելիքները համար ձեռնարկներ չունինք, որ ստիպում է ուսուցչին կամ դասի ժամանակ թելադրել կամ լսածները տանը զրել տալ: Թէ այս եղանակներից որն է աւելի միասակարբ՝ դժւար է առանց այլ և ալլութեան պատասխանելը: Եթէ թելադրում ու գրել է արւում, լիտոյ գրածը չէ ուղղում ու ալլպէս բաղմաթիւ և անսպասելի սխալներով լի տետրակներն աշակերտները կարդում են ու իրենց մոքում սպաւորում, չատ և չատ խանգարում են ուղղագրութեանը: Եւ Երբ պէտք է աշակերտներն իրենց հոգիներն աղատեն այն

հագեմաշ տնտրականերից, որոնց վիճակը, քննութիւններից չետո՞ղ՝ չաւխտեմական բանտարգելութիւնն է: ¹⁾

Հապա ինչպէս անե՞նք ներկայ հանգամանքներում, կը հարցնէ հետաքրքիր ընթերցողս: Ճշմարիտ որ բնական գիտութիւնների ուսուցչի գործը կրկնապատիկ ծանր է. ալ առարկաների գիտութիւնը քիչ թէ շատ բերում է նա ալն ուսումնարանից, ուր ուսել է և, եթէ շատ բան չէ սովորել կամ մոռացել է, գոնէ կան գրքեր. իսկ հալ լեզուով ոչ ալնպիսի օժանդակիչ գրքեր կան և ոչ էլ կարելի է նրանց միջոցով հեշտութեամբ քարեր, բոլոր և կենդանիներ ճանաչել: Բնութեան մէջ ուսուցանել կարողանալու համար՝ հարկաւոր է որ աչտեղ և՛ ուսուցչացուն ուսած լինէր: Լուսաւորեալ աշխարհներում բացի բնագիտական իւրաքանչիւր ճիւղի համար համառօտ և ընդարձակ ձեռնարկներից, կան և ալնպիսի մեթօդով ու հմտութեամբ կազմած գրքեր, որոնց միջոցով, եթէ մարդ վարժւած լինի, կարող է իւրաքանչիւր անժամօթ իր ինքնուրոյնաբար որոշել: Ահա և ալնպիսի ձեռնարկներ են հարկաւոր ուսուցիչներին: Բաւց ո՞վ պէտք է պատրաստէ. ի հարկէ մասնագէտ համալսարանականները. և դա մի կամ երկու մարդու գործ չէ:

Է. Նկարչութեան մասին:

Եթէ միւս, վաղուց աւանդուղ առարկաների մեթօդները մեզանում ալնքան չետ են մնացել, պարզ է որ ալս առարկայինը, որ նորամոլծ է, դեռ աւելի ևս չետ մնացած պէտք է լինի, թերևս ոչ ամենուրեք ալն աստիճան, որի վերաջ գտանում էր ալղ արւեստի դասաւանդութիւնը իւր կեանքի առաջին շրջաններում: Մենք չէինք կարող և ալս դէպքում Նւրուպի ազդեցութեանը չ'ենթարկւել. սակալն ալն, ինչ որ աչտեղ առողջամիտ ու թարմ մանկավարժական շկօլաներում արդէն հրնացած ու հակամանկավարժական է համարւում, մեզանում կարծես դեռ նոր է սկսում ու շարունակւում: Մի երկու օրինակ. ալն ուսուցիչը, որ աշակերտին բնութեան իրերից (կարող են սկզբում և ամենատարրական բաներ լինել) ինքնուրոյն նկարել չէ ուսուցանում, ալս ստրկաբար արտանկարել է սովորեցնում (ալն էլ լաճախ քիթ ու ականջներ, ծնօտ ու աչեր, որոնց արտանկարելուց չետո՞ղ աշակերտը չը գիտէ թէ ում երեսին է դնելու), նա չետ է մնացել ժամանակակից մանկավարժութեան պահանջներից: Ով նկարչութեան նիւթի ընտրութեան մէջ չէ հետեւել ալս գեղարւեստի կուլտուր-պատմական աստիճաններին, իւր աղ-

1) Աւելի բնական է և շատ գործնական՝ փոխանակ իւրաքանչիւր իրի ամբողջ նկարագրութիւնը թերադրելու՝ երբ ուսուցիչը հասնում է 4. աստիճանին կամ համակարգութեանը, աչտեղ համառօտ ձևով գրել տալ լոկ ալն բնաորոշ յատկանիշները, որոնք ներկայ իրը գտնադանում են նախորդներից և յաջորդ-
Տ.Մ.

զի վիշատակարանների մէջ չի պտուում նկարչութեան ընտիր նիւթը, նա գործում է առանց նախագծի. ով աչս գեղարւեստի ուսուցումը չի չարմարեցնում կեանքի հանգամանքներին ու չի նպաստում տեղական արհեստի ու արւեստի չառաջադիմութեանը, նրա նկարչութիւնը անդիսակցարար է գործում:

Ահա դարձեալ խնդիրներ, որ մասնագէտները են կարօտում, որոնք ղինւած լինելով և մանկավարժական սկզբունքներով՝ կը հաւաքէին մեր հայրենիքի ճարտարապետութեան և ալ գեղարւեստների նշխարները, պատմական սխառմի տակ կը դնէին, կը մշակէին նկարչութեան մեթօդը: Այն ժամանակ մեր ուսումնարաններում աչս արհամարած խորթ մանուկը լեզու կը ստանար և ուղեցոյց կը լինէր մեր ճորագոյն սերնդի բարոյական կեանքի շաւղին: Շիւղերն իւր «Մարդու էութեութեական կրթութեան մասին» ծանրակշիւ երկում ասում է. «գեղեցկութեան միջոցով մարդս կարողանում է դէպի ադատութիւն ճեմել»: Խօսքը աչստեղ բարոյական արատութեան մասին է և աշխարհահոջակ բանաստեղծի և էսթետիքսի կարծիքով գեղարւեստ է բարոյականութեան հիմունքը: Հայրենի աշխարհին մի առարկայի ճաշակով նկարելը մի գեղեցիկ գործ է, որ ազնւացնում է մարդուս բնութիւնը և նրանում բազմատեսակ առաքինութիւններ ծնեցնում:

Ը. Նրգեցողութեան մասին:

Թէ մենք ամենից շատ զուրկ ենք երաժշտական ճաշակից, ալ ըտրոս էլ գիտենք. օրինակ՝ հաչ երիտասարդների մի խումբ, աչս էլ քիչ թէ շատ կրթւած, սկսում է «Անի քաւաքի» ողբը տխուր եղանակով երգել, իսկ դասաւարտումից վետոյ՝ միջն էլ տեսնես, առանց պլեալութեան, միանոյն երգը մեծ ոգևորութեամբ կերգէ շտապաձայնութեամբ (մարչի եղանակով).... Ի հարկէ, ուրախալի է, որ մեր երջանկալիշատակ Գէորգ IV կաթողիկոսի շնորհիւ՝ աչսօր մեր ուսումնարանները ձայնադրութիւն են ուսանում և աչսլիսով մեր աղգային և նամանտանդ եկեղեցական թանկաղին երգերն ու մեղեդիները մեզ համար անկորուստ դանձ են դառնում: Սակայն միթէ դոնէ մեր ուսուցչանոցներում չը պէտք է ուսուցանել և՛ եւրոպական ձայնադրութիւնը, որ մեր ուսուցիչները մասնակից լինէին նաեւ եւրոպական երաժշտութեան, որպէս զի նրանք աչսպիսի ընդարձակ կրթութիւն ստանալով՝ օգուտ քաղէին քաղաքակրթւած աղգութիւնների երաժշտական գրականութիւնից, կարողանալին որոշել աղգայինը օտար տարրերից: Իսկ մասնաւոր-երաժիշտները հաչ աղգի հոգեբանութեան միջոցով պէտք է թափանցէին հաչութեան ողու մէջ ու աչսպէս շօշափէին սրտ սրտի լարերը:

Եւ երգեցողութիւնն ու երաժշտութիւնն ունին աչսօր չալտնի մանկա-

վարժական սկզբունքներով ղեկավարող մեթոդ. նաև ձախերի ըմբռնողութիւնը կատարւում է համաձայն լաւտնի հողերանական օրէնքներին:

Այստեղ էլ մանաւանդ երգի, լեզուի և պատմութեան դասատուներն առնչութիւն պէտք է պահպանեն: Նախ՝ իւրաքանչիւր ոտանաւոր պէտք է համապատասխանէ դասարանի մասւոր հասունութեան աստիճանին և նրա որոշ ժամանակի տրամադրութեանը: Ոտանաւորը մտքի և լեզուի կողմից մշակւելով, կարող էր պարզաբանող և լրացուցիչ նկիւթ տալ պատմութեան նոյն ժամանակեալ դասին: Այդ կանցներ աղ ոտանաւորը երգեցողութեան ուսուցչի ձեռքը:

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԵՐԳ

ԱՐԾԻԻ ԵԱՆԻ

Եւ այսօր փայլեց առաւօտս ուրախ.
Ես ողջունեցի գարնան արշալոյս,
Զեռք առայ քնար երգելու անվախ
Ազատ զեղմունքը անվեհեր հոգոյս:

Եւ ինձ իւր անշէջ, գիւթիչ հայեացքով
Դարձեալ փաղաքշեց կենսատու արև.
Սլացաւ զեփիւռն ականջիս մօտով
Եւ ես լսեցի. «բարև քեզ, բարև»...

Եւ թռչունների տնթիւ երամներ
Ճախրելով շուրջըս ինձ աւետեցին
Նորից քաղցը լոյս, քաղցըր երազներ,
Եւ անդորր վիճակ իմ մատաղ կեանքին:

Հրճւիր դու ազատ, սիրտ իմ յուսավառ,
Վայելիր կեանքի բուռն քաղօրութիւն.
Հրճւիր, քանի քեզ ժպտում են պայծառ
Ե՛ւ անամպ երկինք և՛ վառ բնութիւն...

Անվերջ չէ գարուն... Կը գայ ցուրտ ձմեռ,
Կը թօշնի վարդը, կը լռի սոխակ,
Եւ այնուհետև մնաք բարեաւ և՛ սէր,
Ե՛ւ անվերջ գգլած ցնորք ու տենչանք...

ՊԵՐՃ ՊՈՅԵԱՆՑ

ԵՒ

ՆՈՐԱ ՎԷՊԵՐԸ

Ուսումնասիրութիւն

Ն. ԳԱՐԱՄԵԱՆՑԻ

Է.

Վ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ղ Ի Կ

Պռօչեանցի վէպերից ժամանակագրական կարգով երկրորդն է «Արուածաղիկ»-ը, որ նրա առաջին փորձն է պատմական վէպ գրելու: Պատմական վէպն իբրեւ մատենագրական արտադրութեան մի ձև՝ շատ հին ծագումն ունի: Մեզ հասել են Քրիստոսից հինգ դար առաջ հեղինակած պատմական վէպեր, որոնց նպատակը՝ սկզբնական վիտաւաների նաակացողութեան և ցանկութեան համաձայն՝ մանկավարժական էր, մի օրինակ միայն թող բաւական լինի վիշելու: Յունական պատմագիր և փիլիսոփայ Քսենոփոնը դրեց իւր Վիւրոպէզի կամ «Պատմութիւն խրատու Վիւրոպի» (հայերէն թարգ. Գաթրըրճեանի 1843 թ. Վիէննա) պատմական վէպը, ուր նա կամենում է մի գաղափարական իշխան ներկայացնել, որ կրթւած էր Սոկրատեսան փիլիսոփայական ուղղութեամբ: Քսենոփոնի հերոսն է մեծն Վիւրոս, որի գաստիարակութեան պատմութիւնն է անում փիլիսոփան հիմնւելով պատմական իրողութիւնների վրայ: Յունական գրականութեան մէջ պատմական վէպը չաջորդ ժամանակներում առաւել ևս զարգացաւ. քանի պատմագրութիւնն ընկնում էր, աչնքան զարգանում էր պատմական վիպագրութիւնը, որ մանաւանդ ծաղկեց Աղէքսանդրիայի զպրոցում: Ծանօթ օրինակներով խօսելու համար՝ վիշենք այս զպրոցի մի դործը, որ մեր գրականութեան մէջ ծանօթ է հինգերորդ դարուց սկսած և որ որոշ ազդեցութիւն է արել մեր պատմագիրների վրայ: Մեր ակնարկած վէպն է «Պատ-

մութիւն Աղէքսանդրի») կոչւածը, որ արդէն հին պատմական վէպից տարբերուած է իւր նպատակով և ձևով. սորա մէջ առաւել տիրապետողն է երևակաութիւնը՝ փոխանակ փիլիսոփայութեան և պատմութեան, որով և աւելի մօտենում է բանաստեղծութեան:

Պատմական վէպի ծաղկման դարը սակայն իրաւամբ համարւում է վիպադրութեան ուսմանական (ուսմանտիք) կոչւած շրջանը: Այս շրջանի մեծամեծ աստղերը փայլել են մեր դարու առաջին կիսում, ինչպէս Վալտեր Սկոտտը, Հիւգօն (Նոտր-Դամ դը Պարի), Դիւմա աւագն և այլն: Պատմական վէպի իսկական ներկայացուցիչը կարող է իրաւամբ Վալտեր Սկոտտը համարել, որ իւր բաղմաթիւ վէպերի մէջ, որոնց նիւթն է միջնադարեան պատմութիւնը, ինչպէս ասում է մի նշանաւոր գրադէտ, «ոչ թէ կենդանացրած մի հնախօսութիւն է տալիս, այլ ներկայացնում է մեզ մի անցեալ, որ իւր երևակաութեան մէջ ապրում էր այնպէս պարզ, ինչպէս ներկան: Ինչքան առանց անդրադառնալու նա ինքն այն անցած ժամանակներում ապրում էր, նոյնչափ աւելի որոշ և պարզ ստեղծում էր նրա երևակաութիւնը տեսարաններ և տարադներ, և նոյնչափ աւելի կենդանութիւն էին ստանում նրա հերոսները: Սկոտտի անցեալ դարերու տիպերը բոլորովին տաք արիւն, զգալիւն, կենդանի, հոգեւրանօրէն ձգմարիտ են. իսկ նրանց կեանքի հանդամանքները ստեղծում էր ինքը բանաստեղծական զարճութեամբ՝ օգտուելով կեանքի անհամար երևոյթներէից» Ահա այսպիսի կատարելութեան էր հասել Եւրոպայում պատմական վէպը, երբ մեր գրականութիւնը դեռ խանձարուրում էր: Թէ ինչպէս այդ մանուկ մատենագրութիւնը դուրս եկաւ իւր առաջին շրջանից, արդէն անցեալ դուրսներից մէկումը համառօտակի չօշափեցի. այժմ տեսնենք նրա ձգտումները և արտադրութիւնների այն փորձերը, որ վերաբերում են պատմական վէպին: «Վէրք Հալաստանին» մի կողմով պատմական վէպ է, որովհետև անմահացնում է ողորմական մի նշանաւոր ժամանակի կեանքը, — պարսկական իշխանութեան ուսանանի փոխելը: Արտիւանի իսկական աշակերտը, Պերճ Պռօչեանցը, որի բանաստեղծական գրականութեան ասպարէզ մտնելը «Վէրք Հալաստանի»-ի ընթերցման հետեանքն էր, պիտի անշուշտ ընկնէր և ալդ եղբերորդի նիւթի ազդեցութեան տակ: Կարծես թէ Պռօչեանցի գործերի ժամանակագրութեան մէջ մի անդամարութիւն կա. բնական կարգը կարծես պահանջում էր նախ «Առուածաղկի» հեղինակութիւնը և ապա «Սոս և Վարդիթերի»: Բայց այդպէս չէ:

Գրեթէ տասը տարի չետոյ միայն համարձակեց Պռօչեանցը ձեռնարկելու այն գործին, որով պէտք է իւր վարպետին նմանէր: Այս նմանողութիւնը այնքան պարզ է և այնքան արտաքին, որ առաջին հայեացքից իսկ աչքի է ընկնում: Բաւական է միայն լինել, որ Պռօչեանցն էլ իւր վիպասանութեան նիւթը ձիւղ աչքն ժամանից է սուսուում, որից առել էր Արտիւանը, — պարսկական տիրապետութեան վերջին հոգեվարքի

ժամանակից: Եթէ Արտվանը ընտրել էր հալական հպատակութիւնը փոխելու ձգտումն ունեցողներէ շրջանից մի երկրորդական կամ մինչև անգամ մտայածին հերոս, Պոշեանցն ընտրում է ալդ պատերազմի առաջին հերոսին, Ներսէս Ն. կաթողիկոսին:

Մեր գրականութիւնը «Առուածադիկ» հրատարակումից չետոյ տւել է բաւական թւով պատմական վէպեր. նոյն խակ Պոշեանցը մի երկրորդ փորձ է արել իւր «Շահէն» վիպասանութեամբ: Թէ ի՞նչ զարդացման աստիճանի է հասել ալդ մեր գեղարուեստական գրականութեան ճիւղը և ի՞նչ մոլոր կամ ուղիղ շաւիղներով է ընթացել, ուրիշ անգամի թողնելով, ալժմ ծանօթանա՞նք «Առուածադիկ» բովանդակութեան հետ և տեսնե՞նք թէ, իբրև առաջին փորձ հեղինակի, ինչքան չաջողակ է:

«Առուածադիկ»-ն առաջինն էր Պոշեանցի՝ «Առուելի» դադարումից չետոյ՝ երկրորդ անգամ «Պորձ» հանդիսի երևան գալով մատենադրական ասպարէզ հանած վէպերից: Այս վէպի 1878 թւին եղած արտատպութիւնը 1) նւիրած է օրիորդ Աշխէն Դօլգեանցի լիշատակին, որ վէպի գրելու սկզբնապատճառն է և նրան ալդ անունը տուողը. բացի դրանցից, ինչպէս խմբում ենք չառաջաբանից, օրիորդ Դօլգեանցը «խորհուրդներ է տւել հեղինակին Վռուածադիկին վերաբերեալ» (չառաջաբան եր. ա.):

Ահա թէ ի՞նչ է կամենում տալ հեղինակը «Առուածադիկ» միջոցով. «Տարի և կէս սրանից անց, ես չալանեցի քեզ (օր. Աշխէն) իմ ցանկութիւնս՝ սրանից մի դար չառաջ իմ քաղցր հաւերեն իքում գտնուած մեծ մարդկանց լիշատակներն անմահացնելու, — որոնց մէջ գլխաւոր տեղերից մինն անպատճառ պատկանելու էր Հալսից աղղի գլուխ երջանկալիշատակ Ներսէս Ն. իմ հաւերենակից Աշտարակեցի կաթողիկոսի մանկական անմեղ տարիներին» (չառաջ. սկիզբն):

Հեղինակի ցանկութիւնն է ուրեմն տալ Աշտարակ գիւղում ծնած հալական մեծ մարդկանց պատմութիւնը և անմահացնել նրանց լիշատակը: Լսենք ալժմ թէ ինչպէս է նա ձգտել հասնել այս նպատակին: «Առուածադիկիս նիւթը, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնի, առած է Աշտարակու գարով չառաջ կեանքից: Դրաւոր աղբիւրներն ես քաղել եմ Սիմէօն Բաղմաշխատ կաթողիկոսի տպուած աշխատութիւններէրից և, ալ, Յարութիւն Շահազիղեանցի շնորհիւ, Ներսիսի գրութիւններէրից: Իսկ իբրև անպառնելի աղբիւր՝ եղել են ի մանկութենէ մինչև վերջին տարիներս Աշտարակի՝ իմ ծննդեան տեղի՝ ծերունիներէրից լսածներս, որոնցից չառերը խորին ծերութեան հասած, ականատես ևն եղել չառ խրոդութիւններին: Ի՞նչ կարծիք, որ վիպասանութեան պաշտօնին համաձայն,

1) «Առուածադիկ» աղգային վիպասանութիւն. հեղինակութիւն Պերճ Պոշեանց Աշտարակեցւոյ, 1878. Թիֆլիս.

թող տուած է նոր արկածքներ և նոր անձներ ևս ստեղծելը: Փամանակագրական ճշդութեանը ևս չեմ ուզեցել և չէի էլ կարող. անաչառապէս հետեւել Ներսիսի ծննդեան տարիքը մինչև այսօր պատմաբանական փաստերն անգամ տկարանում են խկապէս հաստատել: Մանկական լիշողութեան մէջ տպուածներն այսօր հալ ընթերցասէր դասին հմնուելում. (Համեմատիւր սրա հետ նաև գլ. Ժէ. եր. 333): «Ահա այս իմ մեծ տատին ևնք պարտական, ընթերցող, ևս և դու. ես՝ գրելով, իսկ դու՝ կարդալով»:

«Աւուածադիւր»-ը, որ 344 ութածալ երեսից և 58 գլխից բաղկացած մի վիպասանութիւն է, և որի մէջ հեղինակը կամենում է անմահացնել Աշտարակցի աշն մեծ մարդկանց փշատակը, որ ապրում էին 18-րորդ դարու վերջին և 19-րորդի սկզբում, հետևալ բովանդակութիւնն ունի:

Աշտարակ գիւղի Շահաղիղեան-Կամսարական ցեղի երեք ճշանաւոր տների ներկայացուցիչները գործունէութեան ժամանակն է կատարում անցքը: Կամսարական մի տան ներկայացուցիչն է գիւղի քահանայն՝ Տէր-Յարութիւնը, որ մի ճամբարտ քրիստոնեայ և հալ քահանայի տիպար է. նա Աստուծոյ պաշտօնեայ է թէ իւր վարքով և թէ իւր խօսքով: Նրա կիներ, Սուսամբարը, մի ճահապետական և բարեսիրտ հալ գիւղական մայր է, որ հաւասարապէս կարողանում է սիրել թէ իւր որդոց և թէ ուրիշի որբերին: Միւս Կամսարական տան գլուխն է Գէորգ խալֆան՝ հարուստ, հիւրասէր, առատածեռ և հասարակութեան ցաւերին դարման տանող գիւղի իշխանը, որից հաւասարապէս պատկառում են գիւղացիք և չարգում են թէ պարսիկ տիրապետողները և թէ բարձր հալ հոգեւորականները: Սրա կիներ էր Խորիչան խանումը՝ Պռօշեանց աղնական ցեղից: Սա չեմ չէր մնում բարեգործութեամբ իւր ամուսնուց. նա «բոլոր որբերի և անտէր քաղցածներ ի մայրն էր»: Գէորգ խալֆէն ներկայացրած է իբրև օրինակելի հարուստ, խելօք (մինչև անգամ քաղաքագէտ), բարեսիրտ, արդար, գործունեայ գիւղացու և ճահապետական հօր և ամուսնու տիպար, իսկ Խորիչանը՝ հաւատարիմ, բարեսիրտ, առատածեռ և աշխատասէր գիւղական տան տիկնոջ և քնքույլ ամուսնու տիպար: Սրանց համապատասխանում են Տէր-Յարութիւնը և իւր կինը՝ մի զանազանութեամբ միայն, որ Տէր-Յարութիւնը սրբիք ունէր, որոնցից մէկը՝ Թորոսը վիպասանութեան գլխաւոր հերոսն է, իսկ Գէորգ խալֆան անորդի էր. նա «բոլոր գիւղին և գաւառին հալութիւն էր անուամ» (եր. 22): Սորա «Առուածադիւր» իղէալական տիպարների գլխաւորներն են:

Կամսարական-Շահաղիղեանց երրորդ տան գլուխն ու ներկայացուցիչն էր Ղևոնդ աղէն: Սրան արդէն ի մանկութենէ ճանաչել էր իւր հայրը իբրև մի վնասակար և չար մարդ. ուստի գիւղի ամբողջ (տախտակապատ ալրերի) մուտքը ծածկել էր նրանից: Ղևոնդը փառասէր, չահասէր, չար և դաւաճան մարդ էր. իւր անձնական

շահից և բաւականութիւնից առաւել ոչինչ նշանակութիւն չունէր նրա համար՝ ոչ ազգութիւն, ոչ հաւատ, ոչ հասարակութիւն և ազգակիցութիւն, մինչև անդամ ընտանեկան սէր և հպարական ու ամուսնական գութ։ Սակաւն դեռ ևս ընդունակ էր ընկճելու մարդկային ամենասկզբնական և մեծ զգացումներից, իւր ամուսնու և աղջկան սիրուց. այս ընկճումն սակաւն բուսական էր։ Սրա պակասութիւնները և թուլութիւնը չունէր ընդհակառակն իր ընկերը, Տէր-Մեղքիսէթը. սրա շահասիրութիւնը, փառասիրութիւնը և բնական չարամտութիւնը սահման չէր ճանաչում. նա ընդունակ էր մինչև անգամ իւր Աստուծուն և եկեղեցուն դաւաճանելու։ Քաֆթառենց Տէր-Մեղքիսէթը անհամակրելի կերպարանք ունէր, խորամանկ էր, գող, ստախոս, կեղծաւոր, քծնող և ալն, (մի ժամ տախտ էր Աշտարակցի Ների համար, որ ից ամենքը խորշում էին, որ ից զգւելու ամեն միւսը իրաւունք ունէր, բայց որ չէին կարողանում) (Վլ. ժգ. եր. 90)։—Ղևոնդիկինը, Համասփիւռը, իւր ամուսնու հակապատկերն էր, բարեսիրտ և ազնիւ, կարեկցող, ամենի ցաւին և իր վշտերն լուծթեամբ տանող, մի կատարեալ կենդանի ճահատակ իւր մարդու ձեռին։ Սրա նման չէր Տէր-Մեղքիսէթի կինը, որ իւր ամուսնու զուգակից ընկերուհին էր։ Այս երկու ընտանիքներն էլ հակադրաբար են վերեն վշած երկու ընտանիքներին. իթէ նրանք բարութիւնով և մարդկային ամենալի կատարելութիւններով գերադանցում են մէկ-մէկու, սրանք էլ չարութիւնով և մարդկային ամենալի տեսակ ստորութիւններով. մի գանազանութեամբ, որ Ղևոնդիկինն չէ հակադրական խորիւն խանութին, ալ նման է նրան իւր բարութիւնով։

Այս առաջնակարգ գիւղական ընտանիքներն և նրանց ներկայացուցիչներն կեանքին խառն է և մի հասարակ ընտանիք, ալ է Նախրէի Մանուկի ընտանիքը, որ թէև նշանաւոր ծագումից է, բայց ազգատաջած՝ նախընտրեամբ է ապրում իւր Շուշան կնոջ հետ միասին։ Այս երկու ազգատաջած գիւղական անձնաւորութիւնների պատկերը բոլորովին կեանքից է վերցրած. սրանք «Առուածաղկի» իրական տիպարի ներկայացուցիչներից են, ինչպէս նաև Ղևոնդ աղի տան աղախին Մանգուխար, որ իւր տիկնոջ մահանից լիտող մարդութիւն է անում Մանուշակին՝ Ղևոնդ աղի աղջկան։

Ահա այս աղջկին է վէպի հերոսուհին, սա ինքն է բուն կռուածաղիկը Մանուկի, աղքատ նախընտրողի՝ Վարդի և Տէր-Յարութիւնի որդու՝ Թորոս-Ներսիսի մէջ։ Մանուկի կինը անդաւակ է լինում, բայց ուխտ գնալով սբ. Նիւրախի վանքը, մի տղայ է ունենում, որին անւանում է Վարդ։

Ղևոնդիկինն էլ, Համասփիւռ խանումը, անորդի էր։ Մի օր պատահում է նախընտրողի մահը. Նիւրախու ճանապարհին և լսելով նրա ուխտի կատարման պատմութիւնը, ինքն էլ ուխտ է անում և խոստումն է տալիս, եթէ իրեն աղջիկ ծնւի, տալ նախընտրողին, իսկ թէ տղայ ծնւի՝ վան-

քական անի: Տարւաց զլինն Համասիրւոռ ունենում է մի աղջկի, որին անւանում են Մանուշակ: Այդ օրւանից Ղևոնդի կնոջ միակ փափագը լինում է հնար գտնել իւր ուխտի կատարման, իսկ Ղևոնդը երբ աղբ խմանում է, աշխատում է, որ աղբ իրեն պատւին արատ բերող զործը գլուխ չը դառնայ:

Ղևոնդ աղէն և Գաֆթաուհնց Մեղքիսէթը, Աշտարակի ապսերկու չար ողիները, զրգռում են Նրեանի սարդարի անորձակը, խոստանալով նրան մեծ աւար, եթէ հրաման տալ գիւղը առ երևոյթս մի օրով քօչացնելու: Սարդարը համաձայնում է, որովհետև նրան խոստանում են և մի ոսկէ գութան Գեարանենց տնից չափշտակելու և իրեն պարգևելու:

Սարդարի հրամանով սկսում է քօչը, որի բոլոր պատճառած աղէտները նկարագրած են Զ. և Լ. զլիններում. սրան է վերաբերում և արանչլիների (գիւղի պահապանների) նկարագիրը, որ «Առուածաղկի» գեղեցկագոյն գլուխներից մէկն է: Աշտարակից տարած աւարը չատ աննշան է լինում, որովհետև Ծիրանաւոր եկեղեցու պահարանները պարսիկները չեն կարողանում ձեռք ձգել, իսկ ոսկէ գութանի պատմութիւնը մի փոխաբերութիւն է լինում, որի բացատրութիւնը տալիս է Գեարանենց պապը իններորդ զլինում, ասելով, որ երկաթէ ծալրով ալն փալտէ գութանը, որ ընկած է իրենց բակում, ոսկէ գութան է կոչուում: Դաւաղիրները խաբուռակում են և ընկնելով խանի ոտները՝ թողութիւն են ստանում:

Քօչից չետոյ Ղևոնդի կինը սկսում է հիւանդութեամբ հիւժւիլ, նախըրչի Մանուկին դաշտում թուրք աւաղակները վիրաւորում են, նա երկար ժամանակ անկողնին է ծառայում և իւր ընտանիքը նեղ վիճակի մէջ է ընկնում, որի հետևանքն է լինում Շուշանի մահը: Ղևոնդի կինն էլ հիւանդանում է մերձ ի մահ, միայն աչժմ քիչ կակղում է Ղևոնդի սիրտը, Համասիրւոռ կշտամբում է նրան, խնդրում է լատ կենալ իւր չար զործերից և ջանալ կատարել իւր ուխտը՝ Վարդին տալ իրենց Մանուշակին: Ղևոնդը խոստանում է, իսկ Համասիրւոռ մեռնում է որը թողնելով Մանուշակին: Ղևոնդը դառնում է գիւղի քէօխվէն, իսկ Մանուկը նրա գոյրը. ետևո որբերը սկսում են խաղընկեր դառնալ: Գիւղը հանգստանում է, որովհետև Ղևոնդ աղէն թողնում է առ ժամանակ իւր չարութիւնները և սկսում պարագել իւր կալածների մշակութեամբ և գիւղի բարօրութեան հոգսերով: Տէր-Մեղքիսէթը չաջող հանգամանքն հասած համարելով, կամենում է ջախջախել իւր հակառակորդին՝ Ղևոնդին, որպէս զի կարող լինի միահեծան իշխել և մենակ օգտուիլ: Սարդարը լսում է Ղարաքէչիչի ամբաստանութիւնը, Ղևոնդին տանել է տալիս Նրեան և Փալախայով պատժում. բաղջ սա կարողանում է ամբքել խանի սիրտը և դարձեալ իբրև իշխան դառնում է Աշտարակ:

Չար ողին կրկին ուժով զարթնում է Ղևոնդի սրտում. երկու խթան աչժմ նրան չառաջ են մղում, առաջին՝ վրէժխնդրութեան զգացումն զէպի Տէր-Մեղքիսէթը, երկրորդ՝ Սարդարին հաւատարմութեան ապացոյցներ տա-

յու ցանկութիւնը: Սարգսրի հրամանով զօրք է հաւաքում զիւղից, պատռելով Տէր-Մելքիսէթի զիմակը և ցոյց տալով, թէ նա է այս զաւաճանութեան պատճառը: Զօրաժողովի ժամանակ սպանել է տալիս Մանուկին, իսկ չի կարողանում մահացնել նրա որդուն՝ Վարդին, որին Տէր-Յարութիւնը սրգեգրում է և սպանում: Քիչ ժամանակից լետու Ղևոնդը բերում է իւր աղջկանն էլ Տէր-Յարութիւնի տունը, նրան է լանձնում որ մեծացնի, որովհետև ալի խղճի խալթին չէր կամենում միշտ աչքի առաջ ունենալ: Նրեք մանուկներն էլ՝ Վարդը, Մանուշակն և Թորոսը, որ ծնողների ցանկութեամբ վարդապետ պիտի լինէր, միասին մեծանում են: Նրանց մէջ զարգանում է փոխադարձ սէր և ծագում են խանդի առաջին նշույները, Մանուշակի համակրութիւնը հակում է դէպի Վարդը:

Այս մանկանց սկզբնական կրթարանի, Տէր-Յարութիւնի ուսումնարանի նկարագիրն էլ տալիս է մեզ բանաստեղծը 22-րդ գլխում: Ահա ալ իսկ ժամանակում պատերազմ է բացում վրաց Հերակլ արքայի և Նրեանի Սարգսրի մէջ. պարսիկներն ստիպւած են լինում իրենց հայտակների, հայերի օգնութեան զիմեղա: Սիմէօն կաթողիկոս Աշտարակցին և Գէորգ խալֆէն հաշտութիւն են կապցնում. վրաց թագաւորը հայերի համար նըպաստաւոր պայմաններ դնելով՝ խաղաղութիւն է կապում և դնում է էջմիածին ուխտի, սպանդից էլ Աշտարակ է դնում և հիւրասիրւում է Գէորգ խալֆէի տանը:

Հերակլի Աշտարակ եղած ժամանակը՝ մանուկ Թորոս-Ներսէսը, դեռ 8—9 տարեկան հասակում, խօսում է թագաւորի հետ և լալտնում զրեթէ իւր ասպազալ գործունէութեան բոլոր ծրագիրը, զլ. 26. եր. 152, որ շատ անբնական է:

Վրաց թագաւորից լետու Աշտարակ ալեկութեան է գալիս Սիմէօն կաթողիկոսը և Յուշի գիւղի թուրք մօլլան, որոնց ընդունելութիւնը մանրամասն նկարագրած է:

Վերջապէս որբացած Թորոսին (Տէր-Յարութիւնը քիչ ժամանակ առաջ մեռել էր) տանում են էջմիածին և աշակերտ են տալիս. նա փախչում է վանքից և կրկին վտ է բերւում: Այս առիթով Պռօշեաեցը տալիս է մեզ վարդապետների և առ հասարակ էջմիածնի նկարագիրը: էջմիածնում Սիմէօն կաթողիկոսը շատ հաւանում է Թորոսին, առիթ ունենալով տեսնել նրա անվահեր սիրտն՝ նրա անունը փոխելով՝ Ներսէս է դնում: Ներսիսի վանքում եղած ժամանակ խանը գալիս է էջմիածին, ուխտի ժամանակ մի աղջկի առեանդելու նպատակով, որ Ներսիսի ճարպիկութեամբ չի լալտուում, իսկ խանը, կարիճի խալթը աստուածալին պատիժ համարելով՝ փախչում է շուտով վանքից:

Ներսիսի տիրացութեան տարիների նկարագրութեան ժամանակ պատմւում է Սիմէօն կաթողիկոսի մահը և Ներսիսի քանի մի մանկական շարութիւնները, որա հետ միասին և նրա առաջին սէրը դէպի Մելիք-Աբրահամի աղջկից: Ներսէսը այս դէպքից լետու փախչում է զիւղը:

Տէր-Մեղքիսէթը Ղևոնդին երկրորդ թակարդն է լարում, կամենալով փախցնել նրա աղջիկը խանի համար, սակայն աչդ չի չաջողում վարդի քաջագործութեամբ: Այս գիշերային արկածի ժամանակ Ներսէսն և վարդը ճանաչում են միմեանց իբրև ախոյեաններ և վարդը չէ կամենում զիջանել Ներսիսի թախանձանքին՝ իրեն թողնելու Մանուշակին: Դէպքը կարծես օգնում է տիրացուին. Ղևոնդը թուրքերի ձեռքով վարդին փախցնել է տալիս գիւղից և ուղարկում Տաճկաստան, ուր նա աւաղակների մի խումբ է կազմում՝ հաջողացուն քրդերի ընդդէմ սլաշապանելու համար: Աջ է մ վարդանի անունը զող է պատճառում քրդերին և սիրտ է տալիս ընկճած հալերին:

Աշտարակում վարդին կորած են համարում, Գէորգ խալֆի միջնորդութեամբ նշանում են Մանուշակին տիրացու Ներսիսի հետ, որ իւր մօր ուխտը կտրելու մեղքը քաշելու համար սբ. կարապետ ուխտի է գնում:

Ճանապարհին քրդերի ձեռքից ազատում է նրան վարդ-վարդանը: Ներսէսը չէ ճանաչում վարդին: Ուխտագնացութիւնից վետոյ անմիջապէս տիրացուն հարսանիք է անում և մինչև պսակի օրը սպասում է իւր աղատչին, որ նուց օրը գալիս է:

Մանուշակը հիւրերի մէջ ճանաչում է վարդին և ուշաթափուում: Վարդանի ու վրեժը չապանում է: Ներսէսը վեհաճշմութեամբ հրաժարւում է իւր հարսնացուից և նրա փոխարէն վարդին ևն պսակում Մանուշակի հետ: Պառաւ Սանդուխտը տեսնում է վերջապէս իւր խօսքերի կատարումը և ասում է՝ «Մեռնեմ սբ. Վիրակու ոտի տակին, բայց ես որ ասում էի՝ գրածը չի ջնջւի» (Էր. 341): Վէպը վերջանում է հերոսների տապանաքարերի վիշտակութեամբ:

Արդէն վէպիս բովանդակութիւնը պատմելու ժամանակ որոշեցի ներկայացրած տիպարներն ու նրանց բնաւորութիւնները, որ ալժամ պէտք է միայն դասաւորել:

Գաղտնիարական և բանաստեղծի ստեղծած օրինակելի բնաւորութիւններն են՝ Գէորգ խալֆազ, Տէր-Յարութիւն, և աչս երկուսի կանաչքը՝ Խորիչան խանումը և Սուսամբարը. սոցա նման են իրենց չրջանում Շուշանը, Նախրչու կինը, Համասփիւռն և իւր աղախին Սանդուխտը: Այս կարգին է վերաբերում և Նախրչի Մանուկը: Պատմական անձնաւորութիւններից գաղափարացրած է Սիմէօն կաթողիկոսի, Հերակլ վրացոյ թագաւորի և Ներսիսի տիպարները: Մանուկ Ներսէս 8 տարեկանից սկսած արդէն իբրև մի հանձար է հանդիսացրած: Ներսիսի հակառակորդը նմանապէս իդէալական տիպարի ներկայացուցիչ է. որը, աղքատ, բաց բնական խելքի և ուժի տէր վարդը մի շատ համակրելի ներկայացուցիչ է իւր ջրջանի՝ Ինքը կռուածադէկը, Մանուշակը, թէև մանկական հասակից մինչև ամուսնանալը մեղ ներկայացրած է, բայց մի որոշեալ տիպարի աղղկցութիւն չի անում, նա անբնական է թւում մեզ:

Երկրորդ դասակարգի, աշխնքն փնասակար և չար տիպարի ներկայացուցիչները գլխաւորապէս երկուսն են՝ Ղևոնդ աղէն և Քաֆթառեհց Տէր-Մեւէքիսէթն և իւր կիներ, որի մասին միայն լսում ենք՝ թէ չար էր, բայց ոչ մի նշանաւոր դործով չենք ճանաչում: Բուն սատանան Տէր-Մեւէքիսէթն է, նա անդեղջ չարն է, որ միշտ հաւատարիմ է իւր բնաւորութեան, նաև հաստատուն բնաւորութեան տէր է, ոչ մի արգելք նրան չէ կարող փոխել, իսկ Ղևոնդը, թէև չար ձգտումներ ունի, բայց դեռ տեղի կարող է տալ լաւ զգացումների և, եթէ խթանահարներ չունենալ, կարող է փոխել: Երկրորդական անձնաւորութիւնները «Առուածաղկի» մէջ բոլորն էլ գրեթէ բնութիւնից են վերցրած. ուստի և ամենաճիշդ նկարած բնաւորութիւններն են. իբրև օրինակ՝ վիշենք Փիլիպպոս ապէրն, Գալուստ եպիսկոպոսը, մահտեսին, սարդարը, թուրք իւզբաշին, սարվաղները և այլն:

Վէպիս բարոյական գաղափարն է ու խ ա ի ս ր ք ու թ իւ ն ը, ժողովրդի հաւատը՝ թէ գրածը չի ջնջւի և նրա հաստատութիւնը: Այնպիսի քերիստոնեայ ժողովրդի համար, որպիսին մերն է, այդ գաղափարը մեծ հրապույր ունի և մի բուն ժողովրդական դրողի չատուկ նուրբ զգացողութեամբ գտել է այս Պռօշեանցը, որի աչքի ընկնող առաւելութիւններից ամենամեծն հէնց այդ է: Պռօշեանցը ոչ միայն ժողովրդի հետ և նրա պէս է զգում, ալ և նրա պէս է արտայայտում իւր զգացածը: Սրա հետևանքն այն է, որ նա շատ հեշտութեամբ հասնում է վիպական-իրականին (objectiv). նա, օրինակ, երազն աջպէս է պատմում և աջպէս է նկարագրում նրա հետևանքը, որ ընթերցողը չէ նկատում պատմողին, ալ կարծես ժողովրդի հետ է խօսում և իւր աչքերով տեսնում (տե՛ս գլ. 13): Ափսոս սակայն, որ մեր արդէն մասնանիշ արած թերութիւնը, այն է՝ հրապարակախօսի լեզուն, ձեւերն ու դարձւածները բոլորովին անհետացնում են այդ զգացումը:

«Առուածաղկի» գրեթէ ամեն մի գլուխը սկսում է աջպէս, ինչպէս մի որ և է աշխնան հալ լրագրի բանասիրական կամ առաջնորդող չղածը: Օրինակ, երրորդ գլուխն սկսում է՝ «Հալոց աղղի պատմական լիշատակարաններին ծանօթ լինողը, նրա կրած անհամար թշուառութիւնների նկարագիրը իմաստասիրողը մեծապէս կը դարմանալ, եթէ մի հետաքրքիր հալեացք ձգի նոյն աղղի ընտանեկան կեանքին»... (հր. 11—15): Այս ամբողջ գլխում էլ ինչ բանի մասին ասես չէ խօսում—հալկական աւերակներին, քանդակներին, խաչքարերին, գիշերւան և ցերեկան ժամանակի որոշման մասին և այլն: Գլուխը վերջանում է այս խօսքերով. «Այստեղ, ընթերցող, ես երեսս խաչակնքեցի, դու էլ ինձ հետ եիր»: Եթէ այս գլուխը բոլորովին հանկնք, ոչ միայն չի խանդարել վէպի ընթացքն, ալ և նկատելի անգամ չի լինիլ, ընդհակառակն այժմ կարծես մի օտար ձեռք է մոցրել այդ վէպը խանդարելու համար: Ուրիշ օրինակներ չեմ ցանկանում բերել, ցանկացողը թող կարդալ գլ. 5. Ի. (Հալաստանի համեմատութիւնը

Շվեդացիների և իտալիացի հետ) ին. իշ. և այլն: Պռուսիացիները («Уот և Վարդիթերը») համեմատաբար առաւել աղատ է պատիւի աւելորդարանութիւններից և ճամարտակութիւնից (Фразерство), իսկ «Առուածադիրը»-ն ու «Հացի խնդիրը» ալդ կողմից մրցում են միմեանց հետ: Այսպիսի վիպական դադարներին և պահանջին բոլորովին վնասող շատ ախօսութիւնը Պռուսիացի ամենամեծ պակասութիւնն է, որ արդիւնք է անշուշտ նրա հրապարակախօսական ձգտումներին և պարապման, այնպէս որ, եթէ մեզ չապաւնի չը լինէր թէ նա գրել է լրագիրներում, ալդ կ'եղրակացնէինք իւր վէպերից: Այս վէպով կամենում է Պռուսիացի Աշտարակում ծնւած հաջ մեծ մարդկանց «գիշատակն անմահացնել», եթէ ուղիւ ենք հասկանում, նա ուզում է ալդ մարդկանց կեանքն ու ձգտումները մեզ ներկայացնել: Իւր նիւթն առնում է մի այնպիսի պատմական շրջանից, որ մի մեծ իրողութիւն էր պատրաստում. ուրեմն «Առուածադիրը» վրայ պիտի ճառէք և իբրեւ պատմական վէպի վրայ:

Պատմական նշանաւոր անձնաւորութիւններն են Ներսէս և Սիմէօն կաթողիկոսները և Հերակլ վրաց թագաւորը: Այս երեք անձնաւորութիւններից վերջին երկուսը քիչ տեղ են բռնում վէպիս մէջ: Սիմէօն կաթողիկոսը ներկայացրած է իբրեւ մի սրտացաւ և ժամանակի պայմանները լաւ հասկացող և ըստ ազնւմ վարող եկեղեցական. նրա միայն այն գործերն են թւած, որ մեզ չապաւնի է պատմութիւնից—եկեղեցական ժամակարգութեան կանոնաւորելը, թղթի գործարանի հիմնելը և Ջամբուի չօրինելը: Բանաստեղծի երկակալութիւնը ստեղծել է միայն այն տեսարանի նկարագիրը, ուր կաթողիկոսը հաշտութիւն է կապացնում վրաց և պարսից մէջ, որ բաւական անգոյն է. իսկ երկրորդ՝ նրա խանին ընդունելն և իւր ալցելութիւնը Աշտարակ գլուղը:

Վրաց թագաւորին, Հերակլին, ևս շատ անգոյն է նկարագրել բանաստեղծը. եթէ «Առուածադիրն» լսենք, Հերակլը միայն հալոց աղատելու համար էր եկել պատերազմի, որոնց համար քանի մի թեթեւացուցիչ պաշտաններ կապելով Սարգարի հետ, գնում է Էջմիածին ուխտի: Բայց բանաստեղծը մի նոր տեսարան է ստեղծել Հերակլի կեանքից. այն տեսարանն է, որ Հերակլը հանդիպում է մանուկ (8—9 տարեկան) Թորոս Ներսիսին և ուր նրա հետ (°°) խօսում է պարսից բարբարոսութեան, ներանց վաւերացում և գաղթականութեան մասին: Թոստովանում եմ, որ այս տեսարանը ոչ արքայական է և ոչ էլ իշխանական: Հերակլը կարծես թէ մի թիֆլիսից գնացած հաջ խմբագիր է, իսկ Թորոսը՝ հալոց գաղտնի աւարտած և լրագրի թղթակցող մի 18—20 տարեկան պատանի:

Ուշադրութիւն դարձնենք Ներսիսի կամ Թորոսի պատկերի վրայ: Ի մանկութենէ արդէն նա մեծ բաների ձգտող է, լաց որ գլխաւորն է՝ աւելի հալումն է ցոյց տալիս աշխարհական կեանքի, քան թէ հոգեւորական: Թորոսի վաճառում արած քանի մի մանկական չարութիւնները հաւանական

են և առնւած անշուշտ աւանդութիւններէր (փախչելը, կատարին պատժելը), իսկ նրա հերոսութիւնները և արիական սրտի սպառնալիցները, թւանքչինքին կանչելը, առեանդւող աղջկան աղատելն և աչն, թէն աղքատ, բայց աչնու ամենաչնիւ ստեղծագործութիւններ են, որոնք համաձայն են բնութեան: Ներսէս տիրացուի կեանքը Աշտարակում և նրա անգործութիւնը գրեթէ անհասկանալի է, որովհետեւ աչն մարդը, որ ապագայում անդադար և առանց հանգստութեան գործող է, որ միշտ մեծամեծ բաների է ձգտում, չէր կարող հէքիաթներ լսելով անցնել իւր ժամանակը: Թէ արդեօք պատմական աւանդութիւն է Ներսիսի նշանւելն ու սուրբ կարապետ ուխտի դնալն, թէ մտացածին՝ ինձ չափոյի չէ, միայն այսքանս նկատելի է, որ Վարդի Վարդանանալն և Տաճկաստանում քաջութիւններ անելը չիչեցնում են մեզ Աղասուն և ենթադրել են տալիս, որ աչս էլ Արովկանի հետեղութիւն է: Գալով նոյն իսկ պսակի աւուր մէջ կատարւած իրողութիւններին, Ներսիսի իւր հարսից հրաժարելու և Վարդին ընծաւելուն, աչ թէ անբնական է և թէ ուղիղական: Ներսէսը սիրում էր աշխարհը, հասել էր իւր ցանկացածին և աղպէս զիւրաւ հրաժարւում է ամենաչն ինչից և վսնք է դնում:

«Առուածաղկում» Պոօշեանցը փորձում է հակառակ իւր տաղանդին, որ դէպի իրականը ձգտումն ունի, ուսմանական դառնալ, սակաչն չ'ունենալով արտակարգ երեակալութեան ուժ, ընկճւում է: Պոօշեանցի բոլոր ըստեղծագործութիւններին մէջ, ուր նա առօրեալ իրականից հեռանում է և ստիպւում է երեակալութեան զիմել, տեսնում ենք միշտ մի թուլութիւն: Պոօշեանցը չունի հարուստ երեակալութիւն:—

Ասածներէրցս հետեում է, որ աչս վէպը չէ կարող իսկական պատմական վէպ համարւել, որ կենդանութիւն է տալիս անցեալին, ուր գործող մարդիկ մարմին, արիւն և հոգին են առնում և ժամանակը կենդանանում է: «Առուածաղկի» մասին պիտի նոյնն ասենք, ինչ ասացինք «Սօս և Վարդիթերի» և «Հացի խնդրի» մասին. եթէ նրանց մէջ բանաստեղծը աշխատում էր տալ մեզ մի որոշեալ ժամանակի կեանքի բոլոր սովորութիւնների նկարագիրը, այստեղ էլ նա աշխատել է տալ բոլոր իւր ըսած աւանդութիւնները մերձակալ անցեալի մասին, նրանց կորստից ազատելու համար: Ուրեմն եթէ առաջին վէպերը սովորութիւնների շտեմարան էին, «Առուածաղկին»—աւանդութիւններ:

Տեսնենք աչս թէ ինչ աւանդութիւններ են մեզ աւանդածները «Առուածաղկի» մէջ և ինչ պատմական արժէք ունին նրանք: Պատմական հետազօտութեան նշույն անգամ չը կա՞ վէպիս մէջ. ինչ պատմական իրողութիւն պատմած է, բոլորն էլ աչս համառօտ ձևով մեզ չափոյի է. իսկ նորութիւններ են բաղմաթիւ լէգէնդները (légende) և զաւէշտական պատմութիւնները (анекдотъ), օրինակ, արդար Դաւթի, Քոանգ վարդապետի, կատուն երի, նահատակի գերեղմանի, քէշիշ մաղա-

րու, ընկնաւորի և անշն պատմութիւնները: Այս ամենը վէպին առաւել խանդարում են, քան թէ նրան ձոխացնում:

Նղրափակելով խօսքներս, պիտի ասենք, որ «Առուածադիրը» իբրեւ պատմական վէպ՝ շատ անբաժնի է, բայց իբրեւ ժողովրդական կեանքի որոշեալ շրջանի նկարագիր և շտեմարան նրա հաւատալիքների և սնտախաղաղութիւնների, կարող է Պռօչեանցի միւս վէպերի չարքում երրորդ տեղը բռնել: Գալով «Առուածադիր» գրութեան ոճին և լեզուին, պիտի խոստովանենք, որ սա ամենից անմշակն է. էլ ինչ ասես բանաստեղծը չէ խառնում աչս վէպում: Շվէյցարիա, Ալպադովսկի, Լարոպացիք և այլն, իսկ լեզուի վրայ ուշք չը դարձնելով՝ գործ է դնում անցյալի դարձածներ, որ չատուկ են մեր օրաթերթերին: Յաւում եմ, որ տեղի սղութիւնը թող չի տալիս օրինակներ բերել:

Ը.

«Շ Ա Հ Ի Ն»

Կին, ո՞րպէսի մըբէկ վտանգաւոր խորհրդներէ
Զարթուցանում ես դու այժմ իմ խաղաղ կրծում,
Հոգուս ներքինն ամբողջ արեւին ես դարձնում...

Վել. Տէլլ. Հանգէս Ա. տեսիլ 2. տ. 296—298.

Պռօչեանցի աչս վիպատանութիւնը վերջինն է մինչև ցարդ հրատարակածներից և իւր գրութեան նիւթով ու ոճով տարբերում է առաջիններից: Երեք նախընթաց վէպերի նիւթն առել էր բանաստեղծը Արարատեան գաւառի և մասնաւորապէս Աշտարակ գիւղի կեանքից. բոլոր աչս վէպերի գործողութիւնն էլ կատարւում էր նոյն գաւառի շրջանում, «Շահէն»-ի նիւթն ընդհակառակն առնւած է պարսկահայքից, իսկ նրա մէջ պատմած գործողութիւնները կատարւում են գրեթէ ամբողջ արեւելեան Ռուսաստանում, սկսած Մոսկովից մինչև Երասխ:

Նախընթաց վէպերի մէջ Պռօչեանցը նկարագրում էր գիւղական կեանքի զանազան երևոյթները, միայն բացառութեամբ և հարեանցի կերպով տալիս էր մեզ նաև երկրի երևան և իջմիածին նստող մարմնաւոր և հոգեւոր վարիչների պատկերը, որ սակայն իւր նպատակի երկրորդական պահանջն էր: «Շահէն»-ում թողնում է արդէն Աշտարակն էլ, իջմիածինն էլ, Երևանն էլ և զիւղացիներն, վարդապետներն, խաներն ու մովրդներն էլ և նկարագրում է մալաքաղաքի ուսանողին, կոմսուհուն, պանդոկապետին, բժշկին, հիւպատոսին և այլն:

Բայց «Շահէնը» միայն իւր նիւթով ու գործողութեամբ կատարող հեռաւոր տեղերով չէ զանազանում իւր նախորդներից, այլև իւր արտաքին ձևով, գրութեան ոճով է զանազանում: Առաջին վէպերի մէջ պատ-

մողը հեղինակն ինքն էր, որ առանձին վերտառութիւն ունեցող գլխներում պատմում էր ամբողջ վէպը, «Շահէն»-ի մէջ նախ՝ գլխները վերտառութիւնները հոնին և իրկրորդ՝ պատմողը հեղինակը չէ, այլ նույն իսկ վէպի հերոսը, թէև ինչպէս կը տեսնենք՝ շեղումներ կան:

Այս վէպի նիւթն առած է նոյնպէս մի լալտի պատմական շրջանից և ալտոնդ փշուտ են որոշեալ պատմական անձեր իրենց գործերով, ուստի և պէտք է սրա վրաջ նայենք նաև իբրև մի կէս-պատմական և կէս-ժամանակակից վէպի տեսակետից:

Տեսնենք ինչքան է լաջողել Պռօշեանցին իւր որոշեալ շրջանից և գրութեան ոճից շեղումն: «Շահէն»-ի համառօտ բովանդակութիւնն հետևեալն է:

Շահէնը, վէպի հերոսը, մի բժիշկ է. նա գտնւում էր ծառայութեամբ Զարսկի-Վօլօդցում իբրև ղեկորական բժիշկ, երբ աչնոն է հասնում մի լուսանկար իւր արեւստով պարապելու համար, բայց հիւանդանալով ստիպւում է ղիմել ղեկորական բժշկի օգնութեան, որ նրան տեղափոխել է տալիս սպաների հիւանդանոցը և մեծ գթով խնամում է: Հիւանդը սկսում է առողջանալ, բայց մի տեսակ թախիժ դեռ արդելում է նրան բուրդովն կաղտուրելու. բժիշկը դրա պատճառն համարում է հիւանդի հալ-րենական կարօսը, ուստի մի կերպով նրան միտթարելու համար, հալ վաճառականներ է ուղարկում իւր հիւանդին տեսութեան, բայց նա դարձեալ մնում է անմիտթար, որովհետև մի գաղտնիք էր գուշակել իւր բժշկի երեսից, որին կամենում էր անպատճառ տեղեկանալ: Բժիշկը վերջապէս բացւում է և սկսում է պատմել իւր պատմութիւնը:

Բժշկի պատմութիւնը սկսում է ռուս-պարսկական վերջին (1828) պատերազմից քանի մի տարի առաջ: Սալմաստի մօտիկ Ասլանիկ գիւղում ապրում էր մի նահապետական ընտանիք, աչն մեծ և համերաչխ ընտանիքներից մէկը, որի մասին կարելի է գաղափար ստանալ միաչն Հալաստանի գիւղերում: Այս ընտանիքի գլխաւորներն էին տան մեծ եղբայրը՝ Աբրահամը և նրա կինը՝ Սալբին: Սրանք ունէին մի մինուճար որդի՝ Շահէն տնունով, որ, հակառակ տեղական սովորութեան, դեռ չէր ամուսնացած, չր նախելով հասակն առած լինելուն (18 տարեկան):

Շահէնի չ'ամուսնանալու պատճառն աչն էր, որ նա սիրահարւած էր իրենց գիւղացի Սահրատի անդրանիկ աղջկի Սուսամբարի հետ, որ ծնւել էր Սահրատի առաջին կնոջից: Մարիամից: Աբրահամը գիտէր իւր որդու գաղտնիքը, որովհետև գիշերները հետևում էր սիրահար զուգերի աչցելութիւններին, որոնց մէկի ժամանակն էլ վիրաւորւել էր ինքը Սուսամբարին ազատել կամենալով Սալմաստեցի մի հարուստ պարսկի Ալի և Հիւսէին ծառաների ձեռքից, որոնք եկել էին աղջկան առեւանգելու: Դիպւածն աչնպէս էր լաջողել, որ Շահէնը կարողացել էր Սուսամբարին խնել պարսիկների ձեռքից և վեա բերել իւր հօր տունը: Շահէնի գաղտնիքն արդէն բացւած էր իւր ծնոջներին, աչմ Սալբի բաջին էլ գիտէր աչդ: Սակաչն

ծնողները տագնապի մէջ էին, նրանք չէին կամենում, որ աղբ ամուսնութիւնը տեղի ունենայ, որովհետեւ մի գաղտնիք ունէին: Մարիամը, Սահրատի առաջին կինը և Սուսամբարի մայրը, Աբրահամի և Սալբի բաջու երիտասարդական մեղաց պտուղն էր, որին նրանք ուրիշի էին տեսել իրեն զաւակ, բայց իրենք էին պսակել և միշտ խնամում էին: Շահէնին և Սուսամբարին աչս գաղտնիքը չալտնում է միայն այն ժամանակ, երբ ուսուպարուկական պատերազմից վետոյ պարսկահայերը գաղթում էին Լազրեֆ հայ գնդապետի առաջնորդութեամբ և Շահէնը Սուսամբարին գիշերով փախցրել էր իւր գաղթական հօր մօտից և կամենում էր վերադարձնել հայրենիք. բայց Աբրահամը վրայ հասնելով, արգելել էր թէ՛ աղբ և թէ՛ Սալմաստցի հաջու առեանգողների դործը, սպանելով նրանցից մէկին:

Սիրահարներն լսում են Աբրահամի գաղտնիքը և հնազանդելով ճակատագրին՝ բաժանում միմեանցից: Գաղթական հայերը չեն գտնում Աւետեաց երկիրն Նրասխի միւս կողմում և ըստ մեծի մասին զոհ են գնում զանազան հիւանդութիւնների. նրանցից շատերը վերադառնում են հայրենիք, սրանց թւումն է լինում և Սահրատը: Սակայն Ասլանիկ դիւզը զոհ էր եղած արդէն Սալմաստցի հաջի Սէլիդ Հասանի վրէժխնդրութեան, Աբրահամը և ամբողջ իւր ընտանիքը խողխողած էին, երբ Սահրատը դտաւ նրանց և իւր աչքերով տեսաւ Շահէնի վրիժուց գործը, Հասանի դուստր, որ Շահէնը մերձ իմա՞ն Աբրահամին բերաւ և ցոյց տաւ: Սահրատը և Շահէնը անկեալներին թաղելուց վետոյ, անցան Ռուսաստան—Շահէնը՝ Թիֆլիս, իսկ Սահրատը՝ Թմրուլ: Շահէնը ծառայ դառնալով Տէր-Ղուկասեանց բժշկին, գնաց Մոսկով, աչնտեղ սկսաւ ինքն իրեն և ապա ուրիշների օգնութեամբ ուսանել, քննութիւն տաւ Լազարեան ճեմարանում և ապա մտաւ համալսարան՝ բժշկութիւն ուսանելու: Խնամակալի մահը ստիպեց նրան ճաշակելու աղքատ ուսանողի կեանքի բոլոր դառնութիւնները և քաղցրութիւնները. նա մի առ ժամանակ ապրեց պարսկական հիւպատոսի ողորմութեամբ և վետոյ դատերով, որից օգտւել չ'իմանալով՝ դարձեալ ընկաւ խեղճութեան մէջ: Աղբ միջոցին նա ուսումն աւարտեց և ուղարկեց ժանտախտը բուժելու Ռուսաստանի դաւառներում, աչստեղ առիթ ունեցաւ գտնելու մի գերմանուհի կին, որ նրան սիրում էր, բայց չ'ամուսնացաւ, իւր Սուսամբարին տաւ խոստումը պահելով և հայրենիք վերադառնալ ցանկալով՝ Շահէնը դառնում է Թիֆլիսում հռչակաւոր բժիշկ. պատահամբ կանչում են նրան Սահրատի տունը Սուսամբարին բժշկելու և ճանաչութիւն են տալիս: Աղբ միջոցին արդէն Սահրատը պարզել էր Սուսամբարին Աբրահամի գաղտնիքը, չալտնելով՝ որ իւր առաջին կինը Մարիամը չէր Աբրահամի և Սալբու աղջիկը, որ ծնունդից վետոյ չուտով մեռել էր և նրան մի ուրիշով էին փոխանակել: Ուրեմն արդեւ չկար Շահէնի և Սուսամբարի ամուսնութեան և չիրաւի նրանք ամուսնանում են: Շահէնը բժիշկ է նշանակւում Կուբանի հովտում. աչստեղ նա առիթ է

ունենում է և բք և վաց ած հազերին՝ օգնելու իրենց ազգութեան և եկեղեցուն վերադառնալու: Այս զեպքից վետոյ նրա ծառայութեան տեղը փոխւում է և նստութի է ունենում, Ներսէս կաթողիկոսի միջոցով, օգնելու Ուտիացի ինկերին իրենց հազրենի եկեղեցուն հաւատարիմ մնալու: Շահէնը տեղափոխւում է Վաղօղէի՝ իբրեւ զինւորական բժիշկ: Նրա ընտանիքը դերի է ընկնում Շամիլի ձեռքը և Աբրահամիկ որդին Ալազան է ընկնում և կորչում: Բժիշկն աջնուհետեւ անմիջիցս շարունակում էր իւր պաշտօնը մինչև հիւանդ լուսանկարին հանդիպելը, որ աչս պատմութիւնը լսելով՝ չափոնում է թէ ինքն է Աբրահամիկը, որ Ալազանից դուրս գալով ընկնում է Գնչուհերի ձեռքը, վետոյ Աշտարակ և ապա կրթւելով Ներսէս Ս. ի խնամքով Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում և ճանապարհորդելով Վաղօղէիում՝ դառա իւր ծնողներին, որոնք չը զիմանալով աչք բուռն զգացման՝ մեռան, որոնց հետեւեց և Աբրահամը: «Շահէն» վերջին զուխն աչպէս է աւարտում. «Ախսս, իմ աղինւ ընկեր Աբրահամն, մի շարաթ ես ցարակի-կօլօղցումը նրա մօտ էի, նրա նամակն ինձ կանչեց Թիֆլիսից: Շահէնի բոլոր պատմութիւնը նա ինքը կրկնեց ինձ և իմ կռանը հողին աւանդեց»:

Այս ամբողջ պատմութիւնը, ուր բազմաթիւ միջնադէպեր ևս կան հաջգաղթականութեան, իսաչագողութեան, ուսանողութեան, ժանտախտի, Շամիլի, Արմաւիրցիների, Ուտիացիների մասին, ունի 211 գլուխ և բովանդակւած է 262 ութածալ երեսում:

Վիպասանութիւնս իրաւամբ կոչւում է «Շահէն», որովհետեւ ինչքան էլ բազմաթիւ անձեր լինին գործողութեան մասնակցողները, նրանք ամենքն էլ գրեթէ ծառայում են Շահէնի կեանքը լուսաբանելու, մինչև անգամ Սուսամարը, վէպիս կին հերոսը, աչքքան վետ է մղւում և աչքքան դժգոյն է, որ հաղիւ է նկատւում: Հեղինակի մտադրութիւնն է մեզ պատկերացնել միայն Շահէնին, իսկ միւս անձերը հարեանցի են վիշաժ միաչն:

Այս վերջին տիպարներից նշանաւոր են՝ Աբրահամը, Սալբին, Սահրատը: Աբրահամն և Սալբին աչն գիւղական ընտանիքի սիւներն են, որոնք դարերի ընթացքում հաչ ընտանիքը պահել են իւր սրբութեամբ: Նրանք թէև երիտասարդական մի մեղք ունին, բաչց ամենաչն տանջանք պատրաստ են կրելու, որ աչք գաղտնիք մնաչ և օրինակ չը ծառալի իրենց որդւոցը: Աբրահամի նկարագրութեան մէջ նկատւում է անբնականութիւն և նրա Շահէնի գաղտնիքների հետեւելը անհերքելի ու մանտիք կերպարանք ունի, որ անբնական է մի աչնայիսի ծեր նահապետի համար, որպիսին Արահամն է: Աբրահամը մի քսան և հինգ տարեկան երիտասարդի նման կուում է Հիւսէյնի և Ալիի հետ, զնդակալած է անում նրանց, հետեւում է և կաջմակի արագութեամբ գտնում Շահէնին: Ռոմանտիք է նաև Շահէնի հաջի Ալիի գլուխը բերելը և Աբրահամի վետոյ մեռնելը: Զարմանալի մի տիպ է և Սահրատը, եթէ ասենք չահասէր, աչն ժամանակ անհասկանալի է նրա Շահէնին երկար ժամանակ պտուելը. նա աւելի մի պարզամիտ գիւղացի է և

վտուղ քաղաքացի արհեստավոր, որ կեանքն աշխատէ է ընդունում, ինչպէս կալ և ըստ հանգամանաց փոխւում է:

Ինչ վերաբերում է բաղմամբիւ անձերի, որոնք զործող անձերին չարքուն են, նոցա մէջ առանձին տիպեր չը կան, այլ լատաջ են բերած իրրե հանրածանօթ սովորական տիպեր, իրրե վարդարանք զործողութեան: Այսպէս են՝ Հաջի Հասանը և Նրա գործիները, Ալին և Հիւսէյինը, բփռիկ Տէր-Ղուկասեանցը, խաչադողները, ուսանողները, Վարվառա Վասիլեան, պանդոկապետը, զաւլանչին, կոմսուհին, ուսա քահանաները, գերմանուհին և գնչուները:

Սոցանից իւրաքանչիւրն հարեանցի և քանի մի խօսքերով իրենց որոշեալ տիպն ունին, Հասանը, Ալին և Հիւսէյինը իրաւունք չը ճանաչող և քրիստոնեաների ընտանեկան սրբութիւնը պղծող, բայց և երկչոտ պարսիկներ են. բփռիկ Տէր-Ղուկասեանցը, որի գործերը չենք տեսնում, բայց Շահէնի հետ վեհանձն վարադուրթիւնից, խմանում ենք, որ նա գիտուն է և աղելու խաչադողների մասին պատմելով աւանգօրէն չալանի քանի մի սխրագործութիւններ և նոցա պարապմունքն ու հալոյնը վիշտակելով կամենում է մեզ մի պատկեր տալ նրանց կեանքի, որ շատ թույլ է: Ուսանողական կեանքը չալանի երևում է, որ Պոօշեանցը ի լրոջ է նկարագրում, ուստի և աշտուղ կարդում ենք ամենաշն տեսակ ուսանողական կեանքի մասին պատմած իրողութիւններ, օրինակ, նրանց խեղճ և անհող ապրուստի նկարագիրն և կանացի օգնութիւնները Վարվառա Վասիլեանաների նման լացարարներից և կոմսուհիներից: Շատ բնական է ալս նկարագրութիւններից պարսկական հիւպատոսի զաւլանչու նկարագիրն: Շահէնի բփռիկ ժամանակ պատահած անձերի նկարագրիներից նշանաւոր են՝ ուսա վիւղականների, քահանայի, գերմանուհու և Վելիկանի նկարագրութիւնները:

Բանաստեղծը թափառելով իւր հերոսի հետ ամենաշն կալմն և անցնելով կեանքի շատ շերտերից՝ առիթ է ստանում աշխատել պատկերացնելու աղ, բայց ուր նա հեռանում է իւր գիտած շրջանից, գիւղական կեանքից, ամենաշն տեղ էլ ի լրոջ նկարագրողի տալաւորութիւն է թողնում:

Շահէնի բարոյական գեղեցիկ զաղափարն է սիրոյ հաւատարմութիւնը և հալոյնասիրութիւնը: Բանաստեղծը ալս վիպասանութեան մէջ մոտրել է իւր բոլոր profession de foi-ն. եթէ մէկը կամենալ խմանալ թէ Պոօշեանցը ինչ է մտածում գաղթականութեան մասին, ինչ հալեացք ունի Ներսէս կաթողիկոսի և Նազրեֆ գնդապետի մասնակցութիւնների մասին պարսկական գաղթականութեան մէջ, թող կարդալ «Շահէնը»: Մինչև անգամ փորձեր է անում աղատելու Ներսիսին դատապարտութիւնից: Ալս վէպից կարելի է տեղեկանալ և նրա կրթութեան, աղնութեան, ուսանողութեան, ընտանեկան սրբութեան, օտարի հետ ամուսնանալու, օտարացեալ հալ քրիստոնեաներին դարձնելու և մինչև անգամ կաթողիկ

միտնարները մասին Ստեփանն առ ամենը դուրս լինելով բանաստեղծութեան շրջանից, իմ կարծիքով շատ տեղ բռնադատելով են տրուում ընթերցողին և ձանձրացնել կարող են իրրեանհաստական կարծիքները պաշտպանութիւն:

Այս վէպի մէջ էլ պակաս չեն միջնավէպերը, օրինակ, Թաղիադեանի նամակը, որ ամենեւին ներքին կապ չ'ունի վիպասանութեան հետ: «Շահէն»-ը ամբողջապէս միջնավէպերի մի շարադարութիւն է. Պոօշեանցը ինչ լսել է ուսանողների, խաչագողների, Արմաւիրցիների և Ուտիացիների մասին վէպի ձևով կապակցել է և մեզ է տւել, ոչ եթէ նպատակ ունենալով Շահէնին մեղ ներկայացնելու, այլ ասիթ ունենալու իւր լսածները և տեսածները պատմելու:

Պոօշեանցը մեղանշում է իւր բնորած ձևի դէմ անգամ. պատմութիւնը պատմողը բժիշկն է, ստեփանն հեղինակը դարձեալ դառնում է ընթերցողին և ինքն է խօսում նրա հետ (կր. 71, 213), նա չէ կարողանում ընթերցողին մոռանալ:

Թ.

Պոօշեանցի լոյսը ցարդ հրատարակած վէպերի ուսումնասիրութիւնից հետեւել եղբակացութեան ենք գալիս: Պոօշեանցը բառի բուն նշանակութեամբ, ժողովրդական բանաստեղծ է, որ գիտէ ժողովրդի զգացումն և կեանքը իր լեզուով և ձևով արտայայտել: Նա լաւ ճանաչում է Արարատեան դաւառի ժողովրդի կեանքը, որ և մեղ ներկայացնում է «Սոս և Վարդիթերի», «Հացի Խնդրի» և մասամբ «Կռուածագիլի» մէջ. սրանով ալ վէպերը շտեմարան են մեր ազգային կեանքի ուսումնասիրութեան համար: Իբրև բանաստեղծ, Պոօշեանցը չ'ունի հարուստ երևակացութիւն և մինչև անգամ աղքատ է երևակացութեամբ, բայց դրա փոխարէն շատ զարգացած է նրա գիտողութիւնը և չիշոգութիւնը, որով նա իւր բոլոր տեսածներն ու լսածներն լուսանկարչական ճշգրտութեամբ կարողանում է նկարագրել:

Նա իբրև վիպասան իրական ուղղութիւն ունի, բայց գտնում է Արտիկանի դադափարական ուղղութեան ազդեցութեան տակ և տեղ տեղ ուսմանտիք ուղղութեան ձգտումներ է ցոյց տալիս. սակայն երևակացութեան աղքատութիւնը բոլորովին չէ թողնում նրա մէջ ալիք ձգտման դարգացումն:

Իբրև պատմական վիպասան, Պոօշեանցը շատ ստոր է կանգնած, որովհետև կեանքի ուսումնասիրութիւն չէ արել անցեալի համար, նրա պատմական վէպերի փորձերն անկենդան են և աւանդութիւնների շտեմարան:

Պոօշեանցի վիպական ոճը ժողովրդական է, բայց տեղ տեղ վարդապետականի է փոխում և շատ է վնասում նրա գործերին: Գեղարւեստական ճաշակը բանաստեղծի դեռ չէ զարգացած, թէև աստիճանաբար փոփոխութիւն նկատելի է:

Լեզուն ճոխ է և ամփոփում է իւր մէջ Արարատեան բարբառի բոլոր ճոխութիւնները, ամսոս սակայն, որ հեղինակը տեղ տեղ ենթարկւում է օրաթերթերի սխալ լեզուի ազդեցութեան:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ II ԿԱՅՍԵՐ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ուսւածք

Կ. ԵԱՂՈՒԲԵԱՆՑԻ.

(ՅՕԴԻԱԾ ԱՌԱՋԻՆ)

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Судъ скорый, правый и милостивый.
Արագ, արդար և ողորմած դատաստան:

IV.

Նոր դատաստանի հիմնական սկզբունքները՝ իրաւունքների և պարտաւորութիւնների հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ, արդի քաղաքացու իրաւունքների և պարտաւորութիւնների, դատաստանի զլխաւոր պաշտօնը և նորա յատկութիւնները՝ ներքին և արտաքին անկախութիւն և ինքնուրոյնութիւն: Վերահսկումն:

«Դատարանի առջեւ բոլոր հպատակները հաւասար են» — ահա այն երկրորդ զլխաւոր սկզբունքը, որ Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը ձգտում են պատւաստել ուսուաց կեանքին:

Մինչև դատաստանական վերանորոգութիւնը՝ Ռուսաստանում չը կար ամենքի համար հաւասար դատաստան: Մեծն Պետրոսի ժամանակներից կազմեցան Ռուսաստանում դասակարգեր сословія) և Կատարինէ II-ի օրէնքներով այդ դասակարգերը պետական կազմակերպութիւն ստացան. նոյն ժամանակներից էլ սահմանեց դասակարգական դատաստան: Ազնւականների գործերը քննուում էին գաւառական (уѣздный судъ) և նահանգական (верхний земскій судъ) ազնւա-

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի առաջին համարը:

կաններ ի դատարաններում: Քաղաքի բնակիչները (գիլդիական վաճառականութիւնը) ունէին իրենց համար առանձին գաւառական և նահանգական դատարաններ (уездный и губернский магистратуръ). վերջապէս գիւղացիք էլ իրենց համար առանձին ներքին (գաւառական) և վերին (նահանգական) դատարաններ ունէին (нижняя и верхняя расправа): Այդ բազմաթիւ դատարանները միմիայն իրենց դասակարգերի վերաբերեալ գործերն էին վճռում: Եթէ հարկաւոր էր լինում «խառն» գործեր քննելու, օրինակ՝ ազնւականի և գիւղացու մէջ ծագած վէճը, այն ժամանակ երկու դասակարգերի ներկայացուցիչներից կազմւում էր մի խառն դատարան (смѣшанный судъ): Բացի այդ, ամեն դասակարգ ինքն էր ընտրում իւր դատաւորներին իւր միջից: Ուստի այդ տեսակէտից ևս հին դատաստանը լոկ դասակարգական էր, օրինակ՝ քաղաքացին չէր կարող գիւղացու դատաւոր նշանակւիլ կամ ընտրուիլ:

Այժմ ամենքի համար մի դատաստան է սահմանւած: Ամեն մի անհատ իրաւունք ունի պահանջելու, որ իւր դատը այդ ընդհանուր (ordinaire), ամենքի համար միեւնոյն դատարանում քննւի և վճռւի: Այժմեան քաղաքակրթութիւնը խտրութիւն չէ դնում քաղաքացիների մէջ, չէ ջնկում ազնւականը ուսմիկից, քաղաքացին գիւղացուց և դորանց իրաւունքների և պարտաւորութիւնների մէջ դանազանութիւն չէ ընդունում:

Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանական վերանորոգութեան նըշանակութիւնը անհասկանալի կը լինի, եթէ համառօտապէս չը թւենք քաղաքացու այն իրաւունքները, որոնք այսօր ամեն մի անհատ վայելում է և որոնց ամենամեծ պաշտպանը դատաստանն է:

I. Ամեն մի հպատակ անխտիր վայելում է օրէնքներով սահմանւած բոլոր արտօնութիւնները: Բաժանել այժմեան պետութեան մէջ որ և է դասակարգ, լինի նա կրօնական համայնք, ցեղ, թէ ազգութիւն և սահմանափակել այդ դասակարգի քաղաքական և քաղաքացիական իրաւունքները միայն այն պատճառաւ, որ նա այդ կրօնի, ցեղի կամ ազգութեան է պատկանում՝ սա հակառակ է այժմեան քաղաքակրթութեան տարրական պայմաններին: Պետութիւնները արգելում են միայն այն կրօնական կամ ցեղական համայնքները, որոնց վարդապետութիւնները հակառակ են այժմեան

քաղաքակրթութեան: Օրինակ, ռուսաց օրէնքները հալածում են «սկօպցի» անունով կրօնական աղանդի պատկանողներին, որովհետեւ այդ աղանդի քարոզած վարդապետութիւնը, որը ամեն մի անդամից պահանջում է ասկետական կեանք և ներքինութիւն՝ հակահասարակական է:

Հաւասարութեան այդ սկզբունքից, որ այժմեան քաղաքակրթութեան ամենատարրական պահանջն է, առաջ են գալիս քաղաքացու մի շարք վերին աստիճանի կարեւոր իրաւունքներ:

ա) Ամեն անհատ հաւասար իրաւունք է վայելում իւր խղճմրտանքի և հայեացքների համաձայն որոշել իւր յարաբերութիւնը դէպի բարձրագոյն էակը—Աստուածը: Մարդու յարաբերութիւնը դէպի Աստուածը կոչւում է կրօն: Կրօնը կապում է մարդու ներքին աշխարհը Աստուծոյ հետ, ուստի՝ ինչպէս ամեն մի ներքին աշխարհ՝ կրօնը ևս ղերժ է պետութեան ազդեցութիւնից, որին միայն մարդուս զործը, արարմունքներն են ենթարկւում և ոչ հայեացքները: Սորանից առաջ է գալիս խղճի կամ կրօնական հայեացքների ազատութեան գաղափարը, որը վարդապետում է՝ թէ անհատի կրօնական հայեացքները ոչ մի կերպով չեն կարող սահմանափակել նորա քաղաքական և քաղաքացիական իրաւունքները:

Այժմեան պետութիւնները երկու տեսակ են որոշում վերոյիշեալ հարցը: Մի քանի պետութիւններ, որոշելով այն կրօնները կամ աղանդները, որոնք հակառակ են քաղաքակրթութեան, ինչպէս վերելը բացատրեցինք, արգելում են նոցա ծաւալումը (les cultes inconnus). մնացեալ կրօնները (les cultes connus) հաւասար զիրք ունին պետութեան մէջ ¹⁾: Միւս պետութիւնները որ և է կրօն պետական են անւանում, որպէս հպատակների մեծամասնութեան կրօնը, որը պետական հիմնարկութիւն է ստանում և պետութեան միջոցներով պահպանւում: Իսկ մնացեալ դաւանութիւններին ազատութիւն է տրւում իրենց սեպհական միջոցներով հոգալու իրենց կրօնական պահանջը: Սակայն «պետական» անւանւած կրօնի դաւանողները ոչ մի առանձնաշնորհութիւն չեն վայելում և նոցա քաղաքա-

¹⁾ Այսպէս է, օրինակ, Զուիցերիայում, Միացեալ Նահանգներում. նոյն ճանապարհի վրայ է և Ֆրանսիան:

կան կամ քաղաքացիական իրաւունքները դորանով չէ սուելանում: ¹⁾

բ) Ամեն մի անհատ ազատ իրաւունք է վայելում իւր հայեացքները արտայայտելու կամ հրապարակ հանելու թէ՛ խօսքով և թէ՛ գրով: Պետութիւնները միայն մի պայման են դնում, որ խօսքով կամ գրով չը քարոզւի օրէնքների զեղծումն: Պետութիւնները միայն այն ժամանակ միջամտում են որ և է արտայայտած հայեացքներին, երբ նրանցով ժողովուրդը յորդորւում է օրինազանցութեան: Հասարակական կեանքի այս պայմանը կոչւում է խօսքի կամ կարծիքի ազատութիւն և մամուլի անկախութիւն, որը յարգւում է այժմս բոլոր քաղաքակրթական երկիրներում: Անհատի այդ իրաւունքի ամենամեծ պաշտպանը դատարանն է:

գ) Ամեն մի քաղաքացի այժմեան հասարակութեան մէջ ազատ իրաւունք է վայելում յառաջադիմելու, այսինքն իւր մտաւոր և բարոյական ոյժերը և նիւթական միջոցները հարստացնելու: Այդպատճառով ամեն մի անհատի համար մատչելի պիտի լինին այն բոլոր պետական և հասարակական միջոցները, որոնք ծառայում են հպատակների յառաջադիմութեան: Ամեն մի անհատի մտաւոր ոյժերը զարգացնելու համար, նորա առջև բաց պիտի լինին բոլոր ուսումնարանները և ուսումնական հիմնարկութիւնները: Նիւթական ապահովութիւն ձեռք բերելու համար՝ նորա առջև բաց պիտի լինին աշխատութեան բոլոր ձիւղերը, որ նա կարողանայ զոյգանից ընտրութիւն անել համաձայն իւր ձգտման և ընդունակութեան, ազատօրէն ընտրել աշխատութեան տեղը, այսինքն՝ զաղթել մի գաւառից միւս գաւառ, ուր կեանքի և աշխատութեան աւելի յարմարութիւն կայ:

դ) Այժմեան քաղաքակրթութիւնը ոչ միայն թոյլ է տալիս, որ ամեն մի հպատակ ազատօրէն ընտրէ իւր բնակութեան տեղը ամբողջ տէրութեան մէջ, այլ տէրութիւնները չեն արգելում իրենց հպատակներին անգամ ընդ միշտ թողնել հայրենիքը և, զաղթելով ուրիշ երկիր, այդ նոր երկրի հպատակութիւնը ընդունել:

¹⁾ Այս ձևով է վճռում եկեղեցիների հարցը պետութիւնների մեծամասնութիւնը. այս ձևով է վճռում և ուսուսաց օրէնքը՝ միմիայն մի բացառութեամբ, ուղղափառների մասին. վերջիները, փոխելով իրենց կրօնը, զրկւում են բոլոր իրաւունքներից և Սիրիոյ աքսորւում: Ռուսաց օրէնքների մի առանձնապատկութիւնն էլ այն է, որ արգելւում է քրիստոնէական ոչ-քրիստոնէական դաւանութիւն ընդունել:

II. Այս համառօտ տեսութիւնից մարդկային այն իրաւունքներն, որոնք կազմում են անհատի քաղաքական ազատութիւնը, կարելի է եղբակացնել, թէ ի՞նչ մեծ պաշտօն և ծանր պարտաւորութիւն է ըստանձնած դատարաններին, ո՞ր աստիճանի կատարեալ պէտք է լինի դատարանական կազմակերպութիւնը, որ յաջողութեամբ կատարէ այդ ծանր պաշտօնը, պաշտպանէ անհատի իրաւունքները և նրանց զեղծողներին պատժի ենթարկելով, վերականգնէ զեղծւած իրաւունքները:

Բացի այդ՝ ամեն իրաւունք պայմանաւորում է և պարտաւորութիւն: Ինչպէս օրէնքի առջև բոլոր իրաւունքները հաւասար պիտի լինին, նոյնպէս հաւասար պիտի լինին և պարտաւորութիւնները: Ուստի այժմեան քաղաքակրթութեան կանոններին հակառակ է, երբ մի կամ մի քանի դասակարգ աւելի քիչ պարտաւորութիւններ են կրում, քան մնացեալները, որովհետև որ և է դասակարգի պետական պարտաւորութիւնների թեթեւացնելը նոյն է, թէ ծանրաբեռնել նրանց միւս հասարակութիւնների վրին:

Պատաստանի պաշտօնն է հսկել, որ ամենքը, վայելելով իրենց յատկացրած իրաւունքները, միևնոյն ժամանակ իրենց պարտաւորութիւններն էլ ճշգրտութեամբ կատարեն: Ինչպէս դատարանը արթուն պահպան է անհատական իրաւունքների, նոյնպէս նա նախանձախնդիր է պարտաճանաչութեան, որը առաջինից անբաժանելի է:

Այդ բոլոր իրաւունքները և արտօնութիւնները դատարկ խօսք կը լինէին, եթէ պետութեան մէջ չը լինէր սահմանւած մի հիմնարկութիւն, զինւորւած որոշ պաշտաններով և նպատակաշարմար կազմակերպութիւնով, այդ ծանր պաշտօնը վարելու համար:

Այդ հիմնարկութիւնը ամեն տեղ և ամեն երկրում դատարանն է:

Պատաստանը ալլաբանօրէն նկարում է աստուածուհու պատկերով, մի ձեռքին բռնած կշիռ՝ նշան դատաստանի հաւասարութեան և անաչառութեան, միւս ձեռքին սուր՝ նշան դատաստանի կայացնելու իշխանութեան կամ կարողութեան:

Այդ ալլաբանութեան մէջ ամփոփւած է դատաստանի բոլոր յատկութիւնները: Ամենքի համար հաւասար և անաչառ դատաստանը անկախ պէտք է լինի: Նա բաժանւած պիտի լինի միւս բոլոր հիմնարկութիւններից:

Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը ամբողջապէս ընդունում են այդ սկզբունքները: «Դատաստան կայացնելու իրաւունքը», ասում է «Հիմնական կանոնների» 5 յօդաւորը, «այսինքն քրէական և քաղաքացիական գործեր և վէճեր քննելը և վճռելը ամբողջապէս պատկանում է դատարաններին՝ առանց կառավարութեան որ և է մասնակցութեան»:

Դատարանը միայն այն ժամանակ անկախ է, երբ ինքն է վրձնում, թէ ի՞նչ գործեր օրէնքով ստանձնած են իւր անօրինութեան: Ուստի դատարանը գործի քննութիւնը սկսելուց առաջ ինքը վճռում է իւր իրաւասութիւնը և, երբ մի անգամ նա ձեռք զարկեց որ և է գործի, ոչ մի ուրիշ հիմնարկութիւն իրաւունք չ'ունի նոյն գործը քննելու:

Դատարանը միայն այն ժամանակ անկախ է, երբ գործը վրձնելու ժամանակ միայն օրէնքը և նորա պահանջը ի նկատի ունի և զերծ է կողմնակի ազդեցութիւններից:

«Բոլոր դատարանները, ասում է օրէնքը (քրէական դատաստանագիրք, յօդ. 12 և քաղաքաց. յօդ. 9), պարտաւոր են զբաղւել օրէնքների բուն իմաստով (по точному разуму) կամ նրանց ընդհանուր նշանակութեամբ (по общему смыслу) վճիռ կայացնել»:

III. Դատաստանը ոչ միայն արտաքին անկախութիւն պիտի ունենայ, այլ նա անկախ պիտի լինի և երկու վիճող կողմերից, որ նորա վճիռը veredictum—արդար խօսք, անաչառ վճիռ լինի: Դատարանը կոչւած է վճռելու մի վէճ, որը բաց է անում մի կողմը մի ուրիշ կողմի դէմ: Այդ երկու հակառակ վիճաբանութիւններից դատարանը եզրակացնում է իրողութիւնը: Պարզ է, որ եթէ դատարանը որ և է կախում ունենայ այդ կողմերի մէկից, նորա վճիռը արդար խօսք չի կարող համարւել:

Դորա առաջն առնելու համար Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը սահմանել են մի շարք վերին աստիճանի կարեւոր կանոնների: Այդ կանոնների ընդհանուր իմաստը այն է, որ ասպահով դիրք է տալիս դատաւորներին, որ նրանց վճիռը նրանց անձնական զիրքի վրայ չ'ազդէ: Դատաւորները անսխալ են և հակառակ իրենց կամքին չեն կարող վարչական միջոցներով պաշտօնանկ լինել: Նրանց պաշտօնանկ անում է միայն օրէնքը քրէական դատաստանի վճռով:

արտայայտւած: Սրանից առաջ է գալիս դատաւորի կարծիքի ազատութիւնը օրէնքների բացատրութիւններ տալում և զործադրելում:

IV. Դատարանի ինքնուրոյնութիւնը, նրա ներքին և արտաքին անկախութիւնը միակ պայմանները չեն, որոնք ապահովացնում են կանոնաւոր դատաստանաւարութիւն: Ընդհակառակ, երբ դատարանը միայն ինքնուրոյն է և անկախ, նա մեծամեծ շարիքների առիթ կարող է տալ: Նա կարող է չափաչափանութիւն մտցնել իւր զործաւարութեան մէջ: Դորա առաջն առնելու համար նոր դատաստանագրքերը վերահսկողութիւն (contrôle) են սահմանում, թէ ներքին երարքիական ¹⁾ և թէ արտաքին, ծայրագոյն իշխանութիւնից, ²⁾ հասարակութիւնից և հասարակական կարծիքի—մամուլի կողմից:

Հասարակութեան և մամուլի հսկողութիւնը դատարանների վրայ վերին աստիճանի կարեւոր է և սորա համար նոր դատարանների բոլոր դատական զործաւարութիւնները հրապարակական են, դատարանների նիստերը՝ դռն բաց:

Դատաստանաւարութիւնը այժմեան հասարակական հայեացքների տեսակէտից աւելի ընդհանրութեան շահերին է ծառայում, քան վիճող կողմերի: Դատախազը, ընդհանրութեան շահերի, օրէնքի ներկայացուցիչը, յանուն այդ հասարակական շահերին է մեղադրում, մեղադրելը նրա պարտքն և պաշտօնն է և նրա այդ զործաւարութիւնը դատարանից անկախ է: Յանուն նոյն հասարակութեան շահերին սահմանւած է երզւեալ փաստաբանութիւնը: Այդ պատճառով եթէ մեղադրեալը ինքը չի կարող փաստաբան վարձել, նրա խնդրանք դատարանը պարտաւոր է նրա համար փաստաբան նշանակել: Հակառակ դէպքում, նրա վճիռը անվաւեր կը մնայ:

Այսպէս՝ բոլոր դատարանը զործում է յանուն հասարակութեան և հասարակական շահերին:

1) Այս տեսակէտից հաշտարար դատաւորների ժողովը (сѣздъ мир. судей) հսկում է հաշտարար դատարանների վրայ, պալատը հսկում է նահանգական դատարանների վրայ, իսկ Սենատը պետութեան բոլոր դատաստանական հիմնարկութիւնների վրայ:

2) Ծայրագոյն իշխանութիւնը հսկում է դատաստանական հիմնարկութիւնների վրայ դատական նախարարութեան միջոցով: Դատական նախարարութիւնը որոշ կազմակերպութիւն ունի և դատարաններից անկախ է: Նրա տեղական գործակալութիւնը դատախազներն և նրանց ընկերներն են:

Հասարակութիւնը պէտք է գիտենայ այդ, պէտք է իւր աչքով տեսնէ, թէ ի՞նչպէս քննուում և պաշտպանուում են դատարանի առջև նրա շահերը: Ահա այս իսկ պատճառով դատարանները այժմս դադարների չեն վարում իրենց գործերը: Ամեն մի անհատ ազատ իրաւունք ունի ներկայ լինելու դատաստանին, որի դռները բաց են նրա առջև:

Այդ էլ բաւական չէ: Դատարանի վճիռը կարող է հրատարակել և առհասարակ նրա արած ամեն մի քայլը կարող է հասարակութեան քննութեան ենթարկել: Հասարակական այդ հսկողութիւնը թելադրում է դատարանին միշտ արթուն մնալ և ամենայն իսկութեամբ կատարել իւր պաշտօնը:

Սորանովնոր դատաստանը Ռուսաստանում մինոր դարազլուխ է բաց անում: Առաջին անգամ դատարանը հասարակական հիմնարկութեան ձև է ստանում և դադարում է կանցելիարիական անկենդան մի մեքենայ լինել: Դորանով նա զրաւում է հասարակութեան հաւատարմութիւնը, առանց որի անկարելի է որ և է կանոնաւոր հասարակական գործավարութիւն: Մինչդեռ հին դատարանի բոլոր արարողութիւնները գաղտնիութեան քողով էին ծածկւած թէ՛ հասարակութեան և թէ՛ վիճող կողմերի համար: Հին դատարանի վճիռը այդ պատճառով մի արկած, մի գլխի գալիք, Աստուծոյ պատիժ կամ պարգև էր թւում ժողովրդին:

Բոլորովին ուրիշ բնաւորութիւն ունի այժմեան դատարանի վճիռը. նա հասարակութեան համար մի տրամաբանական եղբակացութիւն է, որին գալիս է դատարանը՝ դատաստանական ամբողջ և մանրակրկիտ քննութիւնից յետոյ:

Վ.

Դատաստան կայացնելու ընդունակութիւն. սկզբնական քննութիւնը և նորա նշանակութիւնը. քննիչ դատաւորի պաշտօնը: Անդլիական և ֆրանսիական սխտեմ, գերականութեան կարծիքը սկզբնական քննութեան մասին: Դատաստանական քննութիւն. վիճելի կողմերի հաւասարութիւնը և մեղադրեալի մի առաւելութիւնը. պետական և երդւեալ դատաւորները պաշտօնը: Նրդւեալ դատարանի կարելւորութիւնը և նշանակութիւնը: Անդլիական երդւեալ դատարանի գլխաւոր կէտերը և առանձնայատկութիւնները:

Դատաստանի մինչև այժմ մեր թւած բոլոր յատկութիւնները, նրա ինքնուրոյնութիւնը, ներքին և արտաքին անկախութիւնը, նրա օրինական գործունէութիւնը (законность) և այլն, այդ բո-

լոր պայմանները մի նպատակի համար են սահմանափակ, որ դատարանը ընդունակ լինի դատաստանավարութեան, այսինքն՝ կանոնադրապէս լուծելու իրեն առաջարկած վէճը:

Մարդու իրաւունքները պէտք է յարգելն ամեն տեղ—լինում է նա իւր տան մէջ հանգիստ նստած, իւր ընտանիքով շրջապատւած, դուրս է դալիս նա փողոց կամ հրապարակ, կամ որ և է գործ է ունենում վարչութեան հետ՝ այդ բոլոր տեղերում էլ ամեն մի անհատ միշտ պէտք է հաւատացած լինի, որ նա անձնաւորութիւն է, օժտւած որոշ իրաւունքներով, որոնք ամեն տեղ պիտի յարգւին: Այդ է այժմեան հասարակութեան տարրական պահանջը:

Բայց նոյն անհատի իրաւունքների ծայրագոյն պաշտպանը դատարանն է: Երբ նա դատաւորների առջև է կանգնած, երբ նրա կեանքի ամենամեծ շահերն են վճռում, նա հաւատացած, վստահ պիտի լինի, որ դատարանը ամեն միջոց գործ կը դնէ նրա անձնաւորութեան պաշտպանման: Դատարանը ամեն միջոց պիտի տայ, որ արդարը իւր անմեղութիւնը ապացուցանէ դատաստանական ատենանի առջև: Եթէ անհատի մէջ չը կայ այդ համոզմունքը, եթէ վերջինը կարծում է, որ ծռութիւններ կան դատաստանավարութեան մէջ, այն ժամանակ նրա վճիռը անաշառ խօսք (verdictum) չէ, այլ լոկ մի ստիպողական ոյժ, որ ճնշում է նրան և ստիպում խոնարհել այդ ոյժի առջև:

Ուստաց ժողովուրդը երկար ժամանակ փախչում էր դատարաններից, որովհետեւ դատարանների գործավարութեան մէջ տիրապետում էր անարդարութիւն: Ժողովուրդը համոզւած էր, որ արդարութիւն գտնել անկարելի է դատարաններում. դորա համար նա խուսափում էր դատարանից, որպէս մի հիմնարկութիւնից, որի հետ գործ ունեցողը միմիայն կը փնասւի՝ արդար է նա, թէ մեղաւոր, այդ միւսնոյն է:

Ժողովրդի այդ համոզմունքը փոխելու, նրա վստահութիւնը վաստակելու խնդրին նւիրւած է Ադէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերի լաւագոյն էջերը: Դատաստանագրքերի մշակողները շատ լաւ հասկանում էին, որ առանց հասարակական օգնութեան անկարելի է կանոնաւոր դատաստան, իսկ հասարակութիւնից օգնութիւն սպասել կարելի է միայն այն դէպքում, երբ հասարակութիւնը հաւատ էր ընծայում դատարաններին:

Ամեն մի վէճ պարունակում է հետեւեալ աստիճանները.

1) Սկզբնական քննութիւն: Ամեն մի դատաստանական գործ սկսում է այն րոպէից, երբ վէճի քննութեան խնդիր է ներկայանում դատարանին: Խնդիր (զրաւոր թէ բերանացի) ներկայացնում են ինչպէս մասնաւոր մարդիկ, նոյնպէս և պետութիւնից սահմանաժողովները, վարչութիւնները, ոստիկանութիւնը (ընդհանուր, police publique — թէ դատարանական — судебная полиция) և այլն:

Երբ այդ խնդիրը ներկայացած է, դատարանը քննիչ դատաւորի միջոցով գործի մասին տեղեկութիւններ է հաւաքում:

Քննիչ դատաւորի պաշտօնն է վճռել, թէ գործի հանգամանքներից երևում է որ և է մեղաւորութիւն կամ յանցանք և թէ որ և է նշան կա, որ այդ յանցանքին մասնակից է մեղադրեալը:

Մեղադրեալին անմիջապէս դատաստանի ենթարկելը, առանց սկզբնական քննութեան, շատ անյարմարութիւններ ունի: Դատարանը առ հասարակ մեծամեծ ծախսեր է պահանջում պետութիւնից և հասարակութիւնից. ուստի դատարանական բարդ մեքենայի շարժելը առանց նախապէս իմանալու մեղադրեալի շատ թէ քիչ հեռաւոր մասնակցութիւնը վէճին, կարող է նիւթական մեծ վնասներ պատճառել: Դորա առաջն առնելու համար սահմանաժողովներ (սկզբնական քննութեան) պաշտօնը. նա պէտք է կամ ազատ թողնէ մեղադրեալին, եթէ նրա դէմ փաստեր չը կան, կամ եթէ փաստերը ապացուցանում են նրա մասնակցութիւնը, այդ դէպքում գործը յանձնէ դատարանին և նախադգուշական միջոցներով (սկզբնական բանտարկութիւն, երաշխաւորութիւն, ոստիկանական հսկողութիւն և այլն) կարգադրէ, որ մեղադրեալը դատաստանի օրը դատարանի առջև կանգնած լինի:

Եւրոպական ազգերից մի քանիսը (Անգլիա, Միացեալ Նահանգներ, Գերմանիա, Աւստրիա և այլն) քննիչ դատաւորի (слѣдственный судья) պաշտօնը այդպէս էլ հասկանում են: Քննիչ դատաւորի առջև վիճում են երկու հակառակ կողմեր. մեղադրողը (մասնաւոր մարդիկ, ոստիկանութիւն, դատախազ — պրօկուրօր) — և մեղադրեալը (անձամբ կամ իւր պաշտպանի հետ): Այդ երկու վիճող կողմերն էլ բոլորովին հաւասար իրաւունք են վայելում քննիչ դատաւորի առջև:

Ինչպէս մեղադրողը ամեն միջոց զործ է դնում ցոյց տալու հակառակորդի մասնակցութիւնը զործին, նոյնպէս միւս կողմը աշխատում է ապացուցանել, որ նա մասնակից չէ զործին: Վիճաբանական սկզբունքը (состязательное начало) ընդունւած է և սկզբնական քննութեան ժամանակ:

Միւս պետութիւններէ, որոնց դատարանական հիմնարկութիւնները Ֆրանսիայից են առնւած (վերջինների թւին պատկանում է և Ռուսաստանը), քննիչ դատաւորի պաշտօնը աւելի մեղադրող կողմի—դատախազի պաշտօն է, քան դատաւորի:

Այս տեսակէտից քննիչ դատաւորը միմիայն փաստեր է հաւաքում և աւելի մեղադրելու, քան արդարացնելու համար, որովհետեւ քննիչ դատաւորը զործում է դատախազի ղեկավարութեամբ և գրեթէ նրան ստորադրւած է:

Յայտնի բան է, անհատի իրաւունքների պաշտպանութեան տեսակէտից, առաջին պետութիւնների դատարանները աւելի կատարեալ են, քան վերջինների:

Մինչդեռ, Ֆրանսիական սիստեմի համաձայն, սկզբնական քննութեան ժամանակ մեղադրեալի անձնաւորութիւնը ամբողջապէս քննիչի ձեռքին է, որը քննում է նրա զործը առանց վերջինի մասնակցութեան և նրանից դադանի. անդլիական սիստեմի համաձայն՝ մեղադրեալը և մեղադրողը վէճի առաջին րոպէից հաւասար իրաւունք են վայելում, մեղադրեալը՝ իւր անմեղութեան ապացուցիչ փաստեր հաւաքելու, մեղադրողը՝ զորա հակառակը ապացուցանելու: Ֆրանսիական սկզբնական քննութիւնը ամբողջապէս մեղադրող կողմի ձեռքին է և սա մեծ անարդարութիւն է, որովհետեւ դատաստանի ամենադիւրսէր սկզբունքը, ինչպէս վարդապետում է իրաւագիտութիւնը, վիճող կողմերի հաւասար դիրքն է՝ զործի սկզբից մինչև վերջը:

Սկզբնական քննութեան անկատարութիւնը Ադէքսանդր II կայսեր դատաստանադրքերի ամենաթույլ կողմն է: Ղառամատանադրքերը վերահաստատեցին հին քննական սիստեմը, որը ամենեւին չէ կապւում նոր սկզբունքների հետ: Իրաւաբանական գրականութիւնը միաձայն մատնացոյց է անում սկզբնական քննութեան պակասութեան վրայ և նրա վերանորոգութիւնը օրւայ խնդիր է: ¹⁾ Նոյն իսկ

¹⁾ Յայտնի բան է, ալթմեան սկզբնական քննութիւնը կրկին մեծ առաւելութիւններ ունի, քան հինը, որը ոստիկանութեան ձեռքին էր:

Ֆրանսիան ուզում է վերանորոգել սկզբնական քննութիւնը և վիճաբանական սկզբունքներ մուծել նաև սկզբնական քննութեան մէջ ¹⁾։

Նթէ սկզբնական քննութիւնով դատատանազրքերը մօտենում են հին դատատանական կարգ ու կանոններին, քննութեան հետևեալ ատեններում՝ նրանք բոլորովին հեռանում են նրանցից։

2) Սկզբնական քննութիւնը նախապատրաստութիւն է դատարանի ամենազլխաւոր գործունէութեան, դատարանական քննութեան համար։

Այստեղ երկու վիճող կողմերը, առանձնացած և կազմակերպւած, ներկայանում են դատարանին։ Երկու կողմն էլ իրենց դատը պաշտպանելու հաւասար իրաւունքներ են վայելում (քրէական դատատանազրքը 307. 630)։ Իսկ մեղադրեալը մի առաւելութիւն ունի, որը նրա դրութեան հետևանքն է. մեղադրեալին պատկանում է վերջին խօսքը։ Վատարանական վիճաբանութեան ժամանակ, ասում է օրէնքը, ամեն մի ծագած հարցում վերջին խօսքը ասելու իրաւունքը պատկանում է մեղադրեալին կամ նրա պաշտպանին (ibidem 632)։ Ուստի եթէ դատաւորը զրկէ նրան վերջին խօսքը ասելու իրաւունքից, Սենատը միշտ ջնջում է այդ վճիռը։

Վիճաբանութիւններից յետոյ դատարանը խնդիր է դնում. «մեղաւոր է այս ինչ յանցանքում մեղադրեալը, թէ ոչ»։ Ինչպէս է կազմակերպւած դատարանը, որին յանձնւած է այդ խորհրդաւոր հարցին պատասխանելու ծանր պաշտօնը։

Քաղաքակրթւած բոլոր երկիրներում դատարանը երկու տարրերից է բաղկացած։ Առաջին՝ պետական դատաւորներից (Боронный судья), որոնք օրէնքի ներկայացուցիչ են և գործադրող և երկրորդ՝ երդւեալ դատաւորներից (jury, присяжный судья), որոնք հասարակական խղճմանքի ներկայացուցիչ են։ Պետական դատաւորները քննում և վճռում են իրաւական հարցերը և ղեկավարում են դատարանական քննութիւնը, իսկ հասարակական խղճմանքի ներկայացուցիչները, տաններկու երդւեալ դատաւորները, վրձնում են մեղադրեալի մեղաւորութեան խնդիրը (вопрос о виновности)։

¹⁾ 1881 թւին մի մասնախումբ կազմեց իւր Բուալէի նախադաշնութեամբ. ապա մասնախումբը արդէն մշակել է նոր օրինադրած սկզբնական քննութեան, որով ներմուծւում է անգլիական սխառմը։

Երբ վերջինը արտասանում է իւր վճիռը, թէ «այո՛, մեղաւոր է», այն ժամանակ պետական դատարանը ինքը վճռում է պատժի չափը և աստիճանը:

Այս տեսակ դատարանական կազմակերպութիւն մեզ՝ կովկասեցիներին անտվոր է, որովհետեւ Առկատում չը կայ երդեալ դատաւորների հիմնարկութիւն: Ուստի մենք կարեւոր ենք համարում ամենահամառօտ կերպով պատմել դատարանի այդ տեսակ կազմութեան նշանակութիւնը, որը հասկանալու համար հարկաւոր է ղիմել նրա պատմութեան և նրանից լուսաբանել երդեալ դատարանի իմաստը: Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանի ամենաթանկագին գոհարին է երդեալ դատարանը, նրա ամենալուսաւոր էջը: Առանց դորան Աղէքսանդր II-ի դատաստանական վերանորոգութիւնը եւրոպական դատարանների լոկ ձևի ընդօրինակութիւնը կը լինէր առանց նոցա իմաստին:

Բացի այդ՝ այժմեան դատարանը առանց երդեալ դատաւորների անկարող է լուծել կեանքի բարդ խնդիրներ, խորասուզելով այդ խնդիրների ներքին կողմը: Անհատի իրաւունքների ամենամեծ պաշտպանը մի կողմից՝ և հասարակական շահերը զեղծողների դէմ ամենաանհաշտ և ամենախիստ թշնամին միւս կողմից, երդեալ դատարանը հասարակութեան բարեմիտ մեծամասնութեան ամենասիրելի և համակրելի դատարանն է, որի վճռի առջև խոնարհում է ամեն մի անհատ: Այս իսկ պատճառով երդեալ դատաւորների վճիռը ամենամեծ կշիռ և հեղինակութիւն ունի ժողովրդի աչքում:

Երդեալ դատարանը սնւել և զարգացել է Անգլիայում և անգլիացոց ազգային հիմնարկութիւններից մեկն է: Թէպէտ Եւրոպայում ևս, միջին դարերի սկզբում, նկատուում է երդեալ դատարանի ծագման սկիզբը, բայց Եւրոպայում նա անհետանում է, մինչդեռ Անգլիայում նա զօրանում և ամրանում է, ինքնավարական միւս հիմնարկութիւնների հետ զուգահեռաբար զարգանալով: Վերջին երկու դարերի ընթացքում երդեալ դատարանը այն աստիճանի զարգանում է և անգլիացիք այնքան նրան ընտելանում են, որ ոչ ոք Անգլիայում չի թող տայ որ, առանց երդեալ դատարանի, զրկեն նրան որ և է անհատական իրաւունքից:

Անգլիական երդեալ դատարանը հետեւեալ կազմակերպութիւնն ունի.—

1) Ամեն մի անգլիական քաղաքացի, որը որոշ քաղաքացիական զիրք ունի (status, այսինքն չափահասութիւն, անկախութիւն, նիւթական ապահովութիւն—30 ֆունտ ստեր. ուրեմն մօտ 210 ր. ոսկի եկամուտ), պարտաւոր է հերթով երդւեալ դատաւորի պաշտօն վարել:

Դորա համար տարւայ սկզբին բոլոր քաղաքացիների անունների ցուցակ է կազմուած (ամեն դաւառ առանձին) և այդ ցուցակից հերթով զալիս են 48—72 մարդ:

2) Ամեն քրէական կամ քաղաքացիական գործի համար այդ 48—72-ից ընտրուած է 12 երդւեալ և 3 փոխ-դատաւոր ¹⁾ հետեւեալ ձևով: Մեղադրեալին առաջարկուած է հրաժարեցնել (recuser, отводъ) մինչև 35 մարդ, որոնց այս թէ այն պատճառով (պարտաւոր չէ պատճառը յայտնելու) հաւատ չէ ընծայում և չէ սպասում նոցանից անաչառ վճիռ: Մնացեալներից դատախազը հրաժարեցնել կարող է միայն այնքան, որ 18 մարդ մնայ, որոնցից պետական դատաւորը մեղադրող և մեղադրեալ կողմերի ներկայութեամբ վիճակով հանում է 12 անուն երդւեալ դատաւորների և նոյն արարողութեամբ երեք անուն փոխ-դատաւորների (запасной).

Անգլիական օրէնքը, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, մեծ առաւելութիւն է տալիս մեղադրեալի կողմին և զրեթէ խանդարում է հաւասարութեան իրաւունքը: Սակայն ի նկատի պէտք է ունենալ, որ քաղաքացու կեանքը Անգլիայում մեծ արժէք ունի և այդ մարդասիրական միջոցը տրւում է մեղադրեալին in favorem vitae ի նպաստ կենաց: Երդւեալ դատաւորի հէնց գլխաւոր յատկութիւնն էլ այն է, որ երկու կողմերը ևս այնպիսի մարդկանց դատաւոր ունենան, որ ոչ միայն որ և է կասկածի տեղիք չը լինի, այլ երկու կողմն էլ նրանց անաչառութեան ամենամեծ հաւատ ընծայեն:

Այդ 12 դատաւորները և երեք փոխ-դատաւորները, պետական դատաւորի նախագահութեամբ, երդում տալուց յետոյ կազմում են դատարան, որին առաջարկուած է գործի քննութիւնը: Այդ ձևական արարողութիւնները կրկնում են ամեն մի գործի համար:

1) Փոխ-դատաւորները, որոնք միւսների հետ միասին պարտաւորեալ մասնակցում են դատարանական նստին, փոխարինում են դատաւորներին, երբ վերջինները որ և է դէպքով չեն կարող շարունակել դատարանը, կամ զրկւում են երդւեալ դատաւորի իրաւունքից:

Ուրեմն՝ դատարանի բացումից մի քանի րոպէ առաջ ոչ ոք չէ ձանաչում դատաւորներին՝ ուստի և կաշառել չէ կարելի: Բացի այդ, երդւեալ դատաւորները վրայ, նրանց ընտրութիւններից յետոյ, ամենամեծ հսկողութիւն է սահմանւած, որ ոչ ոքի հետ, անգամ պետական դատաւոր-նախագահի հետ որ և է զաղտնի յարաբերութիւն չունենան: Նթէ ի նկատի ունենանք, որ երդւեալ դատաւորները բոլորովին անկախ են դատաւոր-նախագահից, անկախ որ և է կողմից և զերծ որ և է մարդկային ազդեցութիւնից, ուրեմն այնքան անկախ, որքան կարելի է անկախութիւն ձեռք բերել աշխարհիս երեսին, օժտւած կեանքի բազմակողմանի փորձով, ազատ երկարամեայ պաշտօնավարութիւնից, որից մեծ մասամբ միակողմանիութիւն և բռնութիւն է առաջ գալիս, ղեկավար ունենալով օրէնքների հմուտ դատաւորին, որը ազատ է պահում երդւեալ դատաւորներին օրինազանցութիւնից, — այդ տեսակ դատարանը ընդունակ է լինում ամենաանաչառ վճիռներ տալու և վերին աստիճանի անհատականացնելու (individualiser) մեղաւորութեան չափն ու սահմանը: Այդպիսի դատարանը ամենամեծ հաւատարմութիւն է վաստակում (ինչպէս է Անգլիայում) և նրա վճիռը ահագին հեղինակութիւն ունի: Պէտք է աւելացնել, որ անգլիական դատարանը իւր վճիռը կայացնում է միաձայնութեամբ, թէ արդարացնելու և թէ մեղադրելու համար:

VI.

Փրանսիական երդւեալ դատարանի գլխաւոր կէտերը. սկզբնական քննութեան ձեւը, պետական մեղադրող հիմնարկութիւնը, դատարանի երկու մասերը. պետական և երդւեալ դատաւորները պաշտօնը, երդւեալ դատարանի ընդհանուր նշանակութիւնը, դատարանական արարողութիւնների ձեւերը և նրանց նշանակութիւնը, վճռաւոր դատարան. նրա երկու գլխաւոր պաշտօնները և նրա իրաւասութիւնը, վճռաջինջ դատարանը Փրանսիայում և Ռուսաստանում, վերջինի կազմակերպութիւնը, հաշտարար դատարար, հաշտարար դատաւորների ժողով և Սենատ, իբրեւ հաշտարար դատարանի աստիճաններ, Կովկասի դատարանների առանձնայատկութիւնը համեմատելով բոլոր Ռուսաստանի հետ, վերջաբան:

18-րդ դարում, երբ եւրոպական գրականութիւնը սկսեց ուսումնասիրել Անգլիայի պետական հիմնարկութիւնները, ուշադրութիւն դարձրեց և նրա դատաստանական կարգ ու կանոնների վրայ, մասնացոյց արեց անգլիական դատարանի մեծամեծ արժանաւորութիւն-

ներն և առաւելութիւններն համեմատելով եւրոպական դատարանների հետ, որոնք ոստիկանական կամ աւատական (Ֆէօդալական) կազմակերպութիւն ունէին և խառնուած էին վարչութեան հետ, որից և լիովին կախումն ունէին:

Ֆրանսիան, որը եւրոպական պետութիւնների համար միշտ նոր գաղափարների կարապետող է եղել, նոյն հարցում ևս կատարեց իւր սովորական դերը և սկսեց արծարծել նոր մտքեր և սկզբունքներ պետութեան դատաստանական գործադարութեան մասին: Նա աւետեց եւրոպային, թէ դատաստանաւարութիւնը պետական պաշտօն է և ոչ թաղաւորի, կամ աւատական իշխանի մասնաւոր արտօնութիւնը և նրանց արդիւնքի աղբիւր, ինչպէս էր եւրոպան և ինչպէս կարծում էին այն ժամանակւոյ վարչական շրջանները:

Ամենից առաջ ինքը Ֆրանսիան իրեն սկսեց պատուաստել եւրոպայի համար նոր դատաստանական հիմնարկութիւնները և համաձայն իւր կեանքի պայմաններին բաւականին նշանաւոր փոփոխութիւնների ենթարկեց անգլիական դատաստանը: Սակայն մնացեալ եւրոպայի համար օրինակ եղաւ այդ՝ Ֆրանսիայի կերպարանափոխած՝ դատաստանը, որը իւր նախատիպարից աւելի ստոր է ¹⁾, թէպէտ երկուսի սկզբունքներն էլ և ձգտումները նոյնն են. միայն Ֆրանսիայինը մի քանի ձեւական անյարմարութիւններ ունի, որոնցից զլիսաւորը այն է, որ մինչև այժմ նոր սկզբունքների հետ միասին պահպանուած են և մի քանի հին դատարանական կարգերի մնացորդներ:

Այսպէս թէ այնպէս, եւրոպան Ֆրանսիայի միջնորդութեամբ փոխ առաւ անգլիական երգւեալ դատարանը և մինչև այսօր էլ բոլոր պետութիւնները Ֆրանսիականից ընդօրինակած ձեւը պահպանել են: Միայն վերջին 10—15 տարւոյ ընթացքում նկատուում են ձգտումներ աւելի խորը ուսումնասիրելու անգլիական դատարանական հիմնարկութիւնները և դորա համաձայն բարեփոխելու եւրոպայինը:

Անգլիական և Ֆրանսիական դատաստանները հետեւեալ զլիսաւոր տարբերութիւններն ունին.—

1) Ֆրանսիայում սկզբնական քննութիւնը կատարւում է խու-

¹⁾ Այդ հանգամանքը ապացուցեց Գնէյտոր իւր «Անգլիական ինքնավարութիւն» մեծ գրաւորքում:

զարկուական (inquisitionnel) ձևով և ոչ դատաստանական—վիճաբանական (судебно-состязательный), այսինքն՝ սկզբնական քննութիւնը ամբողջապէս յանձնւած է մի խուզարկուի (inquisiteur), որը ինքնագլուխ կատարում է այն, առանց վիճող կողմերի մասնակցութեան. մինչդեռ անգլիականը, ինչպէս արդէն նկատեցինք, վիճող կողմերի մասնակցութիւնը թոյլատրում է վէճի առաջին իսկ րոպէից: Սորան պէտք է աւելացնել, որ քննիչը ենթարկւած է դատախազին և շատ բաներում նա սլարտաւորեալ կատարում է վերջինի պահանջները: Ռուսաց օրէնքով (որը հետևում է Ֆրանսիականին) դատախազը կարող է անմիջապէս հսկել քննիչի ամեն մի քայլը (քր. դատ. 279), նա իրաւունք ունի ներկայ լինել սկզբնական քննութեան ամեն մի արարողութեան (ib. 280) և քննիչի ուշադրութիւնը դարձնել գործի այս կամ այն հանգամանքի վրայ. կարող է պահանջել քննիչից լրացուցիչ քննութիւն (ib. 286) և այլն: Սրանից երևում է, որ սկզբնական քննութիւնը իսկապէս մեղադրեալ կողմի ձեռքումն է:

2) Ֆրանսիայում մշակեց և զարգացաւ պետական մեղադրութեան մի ամբողջ սխտեմ: Մինչդեռ Անգլիայում մեղադրողները մեծ մասամբ մասնաւոր մարդիկ են (յանցանքից ֆլաս կրողը), կամ պետական զանազան պաշտօնեաներ—ոստիկանութիւնից, կամ վարչութիւններից նշանակւած. Ներպայում պետական մեղադրութեան համար սահմանւած է դատախազութիւնը (procuratura), որի ձեռքին պետութիւնը ահագին միջոցներ և ոյժ է տալիս՝ ամեն մի դէպքում յանցաւորների դէմ դատ բանալու համար ¹⁾:

¹⁾ Իրաւաբանական գրականութեան մէջ այս խնդիրը մինչև այժմս էլ վիճելի է, թէ ո՞ր սխտեմը աւելի առաւելութիւն ունի՝ պետական սլարտաւորեալ մեղադրութիւնը, ինչպէս մշակեց Ֆրանսիայում և ընդունւած է Ներպայում, թէ անգլիականը, որը իսկապէս կազմակերպած դատախազութիւն չ'ունի: Պէտք է նկատել, որ վերջին ժամանակների նշանները ցոյց են տալիս, թէ Անգլիան պիտի հետևի Ֆրանսիական սխտեմին: 1879 թ. Անգլիայում մի նոր օրէնք դուրս եկաւ, որով սահմանեց պետական մեղադրողի (վից օգնականներով) նոր պաշտօն (director of public persecution): Սրանով Անգլիան ցոյց տուց պետական մեղադրութեան կարևորութիւնը. սակայն այդ նոր մեղադրողը պարտաւորւած չէ ամեն տեղ դատ բանալ յանցաւորների դէմ, ինչպէս է Ներպայում, այլ դա նրա իրաւունքն է և ոչ սլարտաւորութիւնը:

3) Ֆրանսիական դատարանը բաղկացած է երկու առանձին խորհուրդներից՝ պետական երեք դատաւորներից՝ և երդւեալ տաններկու դատաւորներից (коронная и народная коллегия): Այդ երկու խորհուրդները միացած չեն, գործում են միմեանցից անկախ և այն աստիճանի առանձին, որ պետական դատաւորները իրաւունք չ'ունին իրենց կարծիքն անդամ չալանելու մեղադրեալի մեղաւորութեան մասին: Մինչդեռ Անգլիայի դատարանը մի ամբողջութիւն է կազմում, նախագահ-դատաւորը մնացեալների ղեկավարողն է և իւր կարծիքը միւսների հետ միասին յայտնում է: օրինակ, անգլիական դատաւորը ամեն մի բուպէ կարող է դատաստանական քննութիւնը ընդհատել և երդւեալ դատաւորներից պահանջել, որ մեղադրեալին արդարացնեն:

4) Բոլոր միւս երկիրներում, բացի Անգլիայից, դատաւորները իրենց վճիռը կայացնում են ձայների մեծամասնութեամբ, մինչդեռ Անգլիայում պահանջւում է միաձայնութիւն թէ՛ մեղադրելու և թէ՛ արդարացնելու համար:

Ռուսաստանը իւր երդւեալ դատարանը կազմել է Ֆրանսիայի օրինակից և նոյն գլխաւոր սկզբունքներն ու յատկութիւններն ունի: Ուստի կրկնել աւելորդ ենք համարում:

Երդւեալ դատարանով վերջ է տրւում Եւրոպայում չինոյնիկական դատաստանաւարութեան և սկիզբ է դրւում խղճմտանքի դատաստանի (судъ совѣсти) .

Տասներկու բարեմիտ, անբիծ և անկախ քաղաքացիներ անընդհատ, ամենայն ուշադրութեամբ լսում են դատարանական քննութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, որ կատարւում են օրէնքների հմուտ պետական դատաւորի (կամ դատաւորների) ղեկավարութեամբ: Այդ մանրակրկիտ քննութիւնից յետոյ, նոքա իրենց խղճմտանքի ձայնին համաձայն, առանց որ և է պատճառաբանութեան իրենց կարծիքի, լոկ խղճի թելադրութեամբ վճռում են գործը: Այդպիսի դատաստանը, յայտնի բան է, անաչառութեան, անկողմնապահութեան և արդարութեան ամենամեծ զրաւականն է, անհամեմատ աւելի մեծ, քան որ և է ուրիշ ձևի դատարան, որ յայտնի է ևղել մարդկութեան: Այդ է պատճառը, որ երդւեալ դատարանը, ամենալաւ պաշտպան լինելով քաղաքացու իրաւունքներին, և ամենախիտ դատաւոր՝ այդ իրաւունքները զեղծողներին, այսօր համաշխարհային հիմնարկութիւն

է դառած. բացի Տաճկաստանից, ամեն տեղ ընդունւած է և մեծ ժողովրդականութիւն ունի:

Թէպէտ երգւեալ դատարանը ինքն ըստ ինքեան մեծ երաշխաւորութիւն է անհատի իրաւունքների պաշտպանութեան, սակայն դատաստանավարութեան ժամանակ թէ՛ վիճող կողմերը և թէ պետական դատաւորները կարող են որ և է ձեռով կամ միջոցով ազդել երգւեալ դատաւորների խղճի վրայ, կամ շփոթեցնել վերջիններին: Նրանք այնպիսի ուղղութիւն կարող են տալ դատարանական քննութեան, որ երգւեալ դատաւորները անկարող լինին գործի բոլոր հանգամանքները աչքի առաջ ունենալ վճիռ կայացնելիս: Այդ դէպքերում, յայտնի բան է, չէ կարելի անաչառ վճիռ սպասել:

Այդ չարիքի առաջն առնելու համար, օրէնքները մի շարք ձեւակատարութիւններ են սահմանել, որոնց գործ դնելը պարտաւորիչ են դատաւորների և ամբողջ դատարանի համար: Օրինակ՝ դատաւորը պարտաւոր է նիստը զոնբաց անել, վկաներին առանձին սենեակում պահել, որ կողմերի հետ հաղորդակցութիւն չ'ունենան, երբ վկաները վկայութիւն են տալիս. թոյլատրել որ մեղադրեալը վերջնական բացատրութիւն տայ այդ վկայութիւնների մասին (քր. դատ. 632) և այլն, և այլն:

Այդ ձեւակատարութիւնները այնքան կարեւոր են վճռի կայացման համար, որ նրանց որ և է կէտի չը գործադրելը մեծամեծ հետեանք կարող է ունենալ: Բացի այդ՝ դատաստանավարութեան ժամանակ դատաւորները կարող են օրէնքներին սխալ բացատրութիւն տալ, աղաւաղել նրանց իմաստը:

Այդ երկու նպատակների համար — հսկելու, որ օրէնքով պահանջւած բոլոր ձեւակատարութիւնները ճշգրտեամբ գործադրւին և ամեն տեղ միատեսակ և ճիշդ բացատրւին օրէնքները — հարկաւոր է մի հիմնարկութիւն, որը հսկէ պետութեան բոլոր դատարանների վրայ, որ օրինազանցութիւն չը կատարւի և պահանջէ օրէնքների իսկական իմաստով գործադրութիւն: Այդ հիմնարկութիւնը, բնական է, վերին աստիճանը պիտի կազմէ դատարանական ամբողջ կազմածքի, ուստի և իրեն դրութեան վայել զիրք և ընդունակութիւն պէտք է ունենայ:

Այդ պաշտօնի համար սահմանւած է վճռաշինջ դատարանը

(juge de cassation): Ֆրանսիայում նա առանձին հիմնարկութիւն է կազմում, իսկ Ռուսաստանում նա Սենատի մի նոր բաժինն է կազմում (кассационные департаменты сената):

Այդ հսկողութեան համար հարկաւոր է, որ դատարաններում բոլոր կատարւածը արձանագրելի Ուստի, երբ դատաստանաւարութեան ժամանակ որ և է կանոն զեղծւած է կամ չէ գործադրւած, հակառակ օրէնքի պահանջին, կամ վիճող կողմերի իրաւունքները սահմանափակւած են, դատարանին ամեն մի մասնակցող պահանջում է անմիջապէս արձանագրել ատենագրութեան մէջ: Դատարանը պարտաւոր է իսկոյն կատարել այդ պահանջը: Այդ արձանագրութիւնը միայն ենթարկւում է վճռաջինջ դատարանի վերահսկողութեան:

Վճռաջինջ դատարանը ծայրագոյն և վերջին ատիճանն է դատարանական բոլոր հիմնարկութիւնների. նրա կարեւորութիւնը շատ մեծ է: Նա հսկում է բոլոր դատարանների ներքին և արտաքին բարեկարգութեան վրայ (դատաստանական կազմակերպութեան կանոնադիրք, յօդ. 5.) և օրինազանց դատաւորներին դատաստանի ենթարկում: Այդ բոլորը կատարում են Սենատի երկու վճռաջինջ բաժինները, մէկը քրէական գործերի համար (քրէական վճռաջինջ բաժին — уголовный кассационный департамент), միւսը՝ քաղաքացիական (гражданский к. д.), նրանց ընդհանուր նիստը (общее собрание кассационных департаментов), նրանց առաջին բաժնի միացեալ նիստը соединенное присутствие первого и кассационных департаментов) և Սենատի որ և է միւս վճռաջինջ բաժինների արտակարգ նիստերը (особые присутствия, [Ժող. երեք]):

«Սենատի վճռի դէմ չէ կարելի գանդառ տալ» (на рѣшение Сената нѣтъ апелляции), ասում է օրէնքը:

Բացի ընդհանուր դատարաններից (նահանգական դատարան, պալատ և Սենատ), Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանագրքերը սահմանում են և հաշտարար դատարան (мировой институт), որի իրաւասութեան յատկացրած են մանր քրէական և քաղաքացիական գործեր:

Հաշտարար դատարանը բոլորովին առանձին է և ընդհանուրից տարբեր կազմակերպութիւն ունի: Նա չէ ստորադրւում ոչ նահանգական դատարանին, ոչ էլ պալատին: Միայն Սենատին է ենթարկւում նա, իբրեւ վճռաջինջ և ծայրագոյն վերահսկող դատարանի:

Այս յօդաձի նպատակից զուրս է բացատրել հաշտարար դատարանի կազմակերպութեան սկզբունքները. իբրև տեղական ինքնավարութեան մի ճիւղ, մենք այդ խնդրի մասին մանրամասնօրէն կը խօսենք, երբ կը խօսենք տեղական ինքնավարութեան մասին:

Դատաստանական վերանորոգութեան խնդրի ամբողջութեան համար հարկաւոր է համառօտապէս բացատրել, թէ ի՞նչ կապ ունի հաշտարար դատարանը անհատի իրաւունքների պաշտպանման գործի հետ և թէ ի՞նչպէս է նրա կազմակերպութիւնը:

Հաշտարար դատարանը ժողովրդի ամենաձեռնհաս դատարանն է, նրա կեանքին ամենամօտն է, ուստի այդ հանգամանքներին էլ յարմարաժ պիտի լինի:

Ժողովրդի կեանքում սպանութիւն կամ զորա նման ծանր ջանքանքներ շատ հազիւ են պատահում. մինչդեռ մանր օրինազանցութիւններ աւելի յաճախ են պատահում և արագութեամբ պէտք է այդ զեղծումների առաջն առնել: Արագ գործավարութիւնը հաշտարար դատարանի առաջին յատկութիւնը պիտի լինի: Այս պատճառով հաշտարար դատարանը գործում է առանց սկզբնական քննութեան, առանց պետական մեղադրողի, այլ մեծ մասամբ մասնաւոր մարդկանց խնդրի կամ ոստիկանութեան արձանագրութիւնների աւելթով:

Հաշտարար դատարանի նիստերն էլ նոյն սկզբունքներն ունին, ինչ որ ընդհանուր դատարանները. նրանց նիստերը դռնբաց պէտք է լինին, հրապարակական, կողմերի բացատրութիւնները բերանացի և ալյն: Ուրեմն նոյն ապահովութիւնները անհատի իրաւունքների տալիս են և հաշտարար դատարանները:

Հաշտարար դատարանը ընտրողական է Ռուսաստանում. նրան ընտրում են երեք տարին մի անգամ՝ տեղային հողատէրերը. ինքն ևս հողատէր կամ կալաճատէր պիտի լինի, պիտի ունենայ ուսումնական ցենզ (միջնակարգ ուսումնարանի. իրաւաբանական մասնագիտութիւնը զգաւորաբար պարտաւորեալ չէ) և տեղացիների յարգանքը վայելող և անկախ դիրք ունեցող անձնաւորութիւն պիտի լինի:

Հաշտարար դատարանի իրաւասութեան ենթարկւում են այն բոլոր քրէական գործերը, որոնց համար օրէնքը մի տարի և 6 ամիս պատիժ է դնում (մի քանի բացառութիւն կայ), իսկ քաղաքացիա-

կան գործերից՝ մինչև 500 ռուբլի արժէք ունեցող վէճերը:

Հաշտարար դատաւորը մինչև 30 ռ. վէճը քննում է վերջնականապէս. մնացեալը—իրիւ դատարանի առաջին աստիճան: Երկրորդ աստիճանը կազմում է հաշտարար դատաւորների ժողովը (сѣздъ мировыхъ судей):

Այդ ժողովին մասնակցում են նոյն հաշտարար դատաւորները. միակ զանազանութիւնը այն է, որ ժողովում ամենաքիչը երեք դատաւորներ պիտի լինին, իսկ հաշտարար դատաւորը միայն է վճռում գործերը: Ժողովը ունի իւր ընտրեալ նախագահը, քարտուղար և առանձին գիւմաստուն:

Դատաւորների ժողովին ներկայ է գտնուում և նահանգական դատախազի ընկերներից մէկը, որի պաշտօնն է զեկուցումներ տալ օրէնքների իմաստի և գործադրութեան մասին:

Հաշտարար դատաւորների ժողովի վճիռը վերջնական է և միայն Սենատի վճռաջինջ բաժինը կարող է անվաւեր համարել նրա վճիռը և նորից պահանջել գործի վերաքննութիւն (пересмотръ):

Այս են հաշտարար դատարանի գլխաւոր կէտերը, որ տեղային ինքնավարութեան ամենագլխաւոր ճիւղերից մէկն է և արագութեամբ գործելով, մեծամեծ օգուտներ է տալիս ամենահասարակ ժողովրդին:

Մեզ մնում է համառօտապէս հաղորդել ընթերցողին այն փոփոխութիւնները, որոնց ենթարկեց դատաստանական վերանորոգութիւնը Կովկասի վերաբերմամբ:

Մեր մինչև այժմն պատմածը դատաստանական հիմնարկութիւնների մասին՝ ամբողջապէս վերաբերում է բուն Ռուսաստանին: Մենք աշխատեցինք բացատրել դատաստանական բարենորոգութեան սկզբունքները իրենց իսկականութեամբ, այնպէս՝ ինչպէս մշակել կամ մշտածել էին դատաստանագրքերի խմբագրողները: Ուստի այն բոլոր փոփոխութիւնները, որոնց ենթարկեց նոր դատարանը Ռուսաստանում վաթսուն թւականներից չետոյ, դրանց բացատրելը սոյն յօդւածի նպատակից դուրս է:

Դատաստանական վերանորոգութիւնները աւելի մեծ փոփոխութիւնների ենթարկեցին Ռուսաստանի սահմանական նահանգների վե-

րաբերմամբ, այնպէս որ վերջինները ընդհանուր կանոնից բացառութիւն են կազմում:

Նախ՝ դատարանական վերանորոգութիւնը բոլորովին չէ վերաբերում Ֆինլանդիային, որը ունի իւր առանձին պետական կազմակերպութիւնը ¹⁾:

Երկրորդ՝ Օստլէյեան (Նուրջ-Բալտեան) նահանգները, որոնք նոյնպէս, վայելում են վարչական և դատարանական ինքնավարութիւն:

Երրորդ՝ Լէհաստանի և Կովկասի դատաստանական հիմնարկութիւնները առանձին պայմանների մէջ են սահմանափակւած:

Կովկասը կազմում է առանձին դատարանական շրջան և դատաստանական վերանորոգութիւնը հետեւեալ փոփոխութիւններով մշտցրած է:

1) Բոլոր դատաւորներին նշանակում և հրաժարեցնում է կառավարութիւնը, ինչպէս միւս վարչական պաշտօնեաներին. մինչդեռ Ռուսաստանում դատաւորը անփոփոխ է սկզբունքով և արձակում է իւր պաշտօնից միմիայն դատարանի վճռով և ոչ կառավարութեան կարգադրութեամբ: Ուրեմն դատաւորի անփոփոխութեան սկզբունքը մեղանում չէ ներմուծւած:

2) Երդեւալ դատարանը իւր բոլոր սկզբունքներով և առանձնաշտկութիւններով նոյնպէս չէ ներմուծւած: Երդեւալ դատարանի իրաւասութիւնը յանձնւած է նահանգական դատարաններին:

3) Որովհետեւ անհատի իրաւունքներին և ազատութեան մեծ վտանգ կը լինէր, եթէ դռքա լոկ նահանգական դատարանին յանձնէին, զորա համար սահմանւած է դատարանական պալատ Թիֆլիսում, որը վերաքննում է նահանգական դատարանի վճիռը և նոր վճիռ է կայացնում: Եթէ վիճող կողմերից մէկը անբաւական է նահանգական դատարանի վճռից, կամ վճռի մի մասից, նա դործը պալատ է դրցում: Պալատը իւր վճիռը մեծ մասամբ առաջնայ դործավարութեան տեղեկութիւնների վերայ է հիմնում, թէպէտ իրաւունք ունի հարկաւոր զէպքում վկաններին և մեղադրեալին նորից հարցնել: Վերջինը շատ հազիւ է պատահում. վճիռը կայացւում է մեծ մաս-

¹⁾ Ֆինլանդիան Ռուսաստանի վիճակն է (провинция), որը ընդ միշտ միացրած է Ռուսաստանին (union réelle). սակայն՝ Ֆինլանդիան ունի սեպհական պետական կազմակերպութիւն և կառավարութիւն:

սամբ առանց վկաների և մեղադրեալի ներկայութեամբ, միմիայն զործավարութեան հաղորդած տեղեկութեան հիման վրայ:

4) Մինչդեռ բուն Ռուսաստանում հաշտարար դատարանը բոլորովին առանձնացած է ընդհանուր դատարանից, Կովկասում վերջինը ենթարկւած է նահանգական դատարանին, որը վերաբնութեան աստիճան է կազմում: Իսկ Քիշինի դատարանական պալատը կազմում է վերջին և վճռաջինջ աստիճան նահանգական դատարանների համար:

5) Կովկասում հաշտարար դատաւորը, բացի իւր պաշտօնից, կատարում է և քննիչի պաշտօն, որի համար նա օգնական ունի (помощник мирового судьи), մինչդեռ Ռուսաստանում դատաւորը բոլորովին չէ խառնուում քննական գործերին:

6) Դատախազութիւնը Կովկասում աւելի լայն իրաւասութիւն ունի, քան բուն Ռուսաստանում: օրինակ, դատախազին իրաւունք է տրւած, երբ մեղադրեալը արգարանաց նահանգական դատարանում կամ պալատում պահանջել որ մեղադրեալը բանտից չ'արձակւի, մինչև վճռաջինջ դատարանի վճիռ կայացնելը:

Նոր դատարանական կարգը իւր հիմնական սկզբունքներով (եթէ առնենք իրենց սկզբնական մաքրութեամբ), Ռուսաստանի կեանքը մօտեցնում է եւրոպական առաջաւոր ազգերի կեանքին: Այս է դատաստանագրքերի ամենամեծ նշանակութիւնը և նրանց մատուցած ամենամեծ օգուտը: Դատաստանական վերանորոգութիւնով Աղէքսանդր II կայսրը կամեցաւ օրինականութեան առաջին հիմքը դնել: Սպաղալում, երբ նոր դատաստանի սկզբունքները զարգանան, այն ժամանակ աւելի պարզ կը լինի Աղէքսանդր II-ի վերանորոգութեան նշանակութիւնը: Սակայն դատաստանական վերանորոգութիւնը միակ բանը չէր, որով Աղէքսանդր II-ն մահացրեց իրան. նոյն նպատակին ծառայում է և նրա երկրորդ վերանորոգութիւնը, այն է տեղական ինքնավարութիւնը:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

1837—1887. ՅԻՍՆԱՄԵԱՆ Հայոց Հոգևոր Քեմական Դպրանոցի Երեւանայ: Տիփսիս. տպարան Վարդանեանցի, 1888. քառածալ 321 երես, չորս մեծաթերթ ցուցակներով:

Ներկայ հրատարակութիւնը, իւր տեսակում, առաջին օրինակն է մեր գրականութեան մէջ: Գեռ ևս ոչ մի Ռուսա-հայ դպրոց չէ չաւերժացրած իւր պատմութիւնը մի հրատարակութեամբ, որտեղ առաջ բերած լինէին դպրոցին վերաբերեալ պատշաճաւոր կերպով համակարգւած և ղեկութիւնները՝ մի երկարամիտ ջօրէլեանի առիթով: Հալկական գրականութիւնը ունի արդարև պատմութիւններ Պարթիզի նախկին Մուրադեան վարժարանի, գրած հայ Թէօդորեանի ձեռքով, Խալիպեան ուսումնարանի մասին՝ գրած Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Ալվաղեանի ձեռքով և հրատարակւած նորա մահից չետոյ. բայց դոքա գըրւած են անհատական նախաձեռնութեամբ և ալ նպատակներով, քան ներկայ հրատարակութիւնը:

Այս գիրքը նշանաւոր է ոչ միայն իւր տեսակի նորութեամբ, ալ և նորա բովանդակութեամբ և, որ աւելին է, նորանով չարուցւած բաղմատեսակ խնդիրներով: Ինչ վերաբերում է վեր-

ջիններէս, գրախօսութեան մէջ տեղը չէ, որ նոցա մասին խօսելի. զոցա մենք կը նկիրենք մի ալ չօղւած՝ բաւականանալով այստեղ խօսել գրքի մասին միայն գրախօսական տեսակէտից՝ որպէս գիրք և բովանդակութիւն:

Գիրքը բաժանւած է երեք մասերի, որոնցից առաջինում ներկայացւում են կարևոր տեղեկութիւնները Դպրանոցի գոյութեան իւրաքանչիւր տարւալ համար առանձին-առանձին. երկրորդ մասում հրատարակութեան պաշտօնական խմբագիրները աշխատած են ամբողջ առաջին մասում առաջ բերած նիւթերը առարկալ-առարկալ. իսկ երրորդ մասում ղեկեղւած են Դպրանոցի կանոնադրութիւնները, Դպրանոցին նըւէրներ տւած անձերի անունները և, վերջապէս, չորս մեծ ցուցակներ, որոնց մէջ ամփոփւած են Դպրանոցի պատմութեան բոլոր անուանական և թւանշանական տեղեկութիւնները:

Դպրանոցի պատմութիւնը բաժանւած է երկու շրջանների, որոնցից առաջինը բռնուած է 1837—1849 թւականները, իսկ երկրորդը՝ 1857—1887 թւականները: Դորա պատճառն այն է, որ 1849-ին թեմական Դպրանոցը փակւեց Ներսէս կաթողիկոսի հրամանով, և այն պատճառով, որ, ասում է մեծ կաթողիկոսը, «Սեմինարիա անունը նշանակում է սերմնարան և... աղ մեծ անունը դրած են մի մանկավարժարանի վերայ, որից անա 10 տարուց աւելի է որ սերմնարանական ոչ մի արդիւնք չի տուել... Իսկ ժողովրդի մանուկների համար աշխատենք չինել մանկական վարժարաններ իւրաքանչիւր եկեղեցու գաւթում... ուր ուսանեն 7—13 տարեկան մանուկներ»։—Դպրանոցը կրկին բացւում է 1857 թւականին: Պէտք է ասած՝ թեմական Դպրանոցի բացումը, փակումը և կրկին բացումը կապւած են եղած Նրեանի թեմական կոնսիստորիալի ստեղծւելու, Նրեանից Վաղարշապատ տեղափոխւելու (1846 թ.) և վերստին Նրեան տեղափոխւելու հետ (1857 թ.): Առաջին շրջանը (10 տարի) բռնուած է ընդամենը 28 երես, իսկ 1857—1887 երեսնամեայ շրջանը՝ 229 երես. այնպէս որ, քանի մօտենում ենք մեր օրերին, այնքան տեղեկութիւնները առատ են և, օրինակ, վերջին 1886—87 թւականը բռնում է զբքի 33 երեսը: Այդ բացատրւում է նորանով, որ հին տարիների համար արխիւում նիւթերից չափերը պակաս են և, վերջապէս, Դպրանոցը առաջին տասնեակներում այն կարևորութիւնը չէր ներկայացնում, ինչ նա ունեցաւ վերջին տա-

րիներս: Եւ արդարեւ, Դպրանոցը, որ թեմական դպրոցի, Ներսէս կաթողիկոսի ասած, մեծ անունն էր կրում՝ ոչնչով չէր տարբերւում մի հասարակ աղքատիկ ծխական դպրոցից մինչև 70 թւականների մէջերքը, քանի որ Դպրանոցը ունեցած է եղել 1876 թւականին 3 պատրաստական և միմիայն 1 հիմնական դասատուն: Միմիայն այս վերջին տասնեակ տարիներում Դպրանոցը բացեց աստիճանաբար 2-դ, 3-դ, 4-դ, 5-դ, և, վերջապէս 1887 թւին, 6-դ հիմնական դասատուն, ունենալով, միևնույն ժամանակ, 3 պատրաստական դասարաններ: Համեմատ զարգացման աղէ եղանակին՝ Դպրանոցը ունենում է ծախք՝

1837—38-ին	810 ռ.
1845—46-ին	280 »
1862—63-ին	2031 «
1876—77-ին	3408 »
1878—79-ին	6188 »
1883—84-ին	7898 »
1886—87-ին	9371 »

Գիրքը մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս իւրաքանչիւր տարւադուսուցչական խմբի, տնտեսների, հոգաբարձուների մասին և այդ տեղեկութիւնները զուրկ չեն հետաքրքրութիւնից: Այդպէս է, որ իմանում ենք, թէ Դպրանոցի զուլութեան սկզբներում, 1839—41 թւականներին, տեսչի պաշտօնակատար է նշանակւում ազգով լոյն ռուս քահանայ Ռոմանով:

Առհասարակ պէտք է ասած, որ Դպրանոցի սկզբնական տարիներում ռուս-դպրոցական կարգը աղիւցութիւն է ունենում դպրոցի վերայ: 1844—45 թւականին, օրինակ Սինոդը ու-

դարկում է Սեմինարիայի համար կանոններ՝ Նրեանի փոխանորդի ի հաստատութիւն Սինոդի առաջարկած կանոնները, որոնք սկզբում լինում են ռուսերէն կազմած: Սինոդը, թարգմանել տալով, ուղարկում է ի գործադրութիւն (եր. 22): Միւս առարկաների մէջ առաջ է հանարւում է վսեմ առարկայ:

Ուսուցիչներին ռոճիկներին բաժանելու ձևի կողմից՝ որոշում ենք չըրջանը մինչ 1860 թ. և ազդ տարուց դէսը: միայն ապա թւականից սկսում են ռոճիկները բաժանել ամսէ ամիս:

Ամենակարևոր փոփոխութիւնը, որին ենթարկւում է Գալանոցը իւր գոլթեան ընթացքում, կապւում է նորա կառավարութեան մէջ: Հիմնւելու օրից մինչ 1860 թւականը Գալանոցը անմիջապէս կառավարւում է է տեղական կոնսիստորիայի և թեմական ինքնաշարժի ձեռքով. 1860 թ. մարտի 23-ին Մատթէոս կաթողիկոսի հայրապետական կոնդակով և Սինոդի նոյն թւակ. սեպտ. 15-ի որոշմամբ՝ կարգւում է հոգարարձական հաստատութիւնը Նրեանի Գալանոցի համար: Հետաքրքրել տալ ժողովրդին ժողովրդական կրթութեան գործով, զըրգել նորան՝ նիւթապէս նախատել ուսումնարանի գոլթեան և առաջդիմութեան՝ ահա այն շարժառիթները, որոնք թելադրւում են կաթողիկոսին ստեղծել ապա հոգարարձական հաստատութիւնը:

Հոգևոր կառավարութեան լուսնը սակաւն, որպէս վկայում է մեր առաջը դրած հրատարակութիւնը, չուսով չեն իրագործւում: Եւր զրեթէ հոգևոր կառավարութեան աղբիւրներով

էմիայն կառավարւում Գալանոցը մինչ օրս: Զարմանալի է ապա կողմից Նրեանցոց, կարելի է ասել, քարասրտութիւնը դէպի իրանց աղբալին Գալանոցը: Ո՛չ մի նւիրատուութիւն մինչև 70-ական թւականները. իսկ առաջինը, որ նւիրատուութիւն է անում, լինում է մի Շուշեցի Ալեքսանեանց, որը նւիրում է 2000 ռ.: Բայց ապա օտարաքաղաքացու բարերարութիւնը օրինակ չէ դառնում Նրեանցոց, այնպէս որ խկապէս միայն 1878 թւականից սկսում են Նրեանցիք ստորագրել շատ թէքիչ խոշոր գումարներ. բայց, հնչ, առատաձեռնութիւն, խոստմունք և գործ այնպէս իրար հետ միասին են գնում, որ 1881—82 թւականին հոգարարձութիւնը վճռւում է դատ բանալ մինչև այժմ չը վճարած ստորագրողների դէմ: Ինչ և իցէ, վսեմականի վերջը 1885—86 թ. անձեռնմխելի գումարի անուսով կար մօտ 14.000 ռ., որից սակաւն միւսելի էր եղած արդէն աւելի քան 6000 ռ. ասել է թէ՛ դպրոցական մշտական աղբիւրները չեն բաւում սովորական ծախքերը ծածկելու համար:

Նրեանի թեմական Գալանոցում ծառայած են, աւելի կամ պակաս անուն վատտակած ուսուցիչներին և գործիչներին՝ Մեկեանց Յովսէփ քահանայ, Սերովբէ վարդ. (լիտու. եպ.), Աղափիրեան Գրիգոր վարդ. (այժմ եպ.), Ջալալեան Թուրքէն, Բէգեմզարեան Սարգիս, Տէր-Յարութիւնեան Գեորգ, Աղաբեան Ապարոս, Քալանթարեան Դաւիթ, Բաքաջանեան Վասակ, Նաւասարդեան Բագրատ (քթ.), Տէր-Վեռնդեան Նիկողայոս և Յովհաննիսեան Արիստղոս:

Տեսուչներ ունեցած է Գյւրանոցը առաջին շրջանում 5, երկրորդ վերջին 30-ամսու շրջանում՝ 9, բացի ան, որ 1867—1871 տեսչութիւն առնում են թեմակալի փոխանորդները՝ Սերովբէ վարդ. (ալժմ եպ.) Մեսրոբ վարդ. (ալժմ արքեպիսկ.) և Մկրտիչ արքեպիսկ. Բարամեան:

Տեսուչների ցուցակից վիշենք՝ Դորգանեան Յովհաննէս (1861—1863 և 1865—67), Մեկեան Յովսէփ քահանայ 1862—65 (քնդմիջումով), Աղափիրեան Գրիգոր վարդ. (ալժմ եպ.) 1863—64, Ստեփանէ Խարէն վարդ. 1872—73, Բէգնաղարեանց Ս. (ալժմ ք.) 1876—86 և Յովհաննիսեան Արփսողոմ 1886—88:

Գյւրանոցի թէ նիւթական և թէ մըտաւոր, բայց մանաւանդ բարոյական զրութիւնը, պէտք է որ շատ աննախանձեւի եղած լինի: Դորտ լաւագոյն ապացոյցը մենք գտնում ենք ուսուցչական խմբի հոգաբարձութեանը աւած բողոքագրի մէջ Գյւրանոցի տեսչի դէմ 1878—1879 թւականին. և դա՛ նոյն տեսուչն է, որը ախուր վիշտակի արժանի դեր պիտի խաղար Երեւանի Դրացանոցից առելի բարձր՝ Թիֆլիսի Ներսիսեան Գյւրոցում: Ահա թէ ուսուցչական խումբը ինչպիսի մի թուղթ գրելու է ստիպւած տեսնում իրան մի տեսչի դէմ, որը սակայն վախելում էր հոգաբարձութեան հովանաւորութիւնը: Առաջ ենք բերում զբքի աչդ կոտորը in extenso. «Յունւարի 14-ին մի ընդարձակ ցոյտարարութիւն են ուղարկում հոգաբարձութեանը, բացի Սարգսեանից, բոլոր ուսուցիչների ատորագրութեամբ, ուր գրում են, որ ներկայ ուսումնական տարուաչ հէնց սկըղբից շարունակ, թէ քանաւոր և թէ

զբաւոր կերպով, բողոքել են պ. Բէգնաղարեանցի բարոյական և մանկավարժական սխալանաց դէմ, որոնք են՝

Ա. աշակերտներին չափազանց զբաւոր և մտաւոր աշխատանքներ տալը: Բ. աշակերտներին չարաչար ծեծելը, որպիսի դիպուածում մի անգամ աջնպէս սաստիկ ապտակեց, որ իւր մատի մատանին կտրուեց: Գ. առանց մանկավարժական խորհրդին հարցնելու՝ տարուաչ ընթացքում աշակերտներ ընդունելն, արձակելն, արձակուածը վերստին ընդունելը և աշակերտը մի դասարանից միւսը փոխադրելն: Դ. աշակերտներին ժամերով դուրսը ցրտում կանգնեցնելը: Ե. ուսուցիչների հետ անհասարակ կողմի վարմունքը: Զ. ուսուցիչների դասախօսութեան ընդհատելը և անձամբ նոյնը շարունակելով, վաղ ձգելն աշակերտաց առաջ ուսուցչի վարկը: Է. ուսուցիչներին մանկավարժական ժողովներում «էշ» անուանելը: Ը. ուսուցիչներին վիմար, անհոգի, խարդախ անուանելը, որից անցեալ ամի դեկտ. 29-ին ծագեցաւ մի փոքրիկ տարաբաղդ անցք և այս վերջինից՝ ներկայ խռովութիւնը տեսչի և ուսուցչաց մէջ: Թ. իւր դասերը թողնելը և, որպէս թէ նոցա փոխարէն, ծխական դպրոցում փորձնական դասեր խօսելը, փոխանակ աչդ իւր դասերից աղատ միջոցներումն անելու: Ժ. 5-դ դասեր թողնելը և աչդ միջոցումն մանկավարժ. խորհրդի նիստեր կազացնելը: ԺԱ. հաջիւն զրութեան մէջ ունեցած ուղղադրութեան դէմ սխալները: ԺԲ. անպէտք դասաղբեր Գյւրանոցում մտցնելու համար Կամառութեամբ աշխատելն: ԺԳ. վաղ

ընկնող աստղերի մասին աշակերտներին տուած թիւը բացատրութիւնը, երևի ձևմարան գիտելեաց» զրքից օգուտ քաղելով: ԺԴ. երեք ամիս շարունակ միայն կիւրոսի պատմութիւն ուսուցանելը: ԺԵ. առհասարակ մանկավարժական խորհուրդների մէջ իւր կարծիքը միշտ բանառութեամբ պահպանելը և ուսուցիչների կարծիքը բացէ ի բաց մերժելը: ԺԶ. աշակերտներին զէպի ուսուցիչները գրգռելը և

ալն և ալն»: Առ նոյն ալը մարդը 10 տարի տեսչութիւն արեց Երևանի Գալրանդոցում, որպէս վկայում է ներկայ գրիքը:

Գրիքը կազմած է խնամքով, բովանդակում է հարուստ նիւթեր, որոնք դասաւորւած են խելացի խմբադրութեամբ: Բայց թէ արդեօք ձրքան լիակատար է՝ անձեռնհաս ենք դատելու:

ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ—ՀԱՅ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ», Զորորդ գիրք: Թիֆլիս, 1888. տպ. Վարդանեանի, 8-ճալ, տառ № 12, գինն է 50 կ.: Նոյնը՝ Հինգերորդ գիրք, 1889 թ., 80 երես և յաւելւած «Արարատեան բարբառ» (բառարան) երես 80—143: 1889 թ. գինն է 50 կոպ.:

Այն ժամանակներուց, երբ գերմանացի Յակովբ Գրիմը, հալրեական լեզուի, գրականութեան և հնագիտութեան գիտնականօրէն ուսումնասիրելու ուղղութեան հիմնադիրը, իւր եղբայր Վիլհելմի հետ հրատարակեց «Մանկական և տնային հէքիաթները» (Kinder-und-Hausmaerchen), երեք հատոր, 1812 թւականին, «Գերմանական զրուցներ» (Deutsche Sagen), երկու հատոր, 1816-ից մինչ 1818 թ. «Իրլանդացոց կախարդական հէքիաթներ» (Irish Elfenmaerchen), 1826 թ., — ժողովրդական աւանդութիւնների, հէքիաթների, առածների և ալն ժողովելը նաև միւս երկրներում դարձաւ և՛ կարևոր և՛ պատուաւոր գրական գործ: Այդ հէքիաթները և աւանդութիւնները, գրած աչնպէս ինչպէս ժողովուրդը պատմում է, մեծ նիւթ է

տալիս գիտնականներին, որոնք ուսումնասիրում են մի ազգի լեզուն, նրա բանաստեղծական ոգին, ժողովրդական հաւատալիքները և ալն և ալն: Հէքիաթների հետ կապւած է նաև մանկական գրականութեան մի ճիւղը, որը ժողովրդական հէքիաթներից նիւթ է քաղում՝ անբնականի մէջ ևս զարծութիւն գտնող մանկական վառ երեակալութիւնը զրազեցնելու համար:

Մեղանում գրականութեան ալը ճիւղը նոր է սկսում զարգանալ. բայց որ ուրախալին է, ալը դործի մէջ արդէն մտել է գիտակցութիւն: Ժողովել հէքիաթները և աւանդութիւնները բոլորովին աչնպէս, ինչպէս նոքա ժողովրդի բերանով պատմում են, կարող է միայն նոցա գիտական և կրթական նշանակութեան գիտակից

մարդը: Այդ գործին ձեռնամուխ լինողից պահանջուած է ամենից առաջ բարեխղճութիւն: Նորանից չէ պահանջուած, որ առաջ բերած հէքիաթները լինին անպատճառ լաւ, անպատճառ հետաքրքրական, անպատճառ գեղարեսնուող պատմած, — ոչ, այլ տեսակ գրածները ժողովողի հեղինակութիւնը չեն, ուրեմն և նա պատասխանատու չը պիտի լինի նոցաներէն արժէքի համար: Բայց նա, այդ ժողովողը, պէտք է անպատճառ պատասխանատու լինի իւր հրատարակած հէքիաթներին և աւանդութիւններին ճշգրտութեան համար: Այդ ձեռով հաւաքած հէքիաթները նշանակւած չեն երեխաների ձեռքը տալու համար, ալ նոքա նշանակւած են բանասէրների և ընդհանուր գրականութեան համար: Թող, ով ինչպէս կարող է, նոցանից օգտուի — լեզւագէտը՝ ժողովրդական հոգեւոր, բառերի ձևերից, պատմաբանը՝ այդ պատմութիւնների մէջ արտապատու ժողովրդական ոգուց և պատմական եղելութիւնների հետքերից, բանաստեղծը՝ պատմած աւանդութիւնների մէջ արտապատուած բանաստեղծական և հոգեբանական գրութիւններից, և ալլն և ալլն:

Այս ալսպէս լինելով, հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ պ. Տիգրան Նաւասարդեանցի հէքիաթների ժողովածուի առիթով, մենք ալստեղ, զրախօսական բաժնում, ոչ այնքան պիտի կանգ առնենք նորա ժողոված հէքիաթների ներքին արժանաւորութեան վերաբերի համար ժողովողը չէ պատասխանատու, ալ ինքը ժողովողը, որքան ժողովողի անձնաւորութեան վերաբերի: Մեզ հարկաւոր է իմանալ, թէ

ինչ գրական է ներկայացնում պ. ժողովողը իւր պատմածների ճշգրտութեան համար, որ չափով նա կարող է հեղինակութիւն, աւտօրիտետ համարել, իբրեւ կենդանի ձայն ժողովրդի: Այդ հարցին մենք մի որոշ չափով պատասխանած կը լինենք, եթէ առաջ բերենք պ. Նաւասարդեանցի հէքիաթների ժողովելու ձևը, եղանակը, վերջապէս պատմութիւնը այնպէս, ինչպէս մենք այդ անձնական ծանօթութիւնից իմացած ենք:

Պ. հաւաքողը բնիկ Վաղարշապատցի է. իւր ուսումը ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում: Նա հէքիաթների լեռնից ընկել է 1876 թ. դեռ ևս իբրեւ աշակերտ վիշած դպրոցի: Նա այդ անում էր, օգտւելով ամրան արձակուրդներից, գնալով Էջմիածնի, Նրեանի, Նոր-Բալաղէղի, Գանձակի և Շուշալ գաւառները: Ժողովում էր՝ գիւղերում անուանի հէքիաթ-ասողներին պատմել տալով և նոյն հէքիաթը մի քանի մարդկանց բերանից լսելով: Պ. Նաւասարդեանցը սկսել է աւելի պարապել այդ գործով, երբ նա 1879 թվականին դուրս եկաւ Ներսիսեան դպրոցից, որից չէտ, 1880—82 թվականներին, ուսուցչութիւն արաւ իւր հայրենի Վաղարշապատում: Այդ հանգամանքից օգտւելով, նա ստաւարացրել է իւր ժողովածուն, որ և սկսել է պարբերաբար հրատարակել: Առաջին գիրքը լոյս է տեսել Վաղարշապատում 1881 թվին: Նոյն տարում հրատարակեց նա երկրորդ գիրքը Նրեւանում և երրորդ գիրքը — Թիֆլիսում: Դոքա բոլորը կրում են մի վերջագիր, որ և ալս տողերի ճակատին վիշած է: Բայց, բացի հրատարակու-

թիւններէ ալ շարքից, 1882 թւականին ալ. Նաւասարդեանցը լոյս ընծայեց իւր ժողոված «Հայ-ժողովրդական Աւանդութիւններ» անունով գիրքը, որը բովանդակում է իւր մէջ՝ առածներ, երգեր, օրհնութիւններ, հանելուկներ, երգումներ և այլն:

1884 թ. ալ. Նաւասարդեանցը գնում է արտասահման՝ օժանդակութեամբ ալ. գնդապետ Մելիք-Հակոպեանցի և Կովկասի ու Բաքուի Բաղդործական Բնկերութիւններէ: Այնտեղ նա լսում է գրականութեան մասին դասախօսութիւններ, և մասնաւորապէս հետամուտ է լինում իւր բնորոշ ձեւերն վերաբերեալ գրականութեան: 1887 թւին նա վերադառնում է Թիֆլիս, ապա Վաղարշապատ, որտեղ շարունակում է իւր սկսած ձեռնարկութիւնը:

Գլխաւորապէս միջոցներէ սպասեալ պատճառով, բոլոր վեց զբերից հրատարակած են 300, 400 և միայն հինգերորդը՝ 600 օրինակով. բոլորն էլ հատարակ թղթի վրայ, առաջին չորս գրքերի գինն է 30 կոպէկ, վերջին երկուսինը՝ 50 կոպէկ: Միմիայն որպէս մի հանդամանք, աւելացնենք որ 4-րդ գիրքը տպարանում չարեւ է ինքը հրատարակիչ-հաւաքողը:

Բոլորը, ինչ հրատարակւած է Արարատեան բարձրագոյն, ինքը հրատարակիչն է հաւաքել ժողովրդի բերա-

նից անմիջապէս. իսկ ներկայ V զբերում հրատարակւած են նաև Խրիմու և Լոռու բարձրագոյնում հէքիաթներ, թւով 8 կտոր, որոնց հաւաքողները ալ. Հմայեակ Մաթինեանցն է՝ բնիկ Լոռացի և Գրիգոր քահանայ Մատինեանցը՝ Թիֆլիսեցի, բոլոր երկար տարիներ Խրիմում ուսուցչութիւն արած, որոնք և ներկայումս Թիֆլիս գտնւելով՝ իրենք են տեսած ալի հէքիաթների սրբագրութիւնը տպագրութեան ժամանակ՝ տեղական բարձրագոյն հաշտատութիւնը պահպանելու համար:

Հաւաքողը նույնպէս ունի Ղարաբաղի, Գանձակի և Վանի բարձրագոյնում ձեռագիր աւանդութիւններ, որոնք նա ինքը չէ հաւաքել ժողովրդից անմիջապէս, ալ ստացած է ուրիշներից: Գոյս հրատարակելու համար ալ. հաւաքողը բարեկաջող աւելիներէ է սպասում, որ ինքը լաւ ծանօթանալ ալ բարբառների հետ— սրբագրութիւնը լաւ կատարելու համար: Ի վերջոյ աւելացնենք, որ ներկայ V զբերում ղետեղւած է և մի բաւական Արարատեան բարձրագոյն բոլոր սոյն բաւերի համար, որոնք հրատարակւած հէքիաթներում գործ են ածւած և որ և է բացատրութեան կարօտ են: Գոյս թիւը մօտաւորապէս 3000-ի է հասնում:

Е. П. Ковалеский. Е. Е. Марковъ. НА ГОРАХЪ АРАРАТСКИХЪ
(изъ поездки студен. эксп. по Закавказью). Съ рисунками художника
С. В. Иванова. Москва 1889 г. *таռ* № 12. 8-ճալ, 316 էրես,
զինն է 1 ր. 50 կոպ.:

Անցեալ տարի, օգոստոս ամսին, Անդրկովկաս եկաւ մի խումբ ուսանողների, որոնք պիտի բարձրանային Մեծ և փոքր Մասիսի վրայ, որը և կատարեցին օգոստոսի 12-ին. լետոյ նոր նւաճած երկրով նոքա անցան Բաթում, որտեղից և վերադարձան հիւսիս: Այդ խմբից երկուսը՝ պ. Ն. Կովալևսկին և պ. Մարկովը՝ զրեւ են իրանց Անդրկովկասում արած ճանապարհորդութիւնը՝ «Արարատեան սարերի վրայ» անունով վերադիշաւ նոր հրատարակած գեղեցիկ, մաքուր տպւած գրքում, որի մէջ կան մի քանի նկարներ տեղական կեանքից: Քրքի մի մասը զրեւ է պ. Կովալևսկին, իսկ միւսը՝ պ. Մարկովը: Ճանապարհորդութիւնը պատմում է հեշտ ընթերցանելի, թեթիկ, ֆէլիցիտոնական լեզուով:

Անախորժ տպաւորութիւն են թողնում հալ ընթերցողի վրայ տեղ-տեղ պատահող ոճը և վալր ի վերոյ տեղեկութիւնները հայերի վերաբերմամբ: Օրինակի համար, պ. Կովալևսկին կարծում է՝ թէ հայերը Սևանայ լճի համար «ծով» բառն են գործ ածում՝ ազգասիրութիւնից զրդւած, «ինչպէս որ պատրաստ են միշտ ծաղկացնել և բարձրացնել իրանց հարադատը» (եր. 24): Ո՛չ, այդ չէ պատճառը. այլ հին հայերը պարոնի չտի հմուտ չէին աշխարհագրական տեղութիւններում. նոքա «ծով» բառին մի որոշ, զուտ աշխարհագրական միտք չէին տալիս (նախնի հալ ժողովուրդը որտեղից էր իս-

կական ծով տեսել), ինչպէս և հէնց սլոժմ հալ ժողովուրդը այդ անում է, տալով արեւստական աւազաններին (бассейны) էլ ծով անունը: (Օրինակ Գողթնում, ուր մի քանի գիւղերում բաղնիքիւ են ալգ տեսակ աւազաններ. այդ «ծով»-երում հաւաքւում է աղբիւրներից ջուրը և լետոյ ոռոգելու համար բաց թողւում): Նւ վերջապէս ինչ պարմանք բան է, որ սկզբից ժողովուրդը ալգ ահագին, ջրալին տարածութեան ծով անունն է տւել, որը և անցել է սերնդից սերունդ և ոչ թէ լետոյ է ստեղծւած «ազգասիրութիւնից»: Չնոր ալգ լճի նմանութիւնը ծովի հետ աչքբան մեծ է, որ գիտնական պարոնն էլ ակամաջ ասում է. «эта безбрежная, голубая даль до обмана напоминает море».

Ազնիւ ճանապարհորդ-գրողը, գիտենալով որ իւր գրւածով պիտի կարծիք կաղմեն ուրիշները մի անծանօթ երկրի ու ժողովրդի մասին, պէտք է հեռու կենալ վալր ի վերոյ մի աղղի վրայ սուեր ձգող դատողութիւններից: Փորձից գիտենք, որ մէկի տարածած սխալ կարծիքը վտոյ հարիւր մարդ չեն կարողանում ուղղել, արմատախիլ անել: Բալց պ. Կովալևսկին, հաւատ ընծայելով մի ինչ որ պ. III. (եր. 59) դառանցանքների հացից կաթուղիկիտների և հոգևորականութեան մասին, սուտ և անվայել լուրեր է տարածում (եր. 59, 60, 128, 129): Մթթ է մի առան-

ձին նորութիւն է, որ հոգեորական դասի՝ քահանաների՝ ժառանգները, թէ՛ ռուսներն և թէ՛ հայերն մէջ, չաղտնի առանձնաշնորհումներ են վաճակում. ուրեմն բոլորովին անսեղի է բացականչութիւնը՝ «То-то въ Арменіи теперь столько кандидатов въ привилегированное сословіе» Պարոնք մի զրպարտութիւն էլ է անում. իբրեւ թէ՛ հայ հոգեորականութիւնը ժողովրդի մէջ նախապաշարմունքներ է տարածում Արարատի մասին (եր. 157):

Այս գրքում մի քանի իրաւացի նկատողութիւններ էլ կան: Ռուս ուսանողներին զարմացնում է Սեանալ հաւոյց վանքի սեղանի վրայ գտնել ռուս վարպետի վրձինին պատկանող մի պատկեր. «св. Смоленской Божіей Матери» վերնագրով: Նոյնպէս երեւի իրաւացի է, որ Էջմիածնի թանգարանի

եկեղեցական զարդերի թանկագին քարերը, մարդարիտները ու աղամանդները հրաշքով փոխւել են հասարակ աղակու կտորներին... Ռուս ուսանողներին հիացրել են Արղուինի հալուհիները իրանց զեղեցկութեամբ:

Գրքիւ մէջ պատահում են օրինակ ալսպիսի սխալներ. «Шаримаиъ» (եր. 130), «царь Хатумъ II» (եր. 132), «дворецъ Сумбата Багодарианца» (եր. 239) և այլն:

Առ հատարակ աղբ գիրքը կարգացում է հետաքրքրութեամբ, նամանաւնդ հետաքրքրական կը լինի ռուս հասարակութեան համար, բազմապիսի որ, գուցէ ակամայ, պիտի տարածեն հեղինակները մի քանիսն ըստ խալ, թիւր կարծիքներ հաւերի մասին:

Լ. Ս.

ԳԱՆՁԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԻ Համադումար վիճակագրական նիւթերի քաղած Կովկասի աղբաբնակութեան ընտանեքներից յուշակից: Հրատարակութիւն Կովկասի վիճակագրական Մասնաժողովի: (Елизаветопольская губернія. Сводъ статистическихъ данныхъ, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ населенія Кавказа. Изданіе Кавказскаго статистическаго Комитета): Тифлисъ, тип. И. Мартиросіанца. 1888: Մի մեծ քարտէզով Գանձակի նահանգի, քառածալ, մեծ, XVII և 475 երես, անունները այլը բեռնական յուշակ ուսերէն և ֆրանսերէն և յաւելած՝ նահանգի վարչական բաժանման մասին՝ 54 երես:

Ներկալ հատորը, որպէս ասւած է կառաջարանում, շարունակութիւն է նոյն վիճակագր. մասնաժողովի հրատարակած «Համագումարի», որի վեցերորդ հրատարակութիւնն է կապում ներկալ հատորը:

Այս գործի խմբագրութիւնը պատկանում է իսկական պետական խորհրդական պ. Զէլդլիցին, որը Կովկասի վիճակագր. մասնաժողովի կառավար-

րիչն է «գլխաւոր խմբագիր» անունով: Աղբ վերջին աստիճանի կարևոր գրքից օգուտ քաղելուց առաջ, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խօսք ասել գործի խմբագրութեան մասին առհասարակ: Ի՞նչ է Կովկասի վիճակագր. մասնաժողովը: Գա՛ մի գլխաւորական հիմնարկութիւն է, օժտւած գլխաւորական ուղեւորով: Աղբ մասնաժողովը Կովկասի կառավարչութեան: օր-

դաններին մէկն է և նորա կառավարիչը կամ «գլխաւոր խմբագիրը» նշանակած է ալդ պաշտօնի համար տասնեակ տարիներին ի վեր, առանց որ նա գիտնական կոչում ունեցած լինի վիճակագր. աշխատանքներ կատարելու: Մասնագիտութեամբ պ. Զէյդլիցը բուսագէտ է, բոտանիկոս: Գասելով նորա մինչ ալժմեայ գործունէութիւնը, մենք դալիս ենք այն եզրակացութեան, որ պ. Զէյդլիցը անկարող է եղել թերևս մասնագիտութեան պակասը լրացնել: Շնորհիւ իւր մասնագիտական անպատրաստութեան, մինչ ալժմ մի ալդքան մեծ անուն կրող հաստատութեան կառավարիչ չի կարողացել որ և է գրական-գիտական աշխատանքով մի անուն ստեղծել գիտնական աշխարհում և ոչ իսկ Կովկասի, համեմատաբար այնքան անձուկ, գրականութեան մէջ: Բայց երկու բան, որ չի կարելի մերժել պ. Զէյդլիցին՝ ալդ նորա մեծ ջանասիրութիւնն է և կարողացածին չափ՝ բարեխղճութիւնը:

Ինքը վիճակագր. մասնագիտովը, որպէս ասացինք, գիտնական հիմնարկութեան ոչ մի պալմանը չունի: Հաւաքած տեղեկութիւնները կատարում են նահանգապետների, գաւառապետների, բայց անմիջապէս միայն պրիտաւների, եասաւունների և տանուտէրերի ձեռքով: Եւ ինչ ճշգրտութեան գրաւական կարող են ներկայացնել ալդ մարդկանց ձեռքով հաւաքած տեղեկութիւնները— աւելորդ է անգամ ասելն ու խօսելը:

Այսքանը բաւական է հասկացնելու համար, որ ընթերցողը մեծ խրտութիւն պիտք է անի Եւրոպայում

հաւաքող վիճակագր. (տոտիստիքական, թւագրական) նիւթերի և մեղանում հրատարակող վիճակագր. նիւթերի մէջ, մանաւանդ ինչ վերաբերում է աղգաբնակութեան: Եւրոպայում կատարող թւագրութիւնը ներկայացնում է մեծամեծ գրաւականներ ճշգրտութեան համար և կամ գոնէ որոշում է ճշգրտութեան աստիճանը. իսկ մեղանում ալդ չը կայ և բոլոր տեղեկութիւնները պէտք է ընդունեն իբր վերաստուգելի, և ուրեմն միայն մօտաւորապէս ճիշդ, և ալդ «մօտաւորապէսը» չաճախ չատ «հեռաւոր» կարող է լինել:

Ի հարկէ, նաև վարչական ձեռք ժողովելը ենթակա է կատարելագործութեան: Եւ ալսպէս, 1873 թւականին կամերալը չատ աւելի անկատար էր, քան 1886 թւականին ժողովածը. մենք ինքներս առիթ ենք ունեցած ալդ բանին վերահաս լինելու: Ուրեմն համեմատել 1873-ին վերաբերեալ թւերը 1886-ին հաւաքած թւերի հետ և դորանից եզրակացութիւններ դուրս բերել աղգաբնակութեան աճման աստիճանը ցոյց տալու համար՝ գրեթէ միտք չունի:

Այս ասելուց լետ, առաջ բերենք Գանձակի նահանգի վիճակագրութիւնից ընդհանուր եզրակացութիւնները:

Գանձակի նահանգը բաղկացած է հետևեալ գաւառներից, որ մենք դասաւորում ենք իրանց միծութեան համեմատ.

Գանձակի գաւառ. 8.398 քառ. վ. ¹⁾
Զանգեզուրի » 6.644 »

¹⁾ Մի քառակուսի վերստը=1.138021 քառակուսի կիլոմետրին և 104.17 դեսետաւերին:

Ղաղախի	»	6.092	»
Շուշու	»	4.446	»
Զիւանչիւրի	»	3.904	»
Նուխու	»	3.284	»
Արեշի	»	28.229	»
Զերբալիւրի	»	2.749	»
		3.8340.3	»

Բնակիչների խտութեան կողմից, զաւառները այս հերթով են դասաւորւած.

Նուխու, Շուշու, Զանգեզուրի, Արեշի, Զերբալիւրի, Գանձակի, Զիւանչիւրի և Ղաղախի զաւառները Առաջինում մի քառակուսի վերստի վրայ զաւրի է 35.6 բնակիչ, վերջինիս վրայ՝ 13.9.

Ազգաբնակչական տեղեկութիւնները վերաբերում են միմիայն բնիկներին, ուրեմն չեն հաշւած՝ գինւորները, տէրունական և առևտրական և այլ բնակեցութիւններում ծառայողները և օտարահպատակ, մանաւանդ պարս-

գիւղեր	Գանձ.	Արեշ.	Զերբ.	Զիւ.	Զանգ.	Ղաղ.	Նուխ.	Շուշ.	ամբ.	Նահանգ.
Թուրքական	120	105	130	171	149	80	96	158	»	1009
Հայկական	36	17	28	32	81	43	24	92	»	353
Քրդական	—	1	8	13	91	—	—	—	»	113
Ռուսական	8	—	1	—	1	3	—	1	»	14
Հայպուսի	—	7	—	—	—	—	2	—	»	9

Յետոյ գաւրիս են՝ քիւրդիներին 7, թաթերին 5, Ռաթիական 4, գերմանական 2, զնչունական 1, հրէական 1՝ ամբողջ Նահանգում:

Նկատենք, որ պ. Զէլլիցը ազգերը աղապիսի չաբով է դասաւորել՝ ռուսներ, գերմանացիք, թաթեր, քուրդեր, հայեր, զնչուներ (ցիգան), հրէաներ, քիւրդիցիք, Հայպուսիցիք, Ռաթիացիք, թուրքեր: Նկատողութիւնները աւելորդ են:

Կահաւատակները: Բաց ալի ամենքը միասին կազմում են ազգաբնակչութեան միայն 2.3⁰/₁₀, ահպէս որ շատ մեծ բան չեն աւելցնում եղածի վրայ: Ահա գիւղական համայնքների և գիւղերի ու նոցա բնակիչների թիւը զանազան զատուներում՝

	համայնք	գիւղ	հոգի
Գանձակի գաւ.	56	166	102.594
Արեշի	44	131	51.945
Զերբալէլի	40	167	46.412
Զիւանչիւրի	46	216	54.950
Զանգեզուրի	76	326	123.997
Ղաղախի	52	128	84.888
Նուխու	58	133	91.119
Շուշու	60	251	99.462
	432	1518	655.257

Ալի 1518 գիւղերը բաժանւում են աղապէս, նախած թէ իւրաքանչիւրում որ ազգի բնակիչներ են գերակշիւ թիւը կազմում:

Գանձակի ամբողջ ազգաբնակչութիւնն է	728,251	հոգի երկու սեռի, որոնք կազմում են	123,838	ծուխ կամ տուն:
-----------------------------------	---------	-----------------------------------	---------	----------------

Ալի ազգաբնակչութիւնը և տների թիւը աղապէս են խմբւած Նահանգի քաղաքներում և զաւառներում:

Քաղաքներ	տուն.	հոգի.
Շուշի	5779	26.806
Նուխի	5268	25.894
Գանձակ	4082	20.294

Գաւառներ

Ղազարխիւնը	11.524	84.888
Զիւանչիւրիւնը	9694	54.950
Արեշիւնը	9617	51.845
Զեբրալիւնը	8663	46.402
Զանգեղուրիւնը	19.447	123.997
Գանձակիւնը	16.458	102.594
Շուշանը	16.368	99.462
Նուխանը	16.368	91.119
Մի ծովափ վրայ միջին թւով զաւրիս է հալերի մէջ	7. 1	հողի.
Թուրքերի մէջ	5. 1	հողի.

Այդ նորանիցն է, որ հալերի մէջ ընտանեկան բաժանմունք աւելի քիչ է լինում, քան թուրքերի մէջ:

Գիւղերի մեծութիւնը շատ զանազան է: Ընդհանուր առմամբ, Գանձակի նահանգում ամենից մեծ գիւղերը Նուխաղ գաւառումն են: Նիթէ աղ գաւառի գիւղերի ծովափերի թիւը բաժանեմք աղ գիւղերի թիւի վերայ, կը տեսնենք, որ, միջին թւով, Նուխաղ գաւառում մի գիւղ ունի 120. 2 ծովա, մինչդեռ Զիւանչիւրի գաւառում՝ միմիայն 44. 8 տուն կամ ծովա:

Ազգութիւնների նկատմամբ, Գանձակի նահանգում, միջին հաշուով, մի թուրքի գիւղ ունի 358 երկու սեռի բնակիչ, ռուսաց գիւղը՝ 559. 9, հալիական գիւղը՝ 639. 7 եւ գերմանական գիւղը՝ 947 երկու սեռի բնակիչ: Ասել է թէ՛ հալիական գիւղերը աղ նահանգում շատ մեծ են, և քիչ է մընում, որ կրկնապատիկ աւելի մեծ լինին, քան թուրքական գիւղերը: Եւ դեռ աղ հալի մէջ Ուտիացոց Նիթ և Վարդաշէն գիւղերը հալիական չեն հաշւած, այլ սոսկ Ուտիական, մինչդեռ արքան է, որ Նիթի անագին գիւղի ուտիացիք, որպէս Վարդաշէնի

ուտիացոց մեծագոյն մասը, լուսաւորչական են և իրանց համարում են հալ, ուրեմն նոքա հալեր են աղգութեամբ և ուտիական են միմիայն ցեղով:

Նկատուած բան է, որ Ատլկասի բոլոր նահանգներում, բացի հիւսիսային Գաղստանից, արու բնակիչները աւելի են իգականներից: Եւրոպացում ընդհանրապէս է: Ներկայ գիւղը աղ նահանգը երեւոյթի բացատրութիւնը չի տալիս, բայց իրաւացի կերպով ակնարկում է, որ դա պէտք է կապ ունենայ կենցաղավարական և կրօնական հալացքների հետ ու մանաւանդ աղգերի առանձնաչափութիւնների հետ: Այդ նահանգում միմիայն գերմանացոց մէջ իգական տարրը արականից աւելի է, մնացած բոլոր աղգութիւնների մէջ հակառակն է և անա թէ ինչպէս.

100 արու բնակիչների վերայ ընկնում է Գանձակի նահանգում՝

Գերմանացոց մէջ	103. 28	իգական
Ռուսների մէջ	90. 96	
Հալերի մէջ	82. 79	
Թուրքերի մէջ	73. 71	

Իսկ ամբողջ նահանգում, բոլոր աղգութիւնները միասին առած, 100 արուի վերայ ընկնում է 77. 61 իգական, մինչդեռ Եւրոպայում, ընդհանրապէս առած, 100 արուին ընկնում է մօտ 105 իգական: Ժողովրդի աճման տեսակէտից աւելի պէտք է ցանկալ, որ իգականների թիւը ըստոր չը լինի արականների թւից: Վերը առաջ բերած համեմատական թւերը կարեւոր են նաև ուրիշ խնդիրներ լուծելու համար: Օրինակ, նոքա չօշափում են սեռական բարոյականութեան խնդիրը:

Շատ հետաքրքրական ցուցակ է տալիս գիրքը բնակիչների թվի մասին ըստ հասակի: Ափսոս, որ այդ թվերը ճիշդ ստատիստիքական մեթոդով չեն հաշվարկված և մեր հաւատը այդ պատճառով թերի է գէպի մասնաժողովի տւած թվերը. բայց և այնպէս, բանից դուրս է գալիս, որ անչափահասներ մեղանում, համեմատաբար, շատ աւելի հողի կան, քան Արեւմտեան Եւրոպայում (Գերմանիա, Ֆրանսիա և այլն). իսկ չափահասներ՝ շատ աւելի քիչ: Ահա այդ թվերը. Ամեն 10.000 արական բնակիչների վերայ գալիս են՝

Հասակ	Արեւմտ. Եւրոպ.	Հայերի մէջ	Թուրք. մէջ
0—15	3356	4101	4171
16—20	876	1264	1378
21—60	4944	4467	4251

Գաւառներ

	Գանձակ, Սրեշ., Ջիրբ., Ջեւ., Ջանդ.	Ղաղ. Նուխ. Շուշ. Նահանգ
Թուրքեր	67% 72% 72% 61% 31% 57%	70% 41% 56%
Հայեր	26 24 25 29 46 39	16 ¹⁾ 58 35.4 ²⁾
Քուրդեր	— 0.7 3 10 21 —	— — — 4.6

1) Իսկ լուսաւորչական Ուտիացոց հետ միասին աւելի քան 22%:

2) Լուսաւորչական Ուտիացոց հետ միասին 36%-ից աւելի:

Խուսներ (թէ ուղղափառ և թէ աղանդաւորներ) մի քիչ շատ են (5%) միայն Գանձակի դաւառում, իսկ ամբողջ Նահանգի միայն 1% են կաղմում:

Մնացեալ աղղութիւնները շատ չնչին տեղ են բռնում և ոչ մէկը նոցանից մի պրօցենտի չի հասնում: Ընդհանրապէս խօսած՝ թուրքերը և հայերը կաղմում են Նահանգում 91.4% մնացածները միասին՝ 8.6%:

Որպէս կարող է տեսնել ընթեր-

61—70	545	100	136
70-ից անց	279	68	64

կարճն ասած, այդ ցուցակը ցոյց է տալիս, որ Արեւմտեան Եւրոպայում երեխաները միայն մեռնում են, հակառակ մէջ՝ մեռնոտում, իսկ թուրքերի մէջ՝ կոտորում:

Աղղութեան կողմից, Գանձակի Նահանգում առաջին տեղն են բռնում թուրքերը, յետոյ հայերը. մնացեալները համեմատաբար շատ աննշան են:

Ահա թէ որքան պրօցենտ են ամեն աղղից քաղաքներում, զիւղերում և ամբողջ Նահանգում, եթէ կոտորակները կողաղացելու լինենք:

Քաղաքներ

	Գանձակ, Եւրոպ.	Նուխի, Շուշի
Թուրքեր	55%	80% 43%
Հայեր	44%	18% 57%
Քուրդեր	—	— —

ցողը, հայերը մեծամասնութիւն են կաղմում միայն Շուշաւ և Ջանդեղուրի դաւառներում և Շուշի քաղաքում:

Գրքի մէջ ցուցակներ կան լեզուների և զրադիստութեան մասին: Քիչ հաւատ ենք ընծայում այդ ցուցակներին. բայց ըստ այդ ցուցակների, Գանձակի Նահանգում հայերից 8% զրադէտ են, երեք քաղաքներում 42.4%:

Արժանական տեսակէտից՝ Նահանգը ներկայացնում է հետեւալը. Ամենից

չատն են հալ-լուսաւորչականները (36.6%), զրեթէ նոցա հաւասար են մահմեդական-չիաները (36.8%), քե-տոյ գալիս են սիւննիները (25.1%), ուսաղանդաւորները կազմում են 1% , իսկ ուրիշ կրօն դաւանողները աւելի էլ աննշան են և միասին կազմում են միայն 1.6% նահանգի ազգաբնակի-թեան թւի: — Մահմեդականներից սիւննիները աւելի են քան չիաները՝ Նոսիւսայ և Արեշի գաւառներում մի-աջ, իսկ մնացեալ բոլոր վեց գաւառ-ներում չիաները աւելին քան սիւն-նիները: Սիւննիներ չը կան ամենեին Գանձակի և Շուշայ գաւառներում, իսկ չիաներ կան բոլոր 8 գաւառնե-րում:

Հալ-լուսաւորչականները աւելի են քան որ և է ալ կրօն դաւանողներ միմիայն Շուշայ գաւառում և Շուշի քաղաքում:

Գասակարգեր: Ամբողջ նա-հանդում բարձր աղնական դասա-կարգը (թուրք խաներ, աղալարներ, բեգեր և հալ մելիքներ) կազմում է բնակիչների թւի 3.31% , հալ հողե-րակութիւնը կազմում է 2.56% հալ ազգաբնակիւթեան (որը ի հարկէ, ահագին տոկոս է), մահմեդական հո-ղեւորականութիւնը կազմում է միայն 0.67% մահմեդական ազգաբնակի-թեան: Գիւղացիք կազմում են 85.87% իսկ քաղաքներից դուրս՝ 95% ից քիչ աւելի: Այլ քան գիւղացիներից՝ Տէրունական հողի վերայ են 362.499

կալածատէրերի 255.556
Սեպհական 7.074
Ձանաղան հողերի 625.129^1

Ուրեմն տէրունական հողերի վրայ բնակւող գիւղացիք կազմում են մօտ 58% , կալածատէրերի հողերի վերայ՝ 41% , իսկ սեպհականատէրեր գիւ-ղացիք կազմում են միայն 1.113% :

Կալածատիրական (կալածատէ-րերի, վանքերի և մեշխտերի) հողե-րի վերայ բնակւողներ ամենից շատ են Շուշայ գաւառում, տէրունական հողերի վերայ բնակւող ամենից շատ են Նոսիւսայ գաւառում: Համեմատա-բար ամենից շատ գիւղացի սեպհա-կանատէրեր կան Արեշի գաւառում (գաւառի գիւղացիների թւի 3.66%), իսկ Ձիւանշիրի և Ղաղախի գաւառ-ներում սեպհականատէր գիւղացիք ամենեին չկան:

Գիրքը վերջանում է տեղեկութիւն-ներով անդամաւործների և կոյրերի թւի մասին: Բանից դուրս է գալիս, որ կոյրութիւնը բաւականի տարածւած է թէ հացերի և թէ թուրքերի մէջ, ալս դանադանութեամբ, որ հացերի մէջ աւելի արականներն են, թուրքե-րի մէջ՝ աւելի իրականները ալս պա-կասութեամբ: Ընդհանուր առմամբ ալս երկու ազգերի մէջ կոյրերը կազ-մում են ընդհանուրի 0.17% ալսինքն 779 հոգի:

Ա.

¹⁾ Անհատականի են լուծւած մեզ այդ-թւերը, քանի որ նահանգի բոլոր ազգա-բնակիւթիւնը է միայն 728.251 հոգի:

Къ вопросу ипотечной системы М. Кучаева. (Կալւածագրական կարգի խնդրի մասին. Մ. Կուչաեւի): Угрюмъ Труды Кавк. Общ. Сельск. Хозяйства *ամսագրից*. 1888, № 9 - 12. 28 էրևա:

Պ. Կուչաեւը այս օրերը հրատարակեց մի գրքուկ, որ կրում է վերո-
վիշտ խորագիրը և որը արտատպւած է Կովկասեան Գիւղատ. Ընկ. հրատարակութեան անցեալ տարւոյ վերջին չորս համարներէր: Գրքուկը խօսում է կալւածագրական կարգը մտցնելու անհրաժեշտութեան մասին, որը մեծապէս շօշափում է «Մուրճ»-ի 2 №-ում լարուցած Գիւղական վարկի խնդիրը:

Մի քանի խօսքով բացատրենք խնդրի էութիւնը:

Մի կալւածք գնելու, գրաւի առնելու կամ կալւածքի արժողութեան նպատակով պարտք տալու կամ վարկ բանալու համար՝ կարևոր է որ կալւածքի մասին տեղեկութիւնները լինին պարզ և որոշ, այսինքն՝ պէտք է չափոնի լինի թէ կալւածքը ունի է հաստատուութիւն, թէ կալւածատէրի պարտատէրերը ինչ իրաւունքներ ունեն կալւածքի վերաջ, թէ որչափ ավանդ է կատարուող պայմանագրութիւնը և այլն:

Ոչ ոք չէ կարող հաւատալ իւր գրամը կալւածատէրին, քանի որ սուրա իրաւունքները և պարտաւորութիւնները հաստատուապէս և օրինաւոր որոշւած չեն լինել:

Արտասահմանում վաղուց հիմնւած է առանձին կարգ, որի նպատակն է կալւածքի մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւնները արձանագրած ունենալ ի ցոյց ամենի: Այդ կարգը չափոնի է կալւածագրական կարգ (Ռպոսեքի սխտեմ) անուանով: Ընդհանրապէս Ռուսաստանում և մասնաւորապէս Կովկասում գեո. չի մտցրւած կալւածագրական կարգը: Ի հարկէ սեպհականութեան իրաւունքները փոքր ի

չափէ որոշւած են և մեղանում, բայց ոչ այն կարգաւորութիւնով և օրէնսդրական սահմանադրութիւնով, որ ցանկալի է:

Կալւածագրական կարգի կատարելութեան նպատակով են երեք պահանջներ. — հրատարակականութիւն, մասնաւորութիւն և անդրաւարտութիւն: Հրատարակականութիւնը կալւածքի մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւնները արձանագրւած լինին հաստատ մատենում, որի մէջ ղեկավարները միաջ կարող են օրինական ուժ ունենալ: Մասնաւորութիւնը պահանջում է, որ պարտաւճարումի համար որոշւած լինի անշարժ կալւածքը և որ կալւածքի վերաջ անելիք պարտքերի չափը սահմանւած լինի թւանշաններով: Անդրաւարտութիւնը պահանջում է, որ օրէնսդրական կերպով սահմանւած լինի, թէ չաջորդարար կուտակուող պարտքերի վճարումը պէտք է կատարուի ըստ անդրաւարտութեան, այսինքն, ըստ պարտաւորութեան, ժամանակի չաջորդութեան:

Պ. Կուչաեւի խօսքով նպատակն է ցոյց տալ, որ կալւածագրական կարգի մտցնելը անհրաժեշտ է տնտեսական առաջադիմութեան համար, որ նա մեծապէս կարող է նպաստել հողային վարկի չաջորդելուն մեր երկրում: Հեղինակը հրաւիրում է Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան նախաձեռնութիւնը՝ զարթեցնելու կալւածագրական կարգի խնդիրը և նիւթեր պատրաստել նորա կատարելագործւած ձևով ներմուծութեան համար:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐՔԵՐ.

Կովկասի Ստատիստիքական (վիճակագրական, թւահամարական) կոմիտեից ստացանք հետեւեալ գրքերը. —

Сборникъ Свѣденій о Кавказѣ, հատոր I. 342 էր., հատոր II, մասն 1.—353, մասն 2.—111—464 էր. (հատոր III, IV և V սպառւած են), հատոր VI. մասն 1—314, չտպւած—222., (հատոր VIII—սպառւած), հատոր IX—446 էր. մասն 2.—99 էր.

Списки населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи. По Кавказскому краю. LXV. Бакінская губернія. Тифлисъ. 1870. 103 էր.

Статистическій Временникъ Кавказскаго Края.—Համադրւմար ստատիստիքական նիւթերի, քաղած Կովկասի ազգաբնակչեան ընտանիքների ցուցակից: Հատոր I. տետր 1. Ջաքաթալի չրջան (Նահանգ). 1887. 115 էր. և չաւրւածներ. հատոր I. տետր 2. Ախալքալաքի դաւառ, 1887. 117 էր. Թիֆլիսի Նահանգում. հատոր I. տետր 3. Սև-ծովեան չրջան. 1887. 65 էր. հատոր I. տետր 4. Գարգինի չրջան. Գաղստանի պրովինցում. 1887. 81 էր. հատոր I. տետր 5. Սղնախի դաւառ, Թիֆլիսի Նահանգում: 1887. Հատոր II—Գանձակի Նահանգ, 471 էրես, որի մասին ներկայ №-ում ընդարձակօրէն զեկուցւած է:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՐՃ ՊԹՕՇԵԱՆՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՄՆԱՄԵԱՅ
ՅՕԲԷԼԵԱՆԸ:

Այն մեղ շատ մօտ ժամանակից, երբ հաջ ազգը ըմբռնեց իւր գրական աշխատանքներին տօնելու իմաստը, նա արդէն զգացել էր այն սերտ և մտերմական կապը, որը կապում է գրողին ժողովրդի հետ: Գրողի սիրտը ժողովրդի հետ է. և ով կարողանում է իւր սրտի բարախումբը աւելի զգացնել տալ ժողովրդին և նոյն ժողովրդին լսել տալ իւր սրտի բարախումբերը՝ նա այդ է, որ ամենից ժողովրդականն է, նա, որը սիրում է և սիրելու ընդունակ է և այդ նա է, որը սիրւած է ժողովրդից: Արտապատել այդ զգացումները—միշտ չի լինում. հարկաւոր է, որ առիթներ լինին, իսկ այդ առիթները ստեղծւում են, քանի որ հեղինակը կենդանի է: Տօնել նրա գործունէութեան մի որոշ շրջանը լրանալու առիթով—ահա ամենապայելուչ ձևը, որով հասարակութիւնը արտապատում է այն, ինչ տարիներով թաղցրած էր իւր սրտում: Եւ այսօր ահա Պռօշեանց Պերճն է, որի վրայ դարձրած է ընդհանուր ուշադրութիւնը—ականաւոր աշակերտը մեծ Արովեանի, նկարագրողը մեր ժողովրդական կեանքի—որպէս ոչ մէկ ուրիշը մեր գրականութեան մէջ, անկասկած առաջինը բուն ժողովրդական գրականութեան մէջ: Առիթը չուսող պիտի ներկայանայ—դէմ լանդիման կանգնադէմ Պռօշեանցին՝ հաջ հասարակութեան առջև և ընդունել տալ սորա երախտագիտական բոլոր զգացումները: Որպէջ ցուցը կը լինի վաղել վրպասանի տաղանդին և համապատասխան գրականութեան մատուցած նրա ծառայութեան չափին—ոչ մի կասկած չունինք: Այն, ինչ հասարակութիւնը պիտի դնահատի Պռօշեանցի մէջ՝ այդ նրա զուտ ժողովրդական զաւակ լինելն է: Նրանով կարող է պարծենալ հայութիւնը, այն պատճառով, որ բոլորը, ինչ տւած է Պռօշեանցը—արդիւնք է մեր հողի, օդի, բուն հայկական զգացումների և կրթութեան ներշնչման: Պռօշեանցը շատ և շատ քիչ է պարտական օտարին՝ մի կողմից, երեսկապութեան՝ միւս կողմից: Նրան դրող ուժը՝ հայրենական զգացումների մտերմութիւնն է, իսկ նրա տաղանդը՝ ոչ թէ վառ և հարուստ երեսկապութիւնն է, այլ

հրաբարձր աստիճանի զգալնութիւնը՝ հայրենական կեանքի տպաւորութիւնները ընդունելու համար։ Նրա բոլոր երկերը այդ կարգի տաղանդի ծրնունք են. երկեր, որոնց վերջինը արօր «Յեցեր»-ով հաջ հասարակութեան առջև է դնում, իսկ մօտ ապագայում կ'երեալ «Բողոք»-ն, որով Պռօչեանցի տաղանդի ծաւալը, ըստ մեզ, վերջնականապէս կ'որոշւի։

«Մուրճը» իւր կողմից արեւ է և թնում է, ինչ հարկաւոր է Պռօչեանցի չօրէկեանը գիտակցօրէն կատարելու համար։ Մի կողմից նա տպում է չօրէկեանի «Յեցերը», մի գործ, որը լատկապէս «Մուրճ»-ի համար է գրւած (և գրւած՝ զարմանալի բան, գրւած, ասում ենք ամիս ու կիսում՝ Նոյեմբերի սկզբից մինչ դեկտեմբերի կեսը, անցեալ 1888 թւականի)։ միւս կողմից՝ «Մուրճը» տեղ Պռօչեանցի վէպերի ընդարձակ քննադատութիւնը այդ վէպերի բովանդակութեամբ միասին։ «Մուրճը» գործանով կամեցաւ ծանօթացնել հաջ հասարակութեան այն մարդու հետ, որին արժանաւոր կերպով տօնելու համար՝ իւր ձայնը միացնում է ընդհանուրի ձայնի հետ։ Պռօչեանցին բոլորովին արժանի գտնելով այդ մեծ պատին, ցանկանում ենք որ մեր բաժանորդները և ալ ընթերցողները միշտ առաջինը լինին ընդհանուր հրաւերքին արձագանք տուող։ Յօրէկեանը կատարելու է դալ ապրիլ ամսին և այդ օրը թող զգացել ամենուրեք, որպէս հալիական գրական մեծ տօն։

ՆԵՐՄԻՍԵԱՆ ԴՊՐՈՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՒՆ։

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ։

Մեծ. Խմբապետ.

Մօտ օրերս ստանալով մի ժրջան և հաջ գրականութեամբ վիշեր ու ցիւրկ պարապող բարեկամիցս հետեւեալ նամակը, բառ առ բառ արտադրած գրութեան էական կէտերը՝ ուղարկում եմ Ձեզ, խնդրելով տեղ տալ Ձեր նորարողութեւն ամսաթերթի մէջ։¹⁾

...«Գիտես, Պերճ, որ Ներսիսեան զպրոցը որքան էլ մեզ դառնացնում է, այնուամենայնիւ մեր լեզուն չի պատում ասելու. «և եղիցի տուն քո քեզ անկրակ»։ Մենք նրան պարտական ենք մեր զգացմունքներից, մեր ձգտումներից ամենալաւը. այդ անուան հետ կապած են մեր դեղածիծաղ վիշողութիւնները, ցնորքները, լուսերը. նրան ենք պարտական, որ սովորել ենք արհամարհել նիւթականը, կամ չը մոռանալ, որ միմիայն

¹⁾ Թէպէս բարեկամս իրաւունք չի տել ինձ հրատարակելու իւր մասնաւոր նամակը, բայց ըստ որում խնդիրը վերաբերում է ամենքի հետաքրքրութեան այդ արժանի գործին, յոյս ունեմ որ կը ներէ նա ինձ ոչ միայն նամակը տպադրել, այլ և իւր անունն ևս յիշել։ Դա մեր գրականութեան անխոնջ մշակներից մէկն է՝ Բժիշկ Մկրտիկ Արամեանցը, որին վերապահած է կենդանիից հետո թախաւել և սրբաւոր մօտ լինել հայ ազգայնութեան գաղափարին։

հայտլ չէ որ մարդ ապրում է: Հաղարար որ մարդիկ կան ալօօք, որոնց համար Ներսիսեան զպրոց խօսքը կեղծիք չէ, բիւրաւոր մարդիկ կան, որ Ներսիսեան զպրոցի անունը տալիս՝ կարծես նրանց հօգու և սրտերի մէջ մի անաղարտ ու պաշտօն լոյս է ծագում, մի հրաշագեղ զիցունի ժպտում է նրանց՝ լուսատու, խրախուսիչ, զարթացուցիչ ժպտով: Բայց ինչ է զարմանալին, — դրանցից, հաւաստի եմ, ոչ ոք չը գիտէ նրա պատմութիւնը: Ի՞նչ դրանք, համոզւած եմ, որ չը գիտեն մինչև անգամ նրանք, որոնք ալօօր Ներսիսեան զպրոցի անունով պաշտար են մտած: Արդեօք այս ակաւոր իրողութեան պատճառը վերադրելու չէ նրան, որ ահա Ներսիսեան զպրոցը 15 տարուց աւելի է, որ թիւր ու թեք քննութիւնների, փորձերի, բամբասանքների, մանաւանդ շահախնդիր ձգտումների կռւան է եղած: Ի տես աչն անցքերի, այն փոթորիկների, որ անցել են նրա գլխով, միթէ կարելի է անապրբեր մնալ, որ Ներսիսեան զպրոցի նման մի հաստատութիւն մինչև այժմ իւր պատմութիւնը չունի: Պ. Աբգար Յովհաննիսեանը մի օր «Փորձ»-ի մէջ երկիւղ էր լստնել, թէ կարող է Ներսիսեան զպրոցն առանց պատմութեան մնալ: 8—9 տարի է անցել այդ աղղարարութիւնից և տակաւին մի փորձ եղած չէ, եթէ ոչ գրելու, գոնէ նիւթեր ժողովելու ապագա պատմութեան համար: Այս հանգամանքն ինձ միշտ զբաղեցրել է և միշտ մտածել եմ, թէ ինչպէս այս պահանջը կարելի է կատարել: Ինձ յաւեցնում էր այն հանգամանքը, որ այս գործին ձեռնարկելու կարող անձինք՝ Ներսիսեան զպրոցի հին աշակերտք, որոնք և ակամատես են եղել և վկայ նրա զլիւից անցած փոթորիկներին, մանաւանդ 57—61, 64—68 ժամանակաշրջաններում, վարաւատին ջրւած, պառակտւած են, և չկալ մէկը, որ իւր հեղինակական ձայնով ժողովրդ նրանց՝ Ներսիսեան զպրոցի պատմութեան նիւթերը հաւաքելու:

«Յիւր որ լսեցի, որ ամխի անգաջող առուստերից լետող էլի եկել ես Թիֆլիս և... մտել ես Ներսիսեան զպրոց ուսուցչի պաշտօնով... շատ ուրախացալ, որ դուցէ քո մէջ արթնանալ այդ մոռացւած, բայց կենտական կարեւորութիւն ունեցող գործերի ձեռնարկութեան անհրաժեշտ լինելու զիտակցութիւնը:

«Աղղուց ուզում էի գրել այս մասին, բայց այժմ պատահեմ համար մի կենդրոն և մի անձն, որ իւր լատկութիւններով կարողանար առաջնորդել այն աշխատութեանը, որ անշուշտ շատերը կը սկսէին կենդրոնի ձայնի վերայ: Քո արժանաւորութիւններից մինն այն է, որ սուր չիշողութիւն ունի... արդիօք լաւ բան արին լատագալ դատարարակները, որ այս կարօտութիւնը զանցառութեան տալին: Արդիօք մեր չիշողութեան պակասութեան վերադրելու չեն այն բաղմաթիւ մեղքերը, լանցանքները, որ մենք գործեցինք 25

տարւոյ ընթացքում՝ լանտն ազդալին լուսաւորութեան, դարութեան, էրրութեան և ալն և ալն:

«Իմ կարծիքով, կատարեալ չաջողութիւն կ'ունենար, եթէ ա. Արաւիանեանցը լանձն առնէր մի բաժին բանալ իւր «Մուրճ»-ի մէջ ալլ գործի համար նիւթեր ժողովելու, հրաւէր կարդար ամենքին, որոնք կարող են նիւթ մատակարարել, ինչ ձև կուզէ լինի, թէ չիջողութիւն, թէ գրութիւններ, թէ դրաքութիւններ և ալն և ալն, մի խօսքով՝ ալն ամենը, որ կարող էր պէտք դալ Ներսիսեան դպրոցի լիակատար պատմութեան համար:

«Դու կենդանի վկայ ես Ներսիսեան դպրոցի պատմութեան՝ սկսած 51-ից մինչև 64—65 թւականները... Եթէ մի աղագէս հրաւէր լինի, կարծում եմ, իսկպն ձայն կը տան Կուսիկեանը, Թորոսը, Արքակեանցը (մեռած), Յովսէփ Աբովեանցը, Գարեգինը, Տէր-Յարութիւնեանցը, Քաչարեանցը, Քաջբերունճին, բժիշկը՝ Արամեանց, Ղազարեանց, Լեոնը. որ մինն ասեմ. որանք 58—64 թւերի պատմութեան համար: 73-ից ըստ էկող ժամանակներին համար ձայնատուներն աւելի շատ կը լինին, մանաւանդ որ նրանց չիջողութեանը կարող է նպաստել արդէն կազմակերպւած պարբերական մամուլը: Դու՝ որպէս գործին քաջ տեղեակ՝ հաւաքւած նիւթերը կարող ես ընտրել, ստուգել, դտել և ըստ շտեմարան մայնել:

«Նա ալլ մ աւելորդ եմ համարում աւելի խօսիլ. եթէ սկզբունքով ընդունես իմ միտքը և համուլիս, որ ալս ձևով կարելի է նպատակին հասնել և ազատել Ներսիսեան դպրոցի անցեալն առանց պատմութեան մնալու վտանդից—գրի ինձ, ևս կարող եմ իմ միտքն աւելի պարզել»:

Բարեկամիս գիտաւորութիւնը այնքան համակրելի է և մօտ իմ որտին, որ ես լանձն եմ առնում սիրով ձեռնարկել գրելու այն հաստատութեան պատմութիւնը, որը միակ կարող է բարձրագոյնս պարծենալ Ռուսաստանում իւր տւած օգուտներով և արած ծառայութիւններով:

Շատ ուղիղ է դատել պատմական բարեկամս. բաւական չին Ներսիսեան դպրոցի պատմութեան համար իւր արխիւից հանած նիւթերը, որոնք ըստ մեծի մասին ներքին տեղեկութիւնների և թւանշանների կուտակումների են անշուշտ և որոնք անհրաժեշտ են գործիս ձեռնարկութեան համար. հարկաւոր են և արտաքին ժամանակակից անձինքների լրացուցիչ փաստերը: Դժբաղդարա՝ մի փոքր ուշ է: Ներսիսեան դպրոցը գրկւում է իւր սկզբնական տարիների կենդանի վկաների կենդանի խօսքերից և բերանացի պատմածներից. 5—10 տարի առաջ դեռ կենդանի էին խորին ծերութեան հասած բաւականաչափ բազմադէտ անձինք, որոնք իւրեանց հետ գերեզման տարան դպրոցին վերաբերեալ շատ մանրամասնութիւններ: Դեռ էլի սպրում են սակաւն սակաւաթիւ պատկառելի աւետներ, որոնք եթէ ֆիզիքապէս չը դժարանան, կարող են մեծապէս նպաստած լինել օգտակար ձեռնարկութեան: Մեծալիաստակ հայր Գարբիէլ Պատկանեանի բաղմանմտ տղեղում ամբարած կան Ներսիսեան դպրոցի նախկին տարիների

չառ վիշտով թիւններ, ժրաջան Միքայէլ Պատկանեանցը, հալը Ռաբրիէլի հարազատ եղբայրը, երկար տարիներ մաշել է իւր երկատարդական ուժը Ներսիսեան դպրոցի սաների կրթութեան դրծովը: Խոհական Պետրոս Շանչեանի զգալուն սիրտը աւանդ, ալ իս չէքաբախում Ներսիսեան դպրոցի քաղցր և դառն ժամանակակից արկածներով: Այս չարդելի անձինքներին մօտ եղող երկատարդների սրբազան պարտքն է՝ անհանգիստ անել ներքական ծերունիներին, և կը համոզեն աջակիւնքը, որ բացի Ներսիսեան դպրոցից, շատ ժամանակակից հետաքրքիր և կենսական խնդիրներ կը պարզւին իւրեանց մատուցած ծառայութիւններով:

Նթէ Գուք, պ. խմբագիր, չանձն առնէիք բարեկամիս առաջարկութիւնը չարդելու, մի բաժին բանալիք «Մուրճ»-ի մէջ Ներսիսեան դպրոցի պատմութեան նիւթերի համար, ևս չոյս ունիմ, որ ոչ միայն դպրոցիս սաները, որոնց մի քանիսի անունները թուում է աղնիւ բարեկամս, ալ և շատ ուրիշները, թէ աշակերտներէց, թէ կողմնակի գիտակ անձինքներէց, չէին զլանալ իւրեանց լուծման ձգել ազգային դանձարանի մէջ. չէին խնայիլ իւրեանց գիտեցածները և ունեցած գրաւոր ապացոյցները ուղարկիլ խմբագրութեանդ՝ հարստացնելու Ներսիսեան դպր. պատմութեան նիւթերը:

Այն ժամանակն և ես իմ ունեցած բաւականաչափ պաշարն էլ միացրած նոցա տւածի հետ՝ չէի դանդաղիլ զիմիւ խոնարհաբար Ներսիսեան դպրոցի չարդոյ Հոգաբարձութեանը և թոյլութիւն խնդրել քրքրելու դպրոցի արխիւը:

ՊԵՐՃ ՊՈՕՇԵԱՆՑ

Տեղ տալով պ. Պռօշեանցի ալ՝ ընդարձակ նամակին, շուտով և ե՛ք պատասխանել նրան, որ նրա առաջարկութիւնը բոլորովին անընդունելի է: Մենք չենք կարող «Մուրճ»-ի մէջ տեղ տալ հում նիւթերին, որոնց մէջ կապ դանելու համար հարկաւոր է մի մասնաժողովի երկարամտաց, դուցէ և երկարամտաց աշխատութիւնը: Այդ կը նշանակէր՝ բոլորովին անտես առնել մեր ընթերցողների իրաւացի պահանջները, որ և մեր պահանջներն են՝ տալ միայն մշակւած և ամփոփ չօղւածներ, չօղւածներ, որոնք բացի ալը չատկութիւններից, պէտք է ժամանակակից, ուսանելի և «Մուրճ»-ի գիտաւորութիւններին ծառայելու կարողութեան արժանաւորութիւններն ունենան: Առաջարկութիւններ՝ դպրոցների արդէն դուած պատմութիւնները հրատարակել—սորանով երբորդ թէ չորբորդն է, որ ըստանում ենք: Նթէ հետեւեք դոցա առաջարկութիւններին և խորհուրդներին—շուտով «Մուրճ»-ը կը դառնար մի արխիւական հրատարակութիւն, աչխնքն ալն, ինչ նա երբէք չը պէտք է լինի և ինչի համար ալը ամսադիրը զիտաւորութիւն չունի ծառայելու Ներսիսեան դպրոցը ինքը պէտք է հոգալ իւր պատմութեան համար, դէթ ալն ձևով դրւած, ինչպէս երեանի թեմա:

կան Գպրանոցիքն է և որի մասին ներկայ Ռէ-ի գրախօսութեան մէջ խօսուում է: Եթէ այդ հայկական անդրանիկ դպրոցը ալժմ պատմութիւն չունի, այդ, կարծում ենք, գոնէ, նրանիցն է, որ վերջին քսան տարիներում, ոչ մի տեսչութիւն և հոգաբարձութիւն չը պէտք է ցանկացած լինի իւր սեպհական պատկերը նկարագրւած տեսնել: Միթէ, օրինակ, Կրկանի դպրոցի վարչութիւնը գլուխ կը բերէր չիշեալ գրքի հրատարակութիւնը, եթէ այդ տարին տեսուչ լինէր ոչ թէ պ. Արիստղոս Յովհաննիսեանցը, այլ նրա նախորդ Սարգիս (ալժմ քահանայ) Բէգնաղարեանցը: Բնական է որ—ոչ:

Մենք, ուրեմն, մեր կողմից սպասում ենք Ներքինիւնի դպրոցի պատմութիւն հրատարակութեան, երբ այդ դպրոցի վարչութիւնը կազմւած կը լինի երեսները պարզ մարդկանցից, բայց մանաւանդ դպրոցի վերայ մանկավարժօրէն նախըւ ընդունակութիւն ունեցող մարդկանցից: Բայց այդ պատմութիւնը, մեր կարծիքով, չը պէտք է ալն ծաւալն ունենալ, ինչ պ. Պաօլեանցի նամակը ենթադրել է տալիս: Մտցնել այդ պատմութեան մէջ ժամանակները բոլոր հոսանքների նկարագրերը, հէնց ալն պատճառով, որովհետեւ գործող անձերը միևնոյն ժամանակ ուսուցիչներ կամ հոգաբարձուներ են եղած—կը նշանակէ դպրոցի պատմութիւնը ուրիշ, ոչ-դպրոցական նպատակների ծառայացնել: Բաւական է, եթէ դիրքը, դրւած ժամանակագրական կարգով, բաւականաչափ նիւթեր պարունակի եղբակացութիւններ դուրս բերելու համար, թէ ինչպէս է զարգացել այդ դպրոցը, ինչ ձևի վարչութիւններ է ունեցել նա, ինչ ծրագիրներ է ունեցել դպրոցը, ինչ ուղղութիւնների է ենթարկւել նա, ինչ մանկավարժական սիստեմներ են իշխել դպրոցում, ինչպէս է եղել դպրոցի բարոյական դրութիւնը զանազան շրջաններում, ինչ կարգի աշակերտներ է ունեցած դպրոցը, ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկւել ցալժմ առարկաների դասաւանդութիւնը, ինչ մանկավարժական և նիւթական պտուղներ է տւել հոգաբարձական ալժման ձևը և ալն և ալն. մի խօսքով՝ այդ պատմութիւնը պէտք է իւր նիւթերով դպրոցի սահմանից դուրս չգալ: Գիրքը պէտք է ուսանելի լինի թէ ուսուցչի ձեռքում և թէ կառավարչի ձեռքում: Մենք համոզւած ենք, որ դպրոցական դրականութեան պակասութիւնիցն է, որ մեր դպրոցներում ամեն տարի նոյն խաղերն են խաղացւում, եթէ մեր դպրոցների մանրամասն հաշիւները պարբերաբար հրատարակէին—չառ թիւրխացութիւնների առաջն առնւած կը լինէր. մանկավարժական ժողովները ստիպւած չէին լինիլ միշտ միևնոյն խնդիրները ամեն տարի չարուցանել, ալ, ծանօթ լինելով անցեալ տարիների մանկավարժական ժողովներում եղած խօսակցութիւնների և վճիռների հետ—կը չարուցանէին նոյն խնդիրները, եթէ մի որ և իցէ նոր բան կ'ունենան տեսլու: Բացի դրանից, մի դպրոց միւս դպրոցից կախող էր օգուտ քաղել: Իսկ ալժմ: Ալժմ ոչ մանկավարժական ժողովներն են օգուտ քաղում իրանց անցեալ տարիների գործունէութիւնից, ոչ էլ հոգաբարձութիւնը կամ հոգաբարձութիւնները: Դուրս

սղբալի հետեանքն ալն է, որ դպրոցական առաջադիմութիւն չի նկատուում մեղանում, չը նաչած որ Հերբարարի և Յիլլերի տնուններովն և հը կրդուում Հարկաւոր է ամեն տարւալ գործունէութեան հաշիւները հրատարակել. գործա են, որ հիմք կը ծառայեն դպրոցների պատմութեան, որը շատ կարևոր ծառայութիւն կ'անի մեր դպրոցներին: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ, ներկայ գէպքում, Ներսիսեան դպրոցի բաղմամբալ պատմութիւնը հրատարակելու մասին մտածողը պէտք է լինի նոյն ալդ դպրոցի վարչութիւնը և ոչ թէ միւնք:

Խմբ.

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆԱՅԱՆԴԷՍ

Ծ Ր Ա Պ Ի Ր

Բաժին I. Նրկրագործական արդիւնքներ:

Խումբ 1 Հացարդսեր, ցորեն, դարի, եղիպտացորեն, կորեկ, դոմի, բրինձ, պօլրա, խոփուկ և ալն, ոչ աւելի քան մի պուղ և նոցա հետ հասած հացարդսի խուրձեր: Բրինձը, պօլրան, դոմին և կորեկը ներկաւացնելու են թեփահան և անթեփահան: Դարման և ծղօտ:

Ծանօթ. Հացարդսերի նմուշները ըստ կարելիութեան պէտք է լինին այն ձևի, ինչպէս նօքա վաճառւում են արդիւնաբերողների կողմէց: Բացի այդ՝ ցանկալի է ունենալ Հացարդսերի զանազան տեսակները ժողովածուներ, միայն ըստ կարելիութեան զտած ուրիշ հատիկները խառնուրդներէց: Զրարքի և անջրդի հողերի Հացարդսերը պէտք է ներկայացնեն աւանձին աւանձին:

Խումբ 2 Կերակրարդսեր: Մշակող կամ մշակելու առաջադրելի կերակրարդսերի սերմեր և փոքր խուրձեր՝ առուցտ (եօնջա), կրունգան, ֆիկ, քրունջա, գիւլուլ, ուղրիսիկի, շամբալա և ալն: Սերմեր ներկաւացնւում են ոչ պակաս քան քառորդ պուղ (10 ֆունտ) քանակութիւնով և նոցա հետ բոլսերի խորմիկներ՝ քաղւած՝ ծաղկած միջոցին:

Խումբ 3 Իւղարդսերի չորացրած նմուշներ. քնջիթ, զանադերչակ, կառաւա, կանեփ, սորեակ և ալն: Զիթապտուղ: Ալդ բոլսերի և ձիթապտղի սերմերը—ոչ պակաս քան 10 ֆունտ՝ իրանց վաճառելի ձևով:

Խումբ 4 Թելարդսեր: Բամբակ, տեղալին և օտարերկրեալ տեսակներ, մաքրած և անմաքուր. չափունել ընդ մին թէ ինչ մեքենալով է մաքրած: Բամբակաբոլը արմատներով: Յալտնել սերմերի (հատիկները) ինչ տեսակի լինելը: Բամբակից և սերմից ներկաւացնել ոչ պակաս քան 10 ֆ.

իւրաքանչիւր տեսակից: Բամի (մանեւիւ և զինջ), կանեւի, կտաւատ և ալլն, մի մի խորամիկ մշակած և անմշակ:

Խումբ 5 Ծխախոտ: Թերթածխախոտի նմուշներ վերին և ստորին տեսակի:

Ծանօթ. Թերթածխախոտը պէտք է հանդէս ուղարկել պատուէներով, հակերով, առհասարակ տէն կերպ, ինչպէս նա վաթաթւում է պահպանելու և ուղարկելու համար: Սերմերը $1\frac{1}{4}$ ֆունտ:

Խումբ 6 Ներկարդսեր, տորոն, սարաղան և ալլն, մշակուող և վալրի: Նոցանից ստացուող ամենալն տեսակ ներկեր:

Խումբ 7 Ներկարդործական արդիւնքներին վերաբերեալ՝ շարադրութիւններ, հողի նմուշներ, դանադան իրերի քիմիական լուծումներ: Ուռ-դումի շատակագծեր, ցանքացուց քարակէղներ և ալլն: Ներկարդործութեան վեասող միջատների ժողովածուներ: Ապարդիւն (ժանգեալ) խոտեր, սրոնք պատում են թէ հալարտիւրի և թէ ուրիշ արդիւնատու բուսերի ցանքները. (ապարդիւն խոտերը ծաղկած հասակում և նոցա սերմերը):

Բաժին II. Այգեգործութիւն և բանջարանոց:

ա. ՄՐԳԱՅԻՆ ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Խումբ 8 Զանաղան տեսակի պտղատու ծառերի և թփերի նմուշներ: Սերմից բուսած թփեր: Աղնացրած, կրթած ծառեր և թփեր կանոնաւոր բուսցրած: Թղւակալին և պտղատու ծառեր: Այս խմբի առարկաները ներկայացնում են 1—5 օրինակ իւրաքանչիւր տեսակից:

Խումբ 9 Զանաղան թարմ պտուղների՝ տեսակը և տեղական անունը նշանակած. ոչ պակաս քան 5 ֆունտ իւրաքանչիւր տեսակից:

Խումբ 10 Պահպանելու պատրաստած մրգեր, չորացրած (չիր) ոչ պակաս քան 1 ֆունտ իւրաքանչիւր տեսակից. կօնսերվի և քաղցրաւնու կերպ՝ ոչ պակաս քան 2 ֆ., պատիլա. չուչիւն և ալլն, ոչ պակաս քան 2 ֆունտ: Մաթ (դօշար, բաքմաղ) և նոնանման, ոչ պակաս քան 1 ֆ. իւրաքանչիւր տեսակից:

Խումբ 11 Պտղատու ծառերի և թփերի սերմեր՝ ոչ պակաս քան 1 ֆ. իւրաքանչիւր տեսակից:

բ. Զ Ա Ր Դ Ա Ծ Ա Ռ Ե Ր

Խումբ 12 Ասեղատերեւ և լալնատերեւ զարդածառերի և թփերի նմուշներ (սերմնաբույսերի):

Խումբ 13 Բացօդեայ մշակութեան զարգածառերի և թփերի նմուշներ, միամեայ և բազմամեայ բացօդեայ ծաղկաբույսերի նմուշներ:

Ծանօթ. Յուլյաներները կարող են մըցահանդէս բերել ջերմանոցի բոյսեր, բայց իրանք պէտք է նոցա խնամեն:

Խումբ 14 Զարգածառերի սերմեր, ոչ պակաս քան 1 լօտ իւրաքանչիւր տեսակից:

դ. ԲԱՆՋԱՐԱՆՈՅ ՆԻ ԲՕՍՏԱՆ

Խումբ 15 Բանջարանոցի և բօստանի թարմ հնդեղէններ և ուրիշ արդիւնքներ:

Խումբ 16 Միենոյն արդիւնքները՝ յարմարեցրած պահպանելու, չորացրած հնդեղէններ, կանաչի և աղ ու թթու դրած ուտելիքներ:

Խումբ 17 Բանջարանոցի և բօստանի բոյսերի սերմերը՝ ոչ պակաս քան $\frac{1}{4}$ ֆ, իւրաքանչիւր տեսակից:

Խումբ 18 Դեղատան բոյսեր—վալրի և մշակող:

Խումբ 19 Պտղատու ծառերը խնամելու, պտուղների և հնդեղէնների քաղելու, պահելու, տեղափոխելու, մաքրելու և զօրացնելու գործիքներ: Այս առարկաների կազապարակերտերը (մօդէլները):

Խումբ 20 Պտուղների և հնդեղէնների նկարները կամ լուսանկարները (բոյսի և տերեւների հետ): Պտղատու ծառերի և պարտէզների նկարադրութիւններ և չտակադծեր: Այգեգործական դպրոցի և պտղատու աւելու շինութեան ծրագիրներ և նախահաշիւներ—ղիւնակաւ և արդիւնաւործական նպատակների համար: Բոլոր երկրի կամ մի առանձին տեղի աւելեւործութեան և բանջարանոցախնամութեան նկարադրութիւն: Այգեփնաս և բանջարանոցափնաս միջատների նկարադրութիւն, ցոյց տալով նոցա դէմ մարտնչելու հնարները: Շարադրութիւններ վերաբերեալ տեղական աւելեգործութեան և բանջարանոցաւործութեան:

Ծանօթ. 19 խմբում կարող են մտնանկցել ռուս և այլազգի տներ:

Բաժին III. Գինեգործութիւն:

Խումբ 21 Էտիկասում և Անդրկովկասեան երկրում պատրաստած վանազան գինիների նմուշներ, իւրաքանչիւր տեսակից ոչ պակաս քան 2 շիշ:

Խումբ 22 Գինեգործութեան երկրորդական արդիւնքներ (խաղողի), օղի, քաջախ, չորացրած գինեքար:

Խումբ 23 Գինին և գինեգործութեան երկրորդական արդիւնքները՝ ճնշելու, եփ տալու, պահպանելու, փոխադրելու, քամելու, ծխահարելու, սոսնձաթափելու և պահպանելու գործիքներ և անօթներ: Ծծումբ չաղ տալու փութքներ, միլղիու և ուրիշ խաղողի հիւանդութիւնների բժշկելու

համար որակիչներ (պուլվերիլատոր). ֆիլոսերա ոչնչացնելու ժամանակ գործածող ինժեկտոր: Վաղապահութեան և գինեգործութեան մէջ գործածող ուրիշ ամեն տեսակ խոշոր և մանր գործիքներ. նկուղների և ուրիշ գինեգործական շինածքների կաղապարակերտներ (մօդել):

Խումբ 24 Գինիները հետադուրելու գործիքներ:

» 25 Հիւանդութիւններից և միջատներից վնասած խաղողի վալի, ճիւղերի և տերեւների նմուշները: Վաղերին վնասող միջատների և ուրիշ օտարակերների ժողովածուներ նմուշներով (պրիպարատ) և նկարներով: Հիւանդ գինիների նմուշները՝ սրուշելով նոցա հիւանդութիւնը:

Խանութ. 23 և 24 Խմելի հանգիստները կառող են լինել նոյնպէս ուսու և օտարերկրեայ տներ:

Բաժին IV. Ներամապահութիւն և մեղուապահութիւն:

ա. ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Խումբ 26 Շերամի որդը ինամելու գործիքներ և միջոցներ:

» 27 Զտած և չը դտած, չորացրած և մամուլած կոկոններ:

» 28 Թիթեռների հետ տոպրակում և վերջնականապէս պատրաստած սերմեր: Սերմ պատրաստելու համար գործածող գործիքներ:

Խումբ 29 Կոկոնների չորացնելու, ջոկելու և ծրարելու համար գործածող միջոցներ և գործիքներ:

Խումբ 30 Մարդաշարժ մանարաններում և գործարաններում շերամապահների իրանց մանած մետաքսաթելեր: Մանելու գործիքներ: Մանելուց մնացորդներ:

Խումբ 31 Մանր, կիտագործարանական և գործարանական եղանակով սլորած մետաքսաթելեր. սլորելու գործիքներ:

Խումբ 32 Սլորելու, կարելու և հանելու մետաքսաթելեր: Մետաքսաթելի սլորելու գործիքներ:

Խումբ 33 Մետաքսաթելի ներկելը, մանր արհեստաւորների և մեծ գործարանների ներկած մետաքսաթելեր: Ներկելու համար գործածող նիւթը և գործիքները:

Խումբ 34 Ժողովածուներ, աղլւսակներ, նկարներ, հեղինակութիւններ և շերամաբուծութեան դասաւուրթեան ձեռնարկներ և միջոցներ:

Խումբ 35 Մետաքսի ստացնակութիւն:

բ. ՄԵՂՈՒԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Խումբ 36 Փետակներ և գործիքներ:

Խումբ 37 Մեղր, մոմ և մոմամշակութեան արդիւնքներ:

Խումբ 38 Մեղրատու բոցերի ժողովածուներ: Մեղուապահութեան աղլւսակներ, ժողովածուներ, նկարներ, շարադրութիւններ, նմուշներ և ալլն:

Բաժին V. Կաթնատնտեսութեան և տաւարապահութեան արդիւնքներ:

ա. ԿԱԹՆԱՏՆԵՍՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՆՔՆԵՐ

Խումբ 39 Կաթ, արաժան, թթու արաժան, սոլորոզ, մածուն, սեր հալն:

» 40 Կումիս, քէֆիր և կաթնալին օղի:

» 41 Ներսկական և տեղական եղանակով պատրաստած խղեր:

» 42 Ներսկական եղանակով պատրաստած պանիրներ, ոչ պակաս քան 1 ֆունտ:

Խումբ 43 Տեղական ամեն տեսակի պանիրներ, նոյնպէս չում (չօր), չորաթան և ալն, իւրաքանչիւրից ոչ պակաս քան 3 ֆունտ:

Պանիրները կարող են բերել և ալն անօթներում, որոնց մէջ նոքա պահում են:

Խումբ 44 Խախտցներ և խախտցի մսկարդներ (մսկա): Խղի և պանրի համար գործածուող ներկեր և ուրիշ նիւթեր:

Խումբ 45 Առանձին տնտեսութիւններին նկարապրութիւններ, նկարներ, լատակագծեր, կաղապարակերտեր, պանրագործարաններ, դաստակերտներ, գոմերի և գոյա նմանների նկարներ: Արօտատեղիների բուսականութեան ժողովածուներ:

Խումբ 46 Կաթնատնտեսութեան գործիքներ և պատկանելիքներ, որոնք գործ են ածում կաթը կթելիս, փոխադրելիս, փռելիս: Խնոցիներ, պանրագործութեան գործիքներ: Կաթնալին արդիւնքներ, տեղափոխելու և պահպանելու անօթներ, թիթեղեալ ամաններ, տաշտեր, արկղներ, տիկեր և ալն:

Խումբ 47 Կաթը հետադադարէլու և ստուգելու գործիքներ:

Ծանօթ. 46 և 47 խմբերում կարող են մասնակցել նոյնպէս ռուս և օտարերկրեայ տներ:

բ. ՏԱԽԱՐԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՆՔՆԵՐ

Խումբ 48 Բուրդ, մաղ, կոշտամաղ՝ աչծի և ուղտի:

» 49 Աարպ և դմակ:

» 50 Ծխահամ և վետչինի միս բնական կենդանիների ամեն տեսակից: Մսի կոնսերվ՝ ապուխտ, դաւումա, չաչխի և ալն:

Ծանօթ. 48, 49 և 50 խմբերի արդիւնքները բերում են իւրաքանչիւր տեսակից ոչ պակաս քան 3 ֆունտ քանակութիւնով:

Բաժին VI. Անտառապահութիւն:

Խումբ 51 Ծառերի և թփերի տնտեսները կոճղներով և նմուշներով թէ վաղրի և թէ արհեստական խնամած անտառներէից: Կոյա սերմեր:

Խումբ 52 Անտառի արդիւնամշակութեան առարկաների նմուշները, ուռույցներ, գերաններ, տալատախտակներ, կողատախտակներ և ընդհանրապէս ամենահասարակ փաշտեալ կերտածքներ: Տակառադործական կերտածքներ: Ածուխ:

Խումբ 53 Փնայտի ցամաք ջրուլցման արդիւնքները, գղտորանման նիւթեր: Կերակրի և դիզի համար գործածուող վալրի անտառի արդիւնքներ:

Խումբ 54 Անտառի մշակութեան համար գործածուող գործիքներ և մեքենաներ, սոցա և ուրիշ շինւածքների կաղապարակերտեր, չատակադներ, նկարներ և լուսանկարներ:

Խումբ 55 Առանձին անտառալին տնտեսութիւնների և անտառների նկարագրութիւններ, անտառալին քարտէշներ, հեղեղներից, թափառող աւաղներից, հողթափներից, ձիւնթափներից և ալլն պատուարակելու նպատակով անտառ գլցելու նախագծեր, երկրի անտառապահութեան վերաբերեալ ուրիշ գիտնական աշխատանքներ:

Խումբ 56 Անտառներին միասող միջատների և ծառերի ու թփերի հիւանդութիւններից միասուած մասների ժողովածուներ:

Բաժին V^{II}. Զինապահութիւն:

Խումբ 57 Զինապահութեան և ձկնորսութեան վերաբերեալ գործիքներ և ուրիշ առարկաներ:

Խումբ 58 Զինապահութեան արդիւնքներ.—թարմ և երկաշն պահպանելու միջոցներ. թարմ ձուկն, ձկնկիտ (իկրա), ողնաջիւ (վեալիպա), չորացրած և ծխատապ ձուկն, դօշ, բալիկ, սոսինձ և ալլն: Զկները բերւում են թիթեղապատեաններում, տակառիկներում—վաճառահանումի ձեռով. ձկները ամբողջ—մարմնով:

Խումբ 59 Զինապահութեան և ձկնորսութեան վերաբերեալ չարագրութիւններ:

Բաժին V^{III}. Երկրագործական գործիքներ և մեքենաներ:

Խումբ 60 Գութաններ իրենց բոլոր պատկանելիքներով, տեղական (ջլզի գութան, օրխելի և ալլն) և կատարելագործւած—ստաջալինով և տանց առաջալինի, մի և բաղմախտանի և ալլն: Տեղական արօրների (աչեչա, ձիրբիբի, օկօկա, ջութ, կեռ, կալի, չորոց վեյկի և ալլն) և կատարելագործւած արօրներ:

Խումբ 61 Սերմբ հողով անելու և հողի մակերեսովը փխրեցնելու գործիքներ. արօր, տափան (ցաքան, սլարցիի, տափ, մալա, պօրչիի և ալլն): Ցաքաններ (բօրօնա) երկաթեալ և փաշտեալ. բաղմաչար տեղական ձկի (մանդեռ, գրմաղ և ալլն):

Խումբ 62 Բոլսերի՝ աճելու միջոցին՝ խնամելու համար գործածուող գործիքներ—միջահերկ արօր, էկստիրպատօր, հող թաւալող արօր և այլն, նոյն նպատակին ծառայող մարդաշարժ գործիքներ (մօտիկա, տօխի և այլն): Ուռղելու ակօսագիծ բացելու գործիքներ, մարկոս և այլն:

Խումբ 63 Հնձելու, խոտահարելու գործիքներ և մեքենաներ, ման-դաղ, գերանդի, փոցլա, եղան, հնձող-մեքենա, ձիաշարժ, տրմուղ խոտ չրջող, խոտի, բրդի բամբակի, խղի, և այլն մամուլներ:

Խումբ 64 Կասելու և մաքրելու գործիքներ, կամ՝ ջառջառ, թակեր, եզիպատացորենի կամեր և այլն. թեփահան, ջոկջոկող մագեր, եղան, թխակ-ներ և այլն: Կասելու մեքենաներ, հովքամ մեքենաներ (վէպլա), բամբակ մաքրելու տեղական (չիխրիս, ջախրիս) և կատարելագործւած գա-նազան կերտւածք:

Խումբ 65 Մաշկահան և հատ մանրացնող մեքենաներ, դընգի (բը-րինձի համար), ջաղացաքարեր և առհասարակ ջաղացներին պատկանելիքներ:

Խումբ 66 Հատիկների և դարման չորացնելու և պահպանելու, մե-քենաներ, հորեր, արկղներ, պահարաններ, տոպրակներ, ամրարներ, եզիպ-ատցորնոց, դարմանանոց և այլն—կաղապարակերաների ձեռք կամ խկական մեծութիւնով:

Խումբ 67 Զուր բարձրացնելու համար գործիքներ, անիւներ, թիւր-բիններ, քեահրիւղներ և այլ տեղական կերտւածքի և կատարելագործւած կաղապարակերո՝ բնական մեծութիւնով:

Խումբ 68 Շարժող մեքենաներ, քամիշարժ, ջրաշարժ և չոգեշարժ:

Խումբ 69 Գիւղատնտեսական սալեր, արաբաներ և այլն: Ապրանք-ների բնուով փոխադրելու չարմարեցրած գործիքներ: Տաւարի կերակուրը պատրաստելու գործիքներ, չարդահատեր և այլն:

Մանօթ. Այս բաժնի հանդիսաբերները կարող են լինել նոյնպէս ուսու-տարեղիբեայ տներ:

Բաժին IX. Գեղջկարհատ, արհեստ և գործարանական արդիւնա-գործութիւն:

ա. ԳԵՂՋԿԱՐՀԵՍՏԻ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԻ ԱՐԳԻԻՆԲՆԵՐԸ

Մ Ե Ս Ո Ւ Լ Ի Ե Կ Ա Ն Ի Մ Շ Ա Կ Ո Ւ Մ Ը

Խումբ 70 Փականադործական կերտւածքներ, փախոցներ, կացիններ, մուրճեր, դանակներ, ասպանդակներ և այլն:

Խումբ 71 Դարբնալին կերտւածքներ, պալտեր, բաքոներ, չղթաներ, խոփեր և այլն:

Խումբ 72 Թիթեղեայ և ցինկի կերտւածքներ:

Խումբ 73 Պղնձեալ կերտածքներ, զանազան անօթներ և ալլն:

» 74 Պաղ զէնք:

» 75 Հրաձիւք զէնքեր:

» 76 Ոսկեալ, արծաթեալ և ոսկերչական կերտածքներ:

» 77 Բրուտի կերտածքներ, կաւագործներ, ամեն տեսակ ա-

նօթներ և ալլն:

Բուսաթելից, բրդից, տուխից և մետաքսից դործւածքներ:

Խումբ 78 Բրդեալ և կիսաբրդեալ դործւածքներ:

ա. Մահուղ, շալ, դիֆտիկ, թաշկինակներ և ալլն:

բ. Գորգեր, կարպետներ, քեօշաներ և ալլն:

գ. Սափնջի, թաղիք, դղակներ և ալլն:

Խումբ 79 Բամբակից կանեփից, կտաւառից և ալլ նիւթերից պատ-
րաստած մանածներ, ճոթեր և ալլ դործւածքներ, կտաւներ, չւաններ,
թելեր և ալլն:

Խումբ 80 Մետաքսի գործւածքներ, թաշկինակներ և ալլն:

Խումբ 81 Ճոթերի ներկելը և նկարադրոշմելը:

ԱՐՏԵՍՈՒ ԽԱՌՆ ԱՐԳԼԱՆՔՆԵՐ:

Խումբ 82 Կաշիներ, կոշիկարական արհեստ, թամբարհեստ, տիկերի,
տիճօրհներ և ուրիշ կաշեալ կերտածքների պատրաստութիւն:

Խումբ 83 Մորթու պատրաստութիւնը. զղակակարութեան արհեստ:

» 84 Գերձակութեան արհեստ. պատրաստի շոր, ճերմակեղէն
և ալլն:

Խումբ 85 Հանելը, դործելը, արհեստական ծաղիկներ և պատրաստու-
թիւնը և ուրիշ ձեռագործներ:

Խումբ 86 Փապաւէնի և երիզի պատրաստութիւնը:

» 87 Կաղմարարական և սուարաթղթի (կարտօնի) կերտածքներ:

» 88 Երաժշտական դործիքների պատրաստութիւնը:

» 89 Կահ-կարասիքի (մեքել) պատրաստութիւնը:

» 90 Եղջիւրից, փաշտից, մետաղաթելից և ուրիշ նիւթերից
պատրաստած արկղադործական, տակաւադործական, պատենադործական
և ալլ պիտուքների կերտածքներ:

Խումբ 91 Անուշեղէնական կերտածքներ:

Մանօթ. Գեղձկարհեստաւորներին և արհեստաւորներին թոյլ է տրուած իրանց
դործելքներով դալ՝ Հանդէս արգելանագործութիւնը ցոյցերով ներկա-
յայնելու նպատակով:

բ. ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԳԻՒՆՔՆԵՐ

Խումբ 92 Զանազան հաղարդութիւն զանազան տեսակի ալլւր. թեփ,
կորկոտ, կաշտան հատիկներ, ալլնո և ալլն—իւրաքանչիւր տեսակից ոչ
պակաս քան մէկ ֆունտ: Գեղմաջ (մակարօն), խմորթիւ (վերմիշել):

Խումբ 93 Օսլազ և դեմնախնձորի մաթ:

Խումբ 94 Բուսախուզեր. քնջիթի, կառաւարի, կանեփի, գեհնագերչակի, սորեկի, ընկոյզի, մեկունի և ալլն. հում և մաքրած տեսակից իւրաքանչիւրից ոչ պակաս քան 5 ֆունտ:

Խումբ 95 Ըմպելիքներ, խմելիքներ:

ա. հացօղի, ալքօձօլ, նառաօջկա, լիկեօր, նալխկա:

բ. գարեջուր, պօրտեր, մեղր, կվառ և ալլն:

գ. հանքաջրեր, ֆշչացող և թարմացնող խմելիքներ:

Խումբ 96 Ծխախոտ—փշրած և հարած, ծխելու և հոտառութեան. սիգարներ և գլանակներ:

Խումբ 97 Մումեր. ճրագուր, մոմի և տաւարինի:

» 98 Սաղօն և անուշահոտ կերտւածքներ:

» 99 Կաշի և կաշեալ կերտւածքներ:

» 100 Քիմիական արդիւնքներ. ներկեր, լակ, լուցկի և ալլն:

» 101 Ապակեղէններ:

» 102 Բամբակից, մետաքսից և ուրիշ թելանիւթերից ճոթեր:

» 103 Շինութեան նիւթեր. ալլա, կղմինտր, խողովակներ, կաֆելիք, մածանիւթ (ցիմինտ) և ալլն:

Խումբ 104 Արհեստի և գեղջկարհոտի արդիւնքները՝ պատրաստութեան զործիքներ և կաղապարակրտներ. նաշխարոմական, ոստաջանկական, կահագործական, սկերչական և ալլ տեսակ կերտւածքների գործարանական նկարներ: Տեղալին արհեստների, գեղջկարհոտների և գործարանական արդիւնագործութեան վերաբերեալ հեղինակութիւններ:

Բաժին X. Լեռնային (հանքային):

Խումբ 105 Նաֆթ. հում նաֆթ և նորանից մշակւած արդիւնքներ՝ ասֆալտ, զրու, օղիկերիտ, նաֆթագիլ:

Խումբ 106 Հանքաւառելիք. քարածուխ, անտրացիտ, լիդնիտ, տօբ:

» 107 Մետաղահանքեր:

ա. Նրկաթահանքեր. թմլ, երկաթ, պողպատ, երկաթահանքերի հետ գտնուող հանքատեսակների նմուշները. թմլից թափւածներ և զանազան գործարանական երկաթեալ և պողպատեալ կերտւածքներ:

բ. Պղնձահանքեր, ցինկահանքեր և Կոպա մշակութեան արդիւնքները. պղնձեալ թղթեր, նիզակներ, ցինկ: Ալդ հանքերին ուղեկից հանքատեսակներ:

գ. Արճիճի, աթմաթի և կօբալտի հանքեր, Կոպա ուղեկից տեսակներ. հանքերի մշակութեան արդիւնքներ: Ֆլիւաների, հրատառ կաւի և քարերի նմուշներ:

Խումբ 108 Աւաղացան և երակաձիւ ոսկու նմուշներ:

» 109 Մարգանցի և մկնդեղի հանքերու մշակութեան արդիւնքներ:

» 110 Ծծումբի և նորան ուղեկից հանքատեսակների նմուշները, ծծմբաթթու:

Խումբ 111 Աղ, քարաղ և ինքնանիստ աղ: Դառն աղ: Գլաուբերեան աղ: Բուրա:

Խումբ 112 Քարեր, պաղլեղաքար և պաղլեղ (շիր): Վիմատիպաքար, պուլինսի մարմարիտ և օրտիդիան: Զանազան հանքատեսակներից կերտածներ:

Խումբ 113 Նրկրաբանական քարտէղներ և ճեղքանկարներ— հանքաւին վառելիքի, հանքերի, աղերի, քարերի և այլ նիւթերի ծննդատեղերի բացատրութիւնով: Զանազան հանքերի և նոցա մշակութեան վերաբերեալ կաղապարակերու, նկարներ և լուսանկարներ:

Բաժին XI. Մանկավարժական-Արհեստագիտական:

Խումբ 114 Աշակերտների արհեստագիտական կերտածներ. փակա-նադորձական, դարբնալին, կահահիւսնալին, հիւսնալին և այլն:

Խումբ 115 Օրիորդական դպրոցների աշակերտուհիների ձեռագործներ:

» 116 Դպրոցների գիւղատնտեսական գործունէութեան արդիւնքներ:

Խումբ 117 Նկարչական և տեխնիկական նկարներ և դպրոցների աշակերտների և աշակերտուհիների զծագրութիւններ:

Ներկալ թւականի փետրուարի 19-ին վախճանեց Ա. Էջմիածնում Ստեփաննոս Պալասանեան, բաղնի ուսուցիչը հայոց լիզուլի, հայոց զրականութեան, հայոց պատմութեան և ֆրանսերէնի, «Պորձ» ամսագրի նախկին աշխատակից կրթիկոսը «Գրիչ» ստորագրութեամբ:

Սոյն մարտի 10-ին Թիֆլիսում կնքեց իւր երկրաւորը Պետրոս Շանչեան, 71 տարեկան հասակում: Հանգուցեալը իւր ժամանակի ամենախոշոր անձնաւորութիւնն էր՝ սկսած փոքուն թւականների սկզբից մինչև 60 թւականների վերջերքը: Շանչեանը կատարելատիպն էր կրօնական-բարոյական մարդու, հաստատուն կաղնին ամենամուր արմատով՝ իւր ժամանակի բոլոր հալածանքների և փոթորիկների մէջ: Հոգեւոր իշխանութեան տնօրէնութեամբ նա թաղեց Վանքի մալր եկեղեցու գաւթում ներկադրութեամբ հալ հաստարկութեան աղն մասի, որ մտքով և բարձր զգացումներով ապրել գիտէ: «Մուրճ»-ը կը գրադէլի ապր մարդով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՆԵՐԱԼ ԲՈՒԼԱՆԺԷ

Ներկայ տարւոյ առաջին երկու ամիսներին քաղաքական աշխարհում իրանց վերայ առանձին ուշադրութիւն դարձրին՝ Բուլանժէն՝ Ֆրանսիայում, Տեսսան՝ Ունդարիայում, Միլանը՝ Սերբիայում։ Դոցանից ամենակարեւորն է առաջինը և նորան նւիրած կը լինի այս յօդւածը։

Ո՞վ է Բուլանժէն։ Մի մարդ, մի զինւորական, որը առանց որ և է անցեալի, նշանակեց զինւորական մինիստր սորանից երեք տարի առաջ և հէնց այդ բոլորից դարձաւ կատաղի բանակուի առարկայ հանրապետականների շրջաններում։ Նորան հովանաւորողները և պաշտպաններն էին՝ հանրապետական ծայրայեղ ձախակողմեանները, այսինքն նոքա, որոնք ներքին քաղաքականութեան մէջ պահանջում են մեծամասնութիւնից մերժւած բեֆօրմներ։ Բայց ի՞նչ գործ ունէ մի պատերազմական մինիստր ներքին քաղաքականութեան մէջ և մի՞թէ մի մարդ պատերազմական մինիստր կարող է նշանակուել ներքին քաղաքականութեան մասին իւր յայտնած հակումների պատճառով։ Ի հարկէ ո՛չ. գոնէ մի պատերազմական մինիստրից, բացի դորանից, ուրիշ բաներ էլ են պահանջւում, որոնցից զուրկ էր զենեւալ Բուլանժէն։ Բայց բանը նորանումն է, որ Բուլանժէն հովանաւորելը և պաշտպանելը արմատական կուսակցութիւնների կողմից — միմիայն թիւրիմացութիւնների վերայ էր հիմնւած։ Իբր թէ նոքա, այդ արմատական կուսակցութիւնը, պաշտպանում են մինիստրութեան հասած մի մարդու, որին պախարակում են չափաւորականները։ Իսկ արմատականների ամենամեծ զւարճութիւնն էլ, շատ տարիներից ի վեր, հէնց սկզբունքով հակառակելն է հանրապետական

մեծամասնութեան (պատեհական կոչւած կուսակցութեան — Գամբետտիստներից)։ Բայց ի՞նչ բանի դէմ էին բողոքում պատեհականները։ Այն բանի դէմ, որ Բուլանժէն իրանց կուսակցութեան բարեկամ չէր ճանաչւած. այդ մէկը Երկրորդ՝ որ այդ մարդը ոչ մի պատերազմական անցեալ չուներ։ Նշանակում է, որ արմատականների ոգեւորութիւնը այդ մարդու համար պէտք է բացատրուէր մի այնպիսի բանով, որը ոչ մի կապ չունէ զինւորական գործի հետ, ուրեմն քաղաքական բնաւորութիւն ունեցող ձգտումներով։ Բայց այդ չէր կարելի թոյլ տալ. նախ՝ որ մինիստրութիւնը, իւր ամբողջութեամբ առած, պատեհական կուսակցութիւնիցն էր կազմւած, ուրեմն ի՞նչ է նշանակում մի այդպիսի մինիստրութեան մէջ մի մինիստր ունենալ, որը հակառակ կուսակցութեան մարդ է ճանաչւում և սորա կատաղի պաշտպանութիւնը դանում. բացի այդ՝ ե՞րբ է լսւած, որ պատերազմական մինիստրի պաշտօնին քաղաքական նշանակութիւն տան. դա հակառակ է կարգ ու կանոնին և վտանգաւոր հայեացք է. պատերազմական մինիստրը, որպէս առհասարակ ամեն զինւոր — քաղաքականութեամբ չը պէտք է զբաղուի։ Նւ այդ բոլորը չէ։ Բուլանժէն գեներալի աստիճան էր ստացել ո՛չ թէ պատերազմական գործերով, այլ, որպէս այդ ապացուցւեց, շողոքորթութեամբ։ Նորա նամակը դուքս Օմալին հրատարակւեց։ Կրկնակի անպատուութիւն՝ գեներալութիւն աստանալու համար իւր մեծաւորին շողոքորթական նամակ գրել և այն էլ հանրապետութեան հակառակ նախկին թագաւորական տան ներկայացուցիչներից մէկին, որպիսին է դուքս Օմալը, որին Բուլանժէն արքայազնի տիտղոսներ է տալիս իւր նամակում։ Նւ այդպիսի անպատեհ կերպով աստիճան ձեռք բերած մարդուն պաշտպանում էր արմատական կուսակցութիւնը և այն էլ ի՞նչպէս... Բայց ի՞նչ արած. սխալմամբ թէ այլապէս, Բուլանժէն մինիստր էր դառած, ուրեմն հարկաւոր էր զոնէ մի փոքր համբերել, տեսնելու համար թէ ի՞նչպէս է գործը վարում։ Մարդուն հօ չի՞ կարելի հալածել այն բանի համար, որ հակառակ կուսակցութեան է պատկանում։ Կարելի է շատ լաւ մինիստր է դառնալու։

Նւ... ի՞նչ էք կարծում. Բուլանժէն, իբրև մինիստր, շատ աւելի բարձր դիրք բռնեց, քան կարելի էր սպասել նորանից։ Նա սկսեց

մի շարք զինւորական բարենորոգումներ մտցնել, որոնց գլուխ բերելը վաղուց սպասուում էր և այդ գործը նա կատարեց այնքան լաւ, որ ընդհանուր գովեստների արժանացաւ: Պատեհականները մի առ ժամանակ լռեցին և մի տեսակ հաշտեցին, ոչ Բուլանժէի հետ, բայց զոնէ նորա մինիստր մնալու մտքի հետ:

Բայց եկէք ու տեսէք, որ նոյն այդ մարդը, որը անուն էր հանում իւր բարենորոգումներով, յաճախ զուրս էր գալիս իւր պարտականութիւններից և ամեն անգամ, երբ ղէպք էր գտնում, թունդ ճառեր էր խօսում, բացարձակ քարոզելով Գերմանացիներից վրէժխնդիր լինելու միտքը: Բայց ի՞նչ նորա գործն էր արտաքին քաղաքականութիւնը, քանի որ հաստատ է, որ նա այդ անում էր հակառակ իւր ընկեր-մինիստրներին: Անհասկանալի էր այդ մարդու ցանկութիւնը—անպատճառ որ և է աղմուկ հանել: Այդ բաւական չէր: Նորան հարկաւոր էր իւր անունը սիրելի դարձնել բանւոր դասակարգին, և ահա՛ նա Գեկազվիլի հանքային բանւորների գործադուլ եղած ժամանակ, ինքն իւր կամքով հրաման է տալիս տեղական զօրքերին՝ բռնել բանւորները կողմը ընդդէմ հանքատէրերի: Բայց դա էլ բաւական չէր: Նա սկսեց խիստ կերպով յարձակել հանրապետութեան թշնամի նախկին թագաւորական և նապօլէօնական տների ներկայացուցիչների դէմ և պաշտպանել այն, ինքն ըստ ինքեան հանրապետականներին մանաւանդ արմատականներին խիստ հաճելի միտքը՝ թէ պէտք է նրանց աքսորել Ֆրանսիական հողի վրայից: Այդ բանը գլուխ եկաւ ի մեծ ուրախութիւն գրեթէ բոլոր հանրապետականների, որովհետեւ այն թագաւորականների և կայսերականների ներքին ինտրիգները արգէն ենթադրել էին տալիս մի ահեղ դաւադրութիւն հանրապետութեան դէմ: Հասարակապետական մեծամասնութեան երկիւղը Բուլանժէից աւելի ու աւելի աճում էր և հաստատուում: Բայց ի՞նչ արած, որ Բուլանժէն, թէպէտ և իւր պարտականութիւններից զուրս, այնպիսի վարմունք էր բանեցնում, այնպիսի խօսքեր էր ասում և գործեր կատարում, որոնք հասարակութեան շատ խաւերին հաճելի էին. Բուլանժէի ուղղամտութեան պատգամաւորների ժողովի մեծամասնութիւնը չէր հաւատում. բայց պնդել և պահանջել նորա հեռանալը մինիստրութիւնից, այդ կը նշանակէր տեղիք տալ «հայրենասէրներին» մեղադրել

նոյն այն մեծամասնութեան և կառավարութեան, թէ սոքա ուրեմն հակառակ են Գերմանացիներին վրէժխնդիր լինելու գաղափարին. տեղիք տալ բանւոր դասակարգին՝ կարծել, թէ նոյն այն մեծամասնութիւնը հակառակ է իրան պաշտպանելու գաղափարին, և վերջապէս տեղիք տալ բոլոր հանրապետականներին՝ կասկածել ժողովի մեծամասնութեան հանրապետական ուղղութիւնը: Այսպիսով Բուլանժէն շարունակեց մնալ իւր պաշտօնի մէջ շնորհիւ այն պաշտպանութեան, որը նա գտնում էր կառավարչական շրջաններից դուրս և, օրէց օր, աւելի ու աւելի հաստատում էր իւր բարեկամութիւնը մէկ կողմից «Հայրենասէրների միութիւն» (Ligue des patriotes) կոչւած զօրեղ ընկերութեան հետ, իսկ միւս կողմից առհասարակ այն բոլոր հանրապետականների հետ, որոնք չէին պատկանում կառավարչական կուսակցութիւններին:

Միապետականները (Թագաւորութեան և նապօլէօնեան կայսերութեան կուսակիցները) այդ բոլորից ուրախանում էին, որպէս միշտ, երբ հանրապետականները իրար հետ հաշտ չեն:

Բուլանժէի խնդիրը այդ դրութեան մէջ էր, երբ վրա հասաւ Ֆրանսիայում վերջին տասը տարիներս այնքան սովորական դառած մինիստրական փոփոխութիւնը, մինիստրական ճգնաժամ, ինչպէս ընդունւած է ասել: Վերջին տասը տարիները մինիստրական ճգնաժամերը յառաջանում են նորանից, որ մինիստրութեան մի որ և է կարեւոր պահանջը պատգամաւորների ժողովում չի ընդունւում ձայների մեծամասնութեամբ: Իսկ այդ դէպքը լինում է ամեն անգամ, երբ միապետական պատգամաւորների ձայների հետ միանում են հանրապետականների արմատական կուսակցութիւններին պատկանող պատգամաւորների ձայները: Թէպէտ և այդ երկու կուսակցութիւնները իրար հետ բոլորովին հակառակ են և թշնամի իրանց ներքին քաղաքականութեամբ, բայց այդ երկուսն էլ միշտ իրար հետ միացել են, երբ հարկաւոր է եղել մի որ և իցէ մինիստրութիւն վաւր զցել, որովհետեւ մինիստրութիւններ Ֆրանսիայում մինչ այժմս գրեթէ բոլորը կազմել են չափաւոր հանրապետականների կամ պատեհական (օպպորտունիստ) կոչւած կուսակցութեան անդամներից, այն կուսակցութեան, որի դէմ նախանձի կոչրութեամբ կուռւմ է նմանապէս հանրապետական, բայց արմատական քաղաքականութեան հետեւող կուսակցութիւնը:

Մինիստրական փոփոխութեան ժամանակ մեծ հարց կար՝ Բուլանժէին նոր մինիստրութեան մէջ պահել թէ չը պահելու մասին: Վերջին կարծիքը յաղթեց. կազմեց Բուլլիէի մինիստրութիւնը, որի մէջ պատերազմական մինիստր հրաւիրեց գեներալ Ֆերրօն: Խնդիրը սա էր՝ ինչպէս վերաբերել զէպի Բուլանժէն. նայե՞լ նորա վերայ, որպէս բաղդախնդրի վերայ, թէ ընդունել նորան իբրեւ մի լաւ գեներալ, որը միայն գալթակղւել էր արմատականների գոռում-գոչումներից, շլացել էր ձեռք բերած բարձր պաշտօնից: Ինչ և իցէ, հարկաւոր էր Բուլանժէին կամ բոլորովին հեռացնել զօրքի շարքերից կամ տալ նորան մի այնպիսի պաշտօն, որի բնաւորութիւնը չը թոյլատրէ գեներալին դուրս գալ խիստ դիսցիպլինից, խիստ կարգապահութիւնից: Վճռեցին նորան տալ կօրպուսային հրամանատարի վերին աստիճանի պատասխանատու պաշտօնը, մի պաշտօն, որի մէջ նա պէտք է ըստիպւած կարգ ու կանոն պահպանէր, և մի պաշտօն, որի մէջ եզոզ զինւորականը, օրէնքի համաձայն, չի կարող ոչ մի ճառ արտասանել, առանց թոյլտուութեան մինիստրի: Նւ վերջապէս, այդպիսի բարձր պաշտօն տալով, կարծեցին թէ ապացուցած կը լինին, որ անձնական թշնամութիւն կամ չկամութիւն չունին նորա դէմ և որ Բուլանժէն, եթէ որ և է պատճառ ունէր խէթ աչքով նայելու կառավարչական մեծամասնութեան (պատեհականների) վերայ, այժմ նորա հետ կը հաշուի:

Բայց, не тутъ то бѣло... Իւր նոր պաշտօնի մէջ նա շարունակեց իւր մասին անդադար խօսեցնել տալու մոլութիւնը, ասեւք խորամանկ տակտիքը: Իւր կարգադրութիւններով, իւր վարմունքով, իւր ձևերով նա մի կողմից շարունակում էր իրեն յանձնւած զօրքի մէջ պատերազմական ցանկալի եռանդը պահպանել, իրան սիրելի կացուցանել զօրքին, մեծ հոգս տանելով նորա բարեկեցութեան վերայ. բայց միւս կողմից երևում էին նորա ձգտումները՝ մի կորսուած զլխաւորի պաշտօնի մէջ ցոյց տալ ամբողջ Ֆրանսիային, թէ պատերազմական գործի համար ինչ արել է երրորդ հանրապետութեան ժամանակ, իբր թէ նա է արել մինիստր եղած միջոցին (մինչդեռ ճշմարտութիւնը սա է, որ նա միմիայն շարունակել է իւր նախորդների արածը, ինչպէս կը շարունակէր՝ ամեն մի ուրիշը, ի հարկէ առանց ազմուկի): Կամաց կամաց սկսեցին համոզւել, որ

այդ մարդը, թէպէտ և լաւ կօրպուսի հրամանատար, որպէս առաջ լաւ պատերազմական մինիստր էր, վատ և կասկածելի զեր է խաղում: Այդ համոզմունքը ամրացաւ նորանով, որ նա շարունակ ընդունում էր տեսակցութիւններ լրագրական լրատուների՝ բեպօրտեօրների կողմից. բայց հասունութեան հասաւ այն զարմանալի, օտարոտի, վերջապէս անկարելի դերով, որ Բուլանժէն խաղաց Պարիզի աղմուկների ժամանակ՝ 1887-ի նախագահական ճգնաժամի միջոցին, երբ հանրապետութեան նախագահ Գրեվին ստիպւեց թողնել իւր պաշտօնը և երբ ընտրւեց նոր նախագահ Կարնօն: Գրեվինի հեռանալը հետեանք էր այն անարդ վարմունքի, որ իրան թոյլ էր տւել նորա փեսայ Վիլսօնը՝ օգտուելով նախագահական կնիքից և առհասարակ իւր աներոջ ունեցած վստահութիւնից՝ պետական կապալներից օգտուելու և փողով դանազան մարդկանց պատուանշաններ տալու համար: Բանից երևաց, որ այդ խաւար դործերի համար զլխաւոր միջնորդն էր մի կին, որի պատիերը երաշխաւոր է նօրա տգեղութեան և մեծ տարիքին՝ տիկին Լիմուզին. սրա տունը և թղթերը խուզարկեցին և գտան նամակներ և այցեւորումներ շատ երևելի մարդկանց և կանանց, ի միջի այլոց և... Բուլանժէն: Ինչ դործի համար կարող էր Բուլանժէն մի այդպիսի կասկածաւոր միջնորդ կնոջ մօտ այցելութեան գալ—այդ չը պարզւեց: Այդ ոչինչ. մի՞թէ մարդ չի կարող խաբւել և անգիտակցաբար մէկի մօտ լինել, որի «ծուլիկ»-ների թագաւոր լինելը միայն յետոյ է իմացուում: Միայն թէ աւելացնելը աւելորդ չէ, որ իւր այցեւորմանի վրայ Բուլանժէն մի քանի տողերով յայտնում է իւր բոլոր անձնւիրութիւնը այդ աիկնոջ և, կարծեմ, մի բան է խնդրում «չոքելով» նորա առջև: Ինչ և իցէ, այդ ինչիւրը չը պարզւեց և շատ էլ հետամուտ չեղան իմանալու այդ այցելութեան բնաւորութիւնը, որովհետեւ փաստեր չը կային գեներալին մեղադրելու համար: Անկարելի ասածս այդ չէ, այլ մի ուրիշ բան, որը հստատուեց, ինչքան էլ անկարելի և անհաւատալի թւի: Բանը սա է, որ նոր նախագահի ընտրութիւնների օրերում, գաղտնի ոստիկանութիւնը տեսել էր նորին գերագանցութիւն պ. կօրպուսի հրամանատար Բուլանժէնին, որի պաշտօնատեղին Բուլան էր, տեսել էր նորան, ասում ենք, Պարիզում և այն էլ՝ ծպտեալ շորերով և երեսը ալլափոխած, կապոյտ ակնոցներ դրած, իրան էլ կաղ ձևաց-

նելով: Երբ նախագահ ընտրւեց Սադի Կարնօն և մինիստրութիւն կազմեց Տիրարի ղեկավարութեամբ, պատերազմական նոր մինիստր Լօժըրօի առաջին գործն եղաւ հեռացնել Բուլանժէին իւր պաշտօնից և առհասարակ ջնջել նորա անունը ծառայող զինուորների անւանացուցակից: Այդ գործը կատարեց արագութեամբ, առանց այլ և այլութեան. բայց, հետեւելով օրէնքին, Բուլանժէին վերապահեցին նորա զենեւալի տիտղոսը, ստացած շքանշանները, համագգեստ գործածելու իրաւունքը, որպէս նաև նորա պենսիան, որ, կարծեմ, տարեկան 20,000 ֆրանկ է: Զինուորական ծառայութիւնից զրկւելով, Բուլանժէն կարող էր այժմ ազատ համարձակ քաղաքական ասպարէզ դուրս գալ: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ նորա կուսակիցները խօսքով և գրչով աղաղակեցին Բուլանժէին արած իբր թէ անարգարութեան դէմ: Բայց ո՞վքեր էին նորա այդ բարեկամները, — ահա՛ հետաքրքրական: Հետաքրքրական ենք ասում, որովհետև այն ինչ մեր ընթերցողը պիտի իմանայ և զարմանայ, արդէն ամբողջ աշխարհին զարմացրել է և ամենից առաջ Ֆրանսիացոց իրանց: Պատգամաւորների ժողովի արմատական կուսակցութիւնը, որը առաջացրեց Բուլանժէին, յետ կանգնեց նորանից, բացարձակ յայտնելով, որ հակառակ է Բուլանժէին: Եւ ինչո՞ւ. որովհետև Բուլանժէի բռնած ընթացքը պախարակելուց զատ, այդ կուսակցութիւնը ակնյայտնի նկատեց, որ Բուլանժէն ձգտում է հանրապետական կարգ ու կանոնի ջնջման, պարլամենտի կորուստին և, վերջապէս, որ նա միապետական ձգտումներ ունի: Բայց արմատականներից զրկւելով՝ Բուլանժէն ձեռք բերեց բարեկամութիւնը մի մարդու, որից մի ժամանակ դողում էր ինքը՝ Նապօլէօն III և որը մեծապէս նպաստեց երկրորդ կայսերութեան խորտակւելուն: Դա է ղիւական և կախարդական բնաւորութեան տէր Ռօշըֆօրը՝ ճանաչւած որպէս ամեն բանի և ամեն սրբութեան հետ խաղացող, բայց հանրապետական գործող, խմբագիր «Անհաշտ» (Intransigent) լրագրի, մեծանուն և հարուստ ազնւական, բայց ռամկավարական հրապարակախօս: Այդ մարդի մտերմութիւնը ձեռք բերեց Բուլանժէն, որպէս և մի ուրիշ մարդու և ընկերութեան, նմանապէս հանրապետականի և այն էլ խիստ հանրապետականի. դա է՝ Ղէրուէդ բանաստեղծը, նախագահ «Հայրենասէրների միութիւն» կոչւած ընկերութեան:

Այդ երկու մարդկանց բարեկամութիւնը բաւական էր դէպի Բուլանժէն գրաւելու համար բոլորը, ինչ կայ Ֆրանսիացում զեմագողային, ամենեղջիկեղ մտածող ու խօսող, ամեն տեսակ աղմուկ և սկանդալ հանելու պատրաստ մարդիկ։ Նւ Աստուած միայն զիտէ, թէ ո՛րքան շատ են այդպիսի մարդիկ ամեն երկրում, ուրեմն և Ֆրանսիայում։ Այդ երկու մարդկանց ոյժը բաւականին կարենոր էր Բուլանժէի համար. Ռօշըֆօրը մի կողմից մեծ ազդեցութիւն ունի Ֆրանսիայի և յատկապէս Պարիզի մի քանի թէ բարձր և թէ ստորին խաւերի վերայ. իսկ Դէրուլէզը Բուլանժէի կողմն անցնելով, իւր հետ գրաւեց նաև «Հայրենասէրների միութիւն» կոչւած մեծ ընկերութիւնը, որի անդամների թիւը պէտք է որ մի քանի հարիւր հազար հոգու հասած լինէր։ Այդ ընկերութիւնը, որը փակելու համար այս մի քանի օրերս Ֆրանսիական կառավարութիւնը հրաման տւեց, մի կիսազինւորական ընկերութիւն է, հիմնւած՝ Ֆրանսիական ազգի մէջ պատերազմական ոգին վառ պահելու համար։ Այդ ընկերութիւնը մի տեսակ ոչ-պաշտօնական նպատակ է դրել էլլզաս-Լօտարինգիայի չեւ նւաճելու զաղափարը միշտ վառ պահել Ֆրանսիացիների մէջ։ Ընկերութիւնը շատ հարուստ է և իւր անդամներին պահում է մի տեսակ կիսազինւորական դիսցիպլինի տակ, պարտաւորացնում է զինւորական վարժութիւններէ, մասնակցել է տալիս այն տօներին, որոնց տօնելուն ընկերութիւնը հայրենասիրական նշանակութիւն է տալիս և այլն։ Այդ ընկերութիւնը մի ժամանակ այնքան ժողովրդականացաւ, որ նորա անդամ դրւելը մի տեսակ պարտք էին համարում բոլոր հանրապետական գործող անձեր. մինիստրներից շատերը, եթէ ոչ բոլորը, այդ ընկերութեան անդամ էին։ Բաց 1887 թւականի հանրապետութեան նախագահի նոր ընտրութեան ժամանակ, Դէրուլէզը, յանուն ընկերութեան, մի այնպիսի փողոցային դեր խաղաց ընդդէմ Ֆերրիի, որ ընկերութեան մեծամասնութեան վճռով, Դէրուլէզը հրաժարւեց ընկերութեան նախագահութիւնից, իսկ անդամներից շատերն էլ հեռացան ընկերութիւնից։ Պէտք է իմանալ, որ այդ ընկերութեան կանոնադրութեամբ, որը հաստատուած էլ չէ կառավարութիւնից, արգելւած է նորան պարապել թէ ներքին և թէ արտաքին քաղաքականութեամբ (չը մոռանաք այդ, որովհետև մենք պիտի վերադառնանք այդ կէտին՝

ուս կօզակ Աշինովի հետ պատահած դէպքի առիթով): Բայց անցաւ մի քանի ժամանակ և ընկերութիւնը վերադարձրեց պատուաւոր նախագահութիւնը նոյն Դէրուլէզին, որը հայրենասէրների զօրեղ կերպով կազմակերպւած ընկերութիւնը զործիք դարձրեց յօգուտ Բուլանժէի, ամեն կերպ միջամտելով և միջամտել տալով ընկերներին՝ Բուլանժէի աջողութիւնը ապահովելու համար: Ապօրինի էր այդ — բայց անուամ էր: Տէրութիւնը համբերում էր, չ'ուզելով հալածող կառավարութեան անուն վաստակել, քանի որ լիալոյս էր, որ ժողովուրդը ինքը դատաստան կ'անէ հանրապետութեան հիմունքների դէմ գլուխ բարձրացած այդ անսանձ մարդկանց դէմ:

Պարիզի քաղաքային վարչութիւնը, որը ահադին մեծամասնութեամբ ահա քանի՛ քանի՛ տարի է մի տեսակ խուլ կռիւ է վարում կառավարութեան դէմ, պահանջելով արտօնութիւններ, որ ցայժմ բոլոր միւնիստրութիւնները և պատգամաւորների ժողովը մերժել են, այդ տէրութեան միշտ հակառակող մայրաքաղաքի վարչութիւնն էլ բողոքեց Բուլանժէի միտումների դէմ:

Բայց ի՞նչ էին այդ միտումները, ահա՛ խնդիրը: Ի՞նչ էր պահանջում Բուլանժէն:

Զինուորական ծառայութիւնից զրկելով, Բուլանժէն դարձաւ քաղաքական անձնաւորութիւն. նա այժմ կարող էր անել և խօսել ինչպէս ամեն քաղաքացի: Նա սկսեց իւր քաղաքական նոր ասպարէզը, քարոզելով հետևեալ կախարդական մոքերը: 1) Պէտք է երկրի սահմանադրութիւնը փոխել: Բայց նորա ի՞նչ կէտերը փոխել — զորա մասին լռում էր յամառութեամբ: 2) Պէտք է վերջ դնել պարլամենտական անիշխանութեան: Բայց թէ ի՞նչպէս պէտք է կառավարւի երկիրը — այդ մասին լռում էր: 3) Պէտք է հիմնել արդար և շիտակ հանրապետութիւն, որի մէջ մուտք ունենան բոլոր ուղղամիտ հանրապետականները: 4) Հարկաւոր է ունենալ զօրեղ կառավարութիւն: 5) Պէտք է այժմեան պատգամաւորների ժողովը ցրել և նոր ընտրութիւններ նշանակել:

Ոչ ոք չէր հասկանում այդ խօսքերի ներքին իմաստը: Ի՞նչ է ուղում ասել Բուլանժէն, ի՞նչ դրական առաջարկութիւններ ունէ անելու — զոցա մասին ամենքը զարմացած հարցնում էին, բայց պատասխան չէին գտնում: Զին հասկանում մանաւանդ, թէ ի՞նչ

է նշանակում հանրապետութիւն խօսքը Բուլանժէի նման մի մարդու բերանում, որը կարծես երդւել էր ամեն բանի վարկը կոտրել, ինչ որ հանրապետական օրէնքներով և աւանդութեամբ էր հաստատւած:

Ահա՛ կամաց կամաց կազմեց մի համոզմունք՝ թէ Բուլանժէն ձգտում է կառավարութեան գլուխ անցնել, իսկ յետոյ... յետոյ, Նապօլէօնների օրինակին հետևելով, կը դառնայ միապետ: Նապահանջում է, որ պատգամաւորների ժողովը ցրւի և նոր ընտրութիւններ լինին՝ յատկապէս նոր սահմանադրութիւն կազմելու համար: Բայց որպէս զի իւր այդ պահանջները ներկայացնէ ժողովին, պէտք էր, որ ինքը պատգամաւոր լինէր, մանաւանդ ժողովում իւր կուսակիցներն ունենար և մինչև իսկ իւր սեպհական կուսակցութիւնը ստեղծէր: Այլապէս քաղաքական ազդեցիկ դեր խաղալ անկարելի էր:

Պատգամաւորների ժողովում Բուլանժէն սկզբում ոչ մի կուսակից չունէր, բայց շուտով ունեցաւ մի-երկուսին: Դոքա էին Լադեո, Լօռ (Փրանսիա՝ բաւականին տարածւած թերթի խմբագիր) և զուցէ՝ Երրորդը. այդ էր բոլորը, իսկ մի-երկու հոգով ի՛նչ կարելի էր անել մի ժողովում, որը մինչ 600 անդամ ունի:

Նոր կուսակցութիւնը անուն չունէր, որովհետև ոչ ոք չը գիտէր նորա բուն ձգտումները, որպէս զի մի ածականով մկրտէին նորան: Անունը դրեցին Բուլանժեան, Բուլանժէական կամ Բուլանժիզմ: Մի քանի ժամանակից յետոյ իրանք Բուլանժիստները իրանց նոր կուսակցութեան անունը դրեցին՝ ազգային կուսակցութիւն (le partinational): Բնական է, որ իրանք իրանց հուշակում էին հանրապետական, բայց բոլոր հանրապետականները համարեցին և համարում են նոցա ոչ-հանրապետական, այլ ուղղակի Բուլանժէական: Բուլանժէի ամեն մի քայլից նոքա նշմարում էին, որ ցանկանում է շփոթութիւն յարուցանել և, ամբոխի ոյժով, կառավարութեան ղեկն իւր ձեռքը դնել և վարել նորան որպէս իշխանապետ, դիքտատոր: Ռօշլիօրի և Դէրուէզի տնօրէնութեամբ նա արդէն ստեղծել էր մի ամբոխային շարժում իւր օգտին. այդ ամբոխը կեցցէներ էր արձակում ամեն տեղ, ուր երևում էր Բուլանժէն, երգում էր մի չափազանց ժողովրդական եղանակով մի երգ, որը, չարմարւելով ներկայ դէպքին, վերջանում էր այս խօսքերով՝

Այդ Բուլա՛նժն է, Բուլա՛նժը,

Այո՛, Բուլա՛նժն է, Բուլա՛նժը

Որ մեզ հարկաւոր է:

Դա՛ յձամպիօնս անունով յայտնի երգի փոփոխութիւնն է, որը երգւում էր յեղափոխականներից Նապօլէօն III օրերով:

Բուլանժեան շարժումը չէր դադարում: Նա դառաւ քաղաքական կեանքի այնպիսի երևոյթներից մէկը, որ լրագիրները հարկաւոր համարեցին նորա զարգացման բոլոր աստիճանները և ելեկշները նշանակել, բացելով իրանց սիւնեակներում մի ամբողջ բաժին՝ Բուլանժիզմ՝ վերնագրով:

Պատգամաւորների ժողովում ձայն և կուսակցութիւն ստեղծելու համար, Բուլանժէն պէտք է յանձն առնէր պատգամաւոր ընտրել: Ժողովի անդամներից մի քանիսը մեռան և նոցա տեղ նշանակեցին ընտրութիւններ՝ նոյն թւով նոր պատգամաւորներ ընտրելու համար: Բուլանժէն ներկայացաւ, ներկայացան նաև նորա կուսակիցներից Դէրուլէզը և մի ուրիշը—միւս տեղերում: Ինքը Բուլանժէն ընտրեց, իսկ նորա կուսակիցները—միւս զաւառներում՝ յաղթեցին: Պարլամենտի անդամ դառնալով, Բուլանժէն պահանջեց, որ ժողովը լուծւի և նոր ընդհանուր ընտրութիւններ կառարկին նոր սահմանադրութիւն մշակելու համար: Ժողովը ի հարկէ մերժեց. կծու հակաճառութիւն եղաւ Բուլանժէի և նոր մինիստրութեան պարագլուխ արմատական Ֆլօքէի մէջ, որից յետոյ մենամարտութիւն կայացաւ նոցա մէջ. այդ մենամարտութեան մէջ ծերունի Ֆլօքէն յաղթեց զենեւալ Բուլանժէին, սորա վզին խորը վէրք տալով: Բուլանժէի պարտութիւնը կարծես նորա պատիւն էլ մի առժամանակ վայր գցեց. այնպէս որ, անցեալ տարւոյ յուլիսին եղած նմանապէս մասնաւոր ընտրութիւնների ժամանակ, Բուլանժէն, որը արդէն թողել էր իւր պատգամաւորութիւնը, և նորա կուսակից Դէրուլէզը և ուրիշները չ'ընտրեցին: Հանրապետականները կարծեցին թէ Բուլանժէի աստղը արդէն մարելու վրայ է. բայց նոյն տարւոյ օգոստոսին եղան ընտրութիւններ երեք նահանգներում և այդ երեքի մէջ էլ ընտրեց Բուլանժէն: Կրկին եկաւ ժողով և պահանջեց լուծումն ժողովի, որ չ'ընդունեց: Կրկին հրաժարական աւեց իւր պատգամաւորութիւնից, որպէս զի մօտագայում մի ուրիշ նահանգում առաջարկւի և, ընտրելով, ապացուցի թէ ամբողջ Ֆրանսիան իրան կուսակից է:

Ահա՛ այդ վերջին ընտրութեան խնդիրն է, որ ամենից հետաքրքրականն էր թուում և ի՛նչու... Որովհետև այդ ընտրութիւնը Պարիզում պիտի կատարւէր և որը կատարւեց ներկայ տարւայ յունւարի 15-ին (նոր ստիլ), իսկ մեր հաշւով՝ 3-ին յունւարի: Խնդիրը սորանումն էր, թէ ի՛նչպէս է համարձակւում Բուլանժէի նման կասկածաւոր մի մարդ ներկայանալ Պարիզի նման առաջադէմ և զրակահապէս հանրապետական մի քաղաքում, որը ատելով ատել է և հալածել ամեն զիջատտորութիւն: Մի՞թէ Բուլանժէն պիտի կարողանար յաջողեցնել իւր ընտրութիւնը Ֆրանսիայի կենդրոնում՝ Ֆրանսիայի սրտի մէջ, այն Պարիզում, որի միւս 23 պատգամաւորները պատգամաւորների ժողովում, բոլորն էլ գրեթէ արմատական հանրապետականներ, կատաղի թշնամի են Բուլանժէին էլ, նորաբոլոր արարմունքներին էլ. այն Պարիզի, որի քաղաքային վարչութիւնը գրեթէ ամբողջապէս ծայրայեղ հանրապետականներ են և ծայրայեղ առող Բուլանժեան շարժման, որի մէջ նոքա զիջատտորութիւնից դէն — ոչինչ չեն կարողանում դուշակել: Հանրապետականները առաջուց գուշակում էին Բուլանժէի խայտառակ պարտութիւնը, բայց երբեմն էլի կասկածում էին, մտածելով թէ որքա՛ն քմահաճ ժողովուրդ է Պարիզի ժողովուրդը, ո՛վ գիտէ թէ ինչ օջիններով Բուլանժէին կը յաջողի, մանաւանդ ժողովրդի ստորին խաւերը իւր խոստումներով դէպի իրան գրաւել, ո՛վ գիտէ, թէ Ղէրուլէզը ինչ սկանդալներ կ'անէ, ինչ աղմուկներ կը յարուցանէ Բուլանժէի օգտին. և վերջապէս, մի բան, որ նշանակութիւն ունի՝ ինչ զիրք պէտք է բռնէ ազգաբնակչութեան այն մասը, որը թէպէտ և փոքրամասնութիւն կազմող, բայց հանրապետութեան ամենակատաղի թշնամիներն են, այն է՝ թաղաւորական և Նապօլէօնական կայսերութեան կուսակիցները, մի խօսքով՝ միապետականները:

Բայց մի՞թէ կասկած կարող էր լինել, թէ միապետականները, որոնք կատաղի թշնամիներ են հանրապետականներին առ հասարակ և որոնք իրանց «պահպանողական» կուսակցութիւնների անունն են յատկացրել, մի՞թէ նոքա չը պիտի նոյնքան սաստկաբար մարտնչէին Բուլանժէի դէմ, որը ամեն տեղ իրան հանրապետական է հռչակում. և վերջապէս Բուլանժէն նոյն մարդը չէ՞, որը, մինիստր եղած ժամանակ, այնքան անողոք կերպով վարեց բոլոր Ֆրանսիական իշխա-

նազնների դէմ, որի հետևանքն եղաւ դոցա աքսորելը Պրանսիայի հողի վրայից:

Այդպէս պէտք է կարծւեր. բայց հանգամանքներ կային, որոնք ուրիշ բան էին ցոյց տալիս և դա՛ Բուլանժեան շարժման դեռ ևս ոչ լաւ պարզաւժ գաղտնիքներից մէկն է: Փաստը նա է, որ Բուլանժէն որքան անգամ որ ընտրւել է, ամեն անգամ նորան օգնել էին միապետականները: Զարմանալի է, բայց ճշմարիտ: Իսկ քաղաքական մի զարհուրելի խարդաւանք է, որի վրայից վարդապետը կը բացուի անշուշտ, բայց որի իսկական բնաւորութիւնը դեռ միայն նշաններով է յայտնի: Յայտնի է մի բան, որ միապետականները ամենից առաջ ուզում են վաղը դնել հանրապետութիւնը. արդ, նոքա ակնյայտի կերպով տեսնում են, որ Բուլանժէի վերջնական յաղթութիւնը վերջնական հարւած պիտի տայ հանրապետութեան: Ուրեմն Բուլանժէն այդ մտքով իրանց ընկեր կարող է համարւել: Իսկ երբ հանրապետութիւնը կը կործանուի, դեռ խնդիր է, թէ դորանից օգուտ քաղողը Բուլանժէն կը լինի, թէ թագաւորութեան և կայսերութեան ժառանգներից մէկը կամ միւսը: Բայց թէ արդեօք միապետականների այդ պաշտպանութիւնը լինում է մի որ և է բերանացի թէ զրաւոր պայմանների հիման վերայ Բուլանժէի և միապետականների մէջ, թէ հէնց այնպէս, միապետականների իրար մէջ արած խորհրդով—այդ յայտնի չէ: Գուցէ միապետականները այժմ պաշտպանում են Բուլանժէին, որ շփոթութիւն չառաջանայ և այդ շփոթութիւնից օգուտելով՝ միապետականներին յաջողի, նոյն իսկ ազգի իրա կամքով, թագաւորական կամ կայսերական գահը վերահաստատել Պրանսիայում: Այսպէս թէ այնպէս, բայց Բուլանժէն ընտրւեց Պարիզում յունւարի 15-ին (նոր տոհիւով), ստանալով 435,860 ձայնից 244,070 ձայն, ընդդէմ Ժաք'ի, որը ներկայացրւած էր հանրապետականների կողմից: Ել ի՞նչ նկարագրել Բուլանժիստների ցնծութիւնը և հանրապետականների վիշտը: Վերջիններս սակայն չը վհատեցին: Արմատական Զլօքէի մինիստրութեան առաջարկութեամբ ընդունւեց պատգամաւորների ընտրութեան ձևի փոփոխութիւնը, որի մասին մենք այլ անգամ խօսելու առիթ պիտի ունենանք: Զլօքէի մինիստրութիւնը, սահմանադրութեան խնդրի պատճառով, վաղը ընկաւ և մի ամիս է, որ կազմւեց Տիրարի մինիստրութիւնը՝ բաղկացած պա-

տեհականներից: Այդ մինիստրութիւնը խօսք է տւել Բուլանժեան շարժումը կոտորել, խտրու հալածելով ամեն ապօրինութիւն: Եւ որովհետեւ Բուլանժեան ազմունքների գլխաւոր պատճառներից մէկը Ռէրուլէզն է, ուստի մինիստրութիւնը սկսել է իւր խտրութիւնը «Հայրենասէրների միութեան» ընկերութիւնից, որի նախագահն է Ռէրուլէզը: Սպասում էր մի նոր առիթ և այդ առիթը շուտով ներկայացաւ: Այս փետրւար ամսին Փրանսիական պատերազմական մի նաւ ռմբակոծեց Սագալլում (Կարմիր ծովի ափին) մի ամրութիւն, որտեղ պատասխարած էր Աշինով կողակի առաջնորդութեամբ հոգևորականներից և աշխարհականներից բաղկացած մի ինքնակոչ խումբ, որի դիտաորութիւնն էր Աբխազիայի թագաւորին ներկայանալ կրօնական նպատակներով: Ինչ ինչ թիւրիմացութիւնների պատճառով, Փրանսիական նաւը ռմբակոծեց Սագալլոն, որը Փրանսիական հովանաւորութեան ներքոյ է դրանում, Աշինովի անհնազանդութեան պատճառով և միրաւորեց ռուսներից մի քանի հոգու: Այդ խմանալուն պէս, Ռէրուլէզը և մի քանի ուրիշները «Հայրենասէրների Ընկերութեան» անունից բողոքեցին Փրանսիական կառավարութեան այդ արարմունքի դէմ, որը, ասում են «Հայրենասէրները», ուղղւած է Փրանսիայի միակ բարեկամ Ռուսիայի հպատակների դէմ: Կառավարութիւնը յայտնեց, որ «Հայրենասէրների միութիւնը» խառնում է արտաքին քաղաքականութեան մէջ, մինչդեռ քաղաքականութիւնը առ հասարակ դուրս է այդ ընկերութեան նպատակներից, համաձայն կանոնադրութեան: Մինիստրութիւնը հրամայեց ընկերութիւնը քանդել, խուզարկել նորա շինութիւնը և Ռէրուլէզի և ուրիշների տները: Այդ խուզարկութիւնից բացւեց մի զաղտնիք, այն է որ ընկերութեան խորհուրդը զաղտնի հրաման էր արձակել, որ ընկերութեան անդամները զինւած պատրաստ կենան յայտնի նշանակութեամբ կառավարութեան ագենտներին դիմադրութիւն ցոյց տալու համար: Ուրեմն քաղաքական դաւադրութիւն...

Իսկ այդ միջոցին, Բուլանժէի պատւին, մեծահարուստ դքսուհի դ'Ելզէս սարքեց մի փառաւոր խնձոյք, որտեղ հազարաւոր միապետականների մէջ Բուլանժէն պատուի տեղն էր բռնում և բոլոր իւր ապագայ մինիստրների, ծառայողների երկրպագութիւնն ընդունում...

„ՄՈՒՐՃ“-Ի ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԽԱԼՅԻԱՅ. պ. Զամոկեանցին: Ուղղագրութեան մասին Զեր գրածը մեզ չը համոզեց: Դուք, որ ալեքան սիրում էք ո՛ւ տառը, որտեղ նա աւելորդ է, մենք ինչ մեղաւոր ենք: Շատերը Գերմանիայում ափսոսում են իրանց ձ և հ տառերի բացակայութիւնը ալն բառերի մէջ, որտեղ նոքա միայն պոչերի դեր են խաղում: Բայց այդ չը խանգարեց Պոռսիայի կառավարութեան, որ այդ տառերը դործ չ'ածեն պաշտօնական գրութիւնները մէջ, օրինակ, Tot, Vorrat փոխանակ Todt, Vorrath և նման բառերում: Նոյնը գործեցին պարբերական հրատարակութիւններից չափերը՝ Koelmische Zeitung քաղաքական լրագրից սկսած մինչ Westermanns Monatschrift զուտ գրական-վիպական ամսագիրը: Դուք, որ ալեքան ծանր էք վերաբերում դէպի ալեքան սնտախ տոխութիւնները, ինչ կ'անէիք՝ եթէ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակ Զեզ առաջարկէին Զեր սիրած կուսքերից հրաժարուել: Մենք կարծում ենք, որ ոչինչ բան չը բարդող և միևնույն ժամանակ պարզող և հեշտացնող փոփոխութիւնները օգտակար են:

ԹԻՖԼԻՍ. Տիկին Եղիսաբէթ Տէր-Գաւթեանցին: Շնորհակալութեամբ ոտայանք Զեզինց 5 թուրքի ջօղուտ «Մուրճ»-ի Փոխատու-Խնայողական դանձարանի: Անցկացրինք մատենան մէջ:

ՆՕՎՕ-ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ. Ուսուցիչ Յ. Կ.-ին: Շնորհակալութիւն Զեր ցանկութիւնների համար: Աղբիւրի համար ուղարկածը տեղ հասցրինք:

Մեր բոլոր բաժանորդներին: Մեր խոստացած ջօղածը, որ պիտի դուրս դար ալս համարում, կը դուրս դալ եկող Ռում: Նա կրելու է վերնագիր՝ «Մուրճ»-ը որպէս հաշկական օրգան և խօսելու է «Վրուճ»-ի և մասամբ «Նոր-Դար»-ի մասին: Մի առանձին ջօղած նւիրած կը լինի «Փորձ»-ին և «Արձագանք»-ին և առհասարակ պ. Արդար Յովհաննիսեանի գործունէութեան և կրելու է վերնագիրս՝ «Մուրճ»-ը որպէս գրական օրգան:

ՀԱՇՏԱՐԽԱՆ. պ. Վ.-ին: Ձեր այս երկրորդ անգամ ուղարկածը առաջինից չաջող է, բայց զեռ ոչ բաւականաչափ՝ «Մուրճ»-ում զետեղելու համար:

ՕԳԵՍՍԱ. պ. X.-ին: Ուղարկւած ոտանաւորների ժաւերը «Աղբիւրի»-ն է. բարձր լիւրիզմ չը կա՛ մէջը:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. Ուսանող: Վարելի է տպւի. երկրորդ անգամ ուղարկածի մասին զաղափար չենք կաղմել:

Մ Ե Ր Ը Ն Թ Ե Ր Գ Ո Ղ Ն Ե Ր Ի Ն: Պ. Պռօշկանցի չօրէլեանի առիթով, որպէս լսում ենք, կազմակերպւում է առանձին մասնաժողով, որին կը հասնեն բոլոր նւէրները չօրէլեարի օգտին, որպէս նաև ուղերձները: Յոյս ունինք, որ այդ մասնաժողովը շուտով իրան չափնի կը կացուցանէ հասարակութեան: Մեր ընթերցողներին չափոնում ենք, որ «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը ընդունելու է ամեն տեսակ նւէրներ պ. Պռօշկանցի օգտին և հասցնելու է մասնաժողովին, երբ վերջինս կազմակերպւած կը լինի:

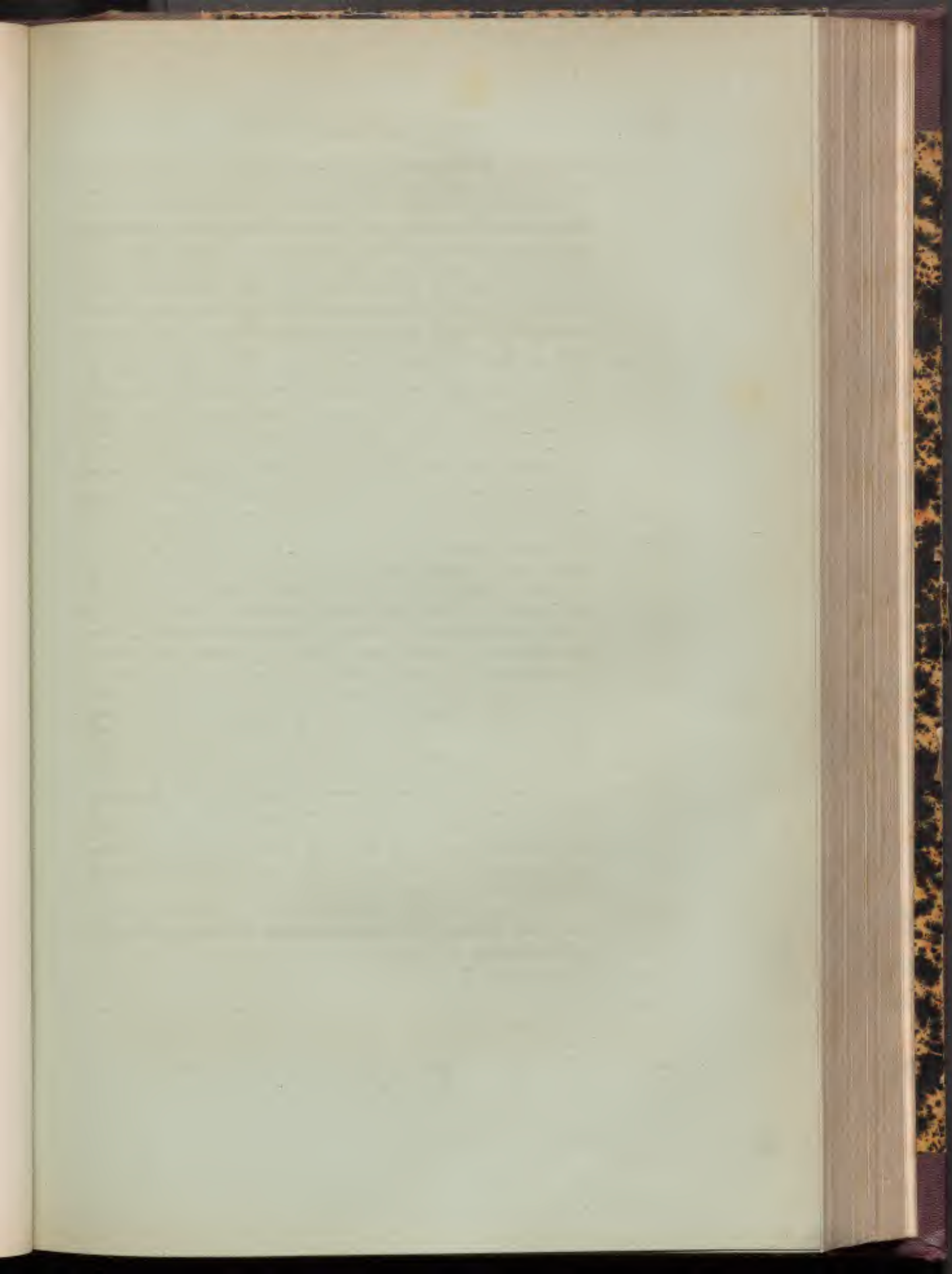
«Ի վերիս» վրաց լրագրի խմբագրութեան. Պր. Գ. Չմշկեանի չօրւածի առիթով, որ զետեղւած էր «Մուրճ»-ի № 1-ում, արգոյ խմբագրութիւնը մի առաջնորդող ունէր գրած լրագրի № 27-ն մի ֆէլետօն № 33-ի մէջ: Ֆէլետօնը աչքի տակ չունեցանք, բայց առաջնորդող թարգմանել տւինք և կարդացինք: Դուք հերքում էք պ. Չմշկեանի պնդածը, թէ «Պէպօն» վրաց բեմի վրայ վերացած է ներկայացում: Մենք այդ վէճի մէջ խառնելու ոչինչ չունինք. պ. Չմշկեանն ինքն է պատասխանատու իւր խօսքերի համար: Եթէ ձիւղ չէ նորա պնդածը, ինչպէս Դուք էք վկայում,—«Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը ոչինչ չունի դորա դէմ ասելու. թէպէտ, միւս կողմից, մենք ոչ մի պատճառ չունինք կասկածելու պ. Չմշկեանի տենդենցիայի ուղղամտութեան մասին: Բայց այդ խնդրի առիթով, Ձեր առաջնորդողում չափոնում էք մտքեր, որ մենք չենք կարող ընդունել: Իբր թէ պ. Սունդուկեանցի դրամաները զօրութիւն չունեցան վրաց բեմը վերակենդանացնելու համար այն պատճառով, որ, ասում էք Դուք, եթէ այդ ոչմն ունենար Սունդուկեանցը, պէտք է որ առաջ հպկական բեմը վերակենդանացնէր. մինչդեռ, շարունակում էք Դուք, հպկական բեմը մինչ հիմայ էլ չը կա: Մենք մեզ կոմպետենտ չենք համարում վճիռ տալու, թէ ո՞ր աստիճանի արդարացի է պ. Չմշկեանի ստածը պ. Սունդուկեանցի մասին վրաց բեմի վերաբերմամբ, բայց այս կ'ատենք, որ Ձեր ասացուցը թող է:

Դուք չվիժում էք և չէք զանաղանում բեմը թաւրանից: Շնորհիւ ի միջի ալլոց պ. Սունդուկեանցի, մենք ունինք արդէն հիմնաւոր սկիզբ թաւրանական գրականութեան և զերասանական չէօլա, որի վերայ աշխատել են տասնեակ տարիներ:

Մշտական բեմ չունենալը թատրոն չունենալ չէ նշանակում և, ընդհակառակը, մշտական բեմ ունենալը թատրոն ունենալ չէ նշանակում: Մեղ թւում է, թէ մենք՝ հայերս, թատրոն ունինք առանց մշտական բեմի, իսկ դուք՝ վրացիներդ, մշտական բեմ ունիք առանց թատրոն ունենալու: Ի հարկէ, մենք երկուսս էլ դեռ չաւ աղքատ ենք, մենք՝ թատրոնով, դուք՝ բեմով, բայց ոչինչ չը կալ զարմանալու, եթէ հայկական թատրոնական մի պիւս, վրաց լեզուով թարգմանած, վրաց բեմին վերակենդանութիւն տալ, իսկ հայկականին՝ ոչ: Այդ մի երկուլթ է, որ կապ ունի մեր երկուսիս աղղերի բնաւորութեան և կամ, եթէ ուզէք, հոգեբանութեան հետ: Ան ինչ մենք միապէս կարողւմ ենք, դուք միապէս ներկայացնում էք: Մենք շատ աւելի մտածում ենք մեր գրականութեան վերաջ, դուք՝ բեմի վերաջ: Ահա թէ ինչպէս կարող է պատահել, որ, առանց բեմը ի նկատի առնելու, մենք մեծ աջողութեամբ կարողանում ենք Շիլլերի և Շէքսպիրի թարգմանութիւններ ստեղծել և դորանով ընթերցող հասարակութեան հետաքրքրութիւնը շարժել. իսկ դուք, մշտական բեմ ունենալով հանգերձ, մինչ օրս աղղպիսի դրական քաջագործութիւն կատարած չէք, թէպէտ և ձեր բեմի վերաջ Համլէտ էլ է ներկայացում: Ահա թէ ինչո՞ւ Ձեր խօսքը, թէ Սունդուկեանցը նախ պէտք է հայկական բեմը վերակենդանացնէր, որ կարողանար վրաց բեմի վերաջ նոյն աղղեցութիւնը ունենալ—աղղ խօսքը ասում ենք մեր աչքում ոյժ չունի—Փակապծի մէջ ասենք, որ Դուք դուր տեղն էք հեգնում մեզ որ մենք Սունդուկեանցին բարձր տեղ ենք տալիս. ի հարկէ, Ձեր հեղնութիւնը հիմնւում է «հանճար» խօսքի վերաջ, որով իբր թէ կնքում ենք պ. Սունդուկեանցին: Աղղ նորանիցն է, որ մեր «տաղանդ» և «քանքարաւոր» խօսքերը Դուք հանճար և հանճարաւոր էք թարգմանած: Մենք ուրեմն մեղաւոր չենք դորանում:—Վերջացնելով մեր խօսքը, պարտք ենք համարում հաւատացնել Իվերիալի արգոյ խմբագրութեան և առանձնապէս բաղմամբատակ իշխան Իլիա Չավչաւաձէին, որ, տպելով պ. Չմշկեանի չափոնի տողերը, մենք ոչ մի բոպէ չենք կամեցել դորանով անուղղակի կերպով որոշել մեր մտածողութեան եղանակը մի աղղի մասին, որի հետ դրացիական շխտակ չարաբերութիւններ ունենալը («Մուրճ»-ի խնամքներից մէկն է և կը լինի հանապաղ:

Առկապի

Հալոց Բարեգործական Ընկերութեան խորհրդին: Խմբագրութիւնս ստացաւ հինգ անդամակցական վճար՝ 5-ական ռուբլի ամեն մէկը:

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ԱՄՍԱԳՐԻ

ԲԱՅԱՆՈՐԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԲՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդացիներ	10 ռ.
Կէս տարեանը	6 ռ.
Երեք տնւանը	4 ռ.
Մի գրքովը	1 ռ. 50 կ.

Ուսուցիչները, վարժուչիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վաշելում են զիջումներ, համեմատ ստանձին տպած յայտարարութեան:

Մուրճի ամեն մի համարը, որպէս առաջին («Հրաւեր»)-ի մէջ աււած էր, ունենալու է 8—10 տպագրական թերթ, կամ որոշոյն է՝ 128 մինչ 160 երես: Մուրճի առաջին համարը ունեցան 196, երկրորդ և ներկայ ՋՋ-ները ունեցան 176-ական երես, այնպէս որ յաջում աււած է 113 եր. աւելի, քան միջին թւով խոստացածը: Ամբողջ տարին Մուրճը կազմելու է 12 զիւրք, երեք մեծ հատորներ, շուրջ 1800 երեսով:

Նոր բաժանորդները կը ստանան նախարդ համարներ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԱԲՈՒՆ ՎՃԱՐՈՒՄ ԷՆ

Այնտեղան մի երեսի համար	10 ռ.
„ կէս երեսի համար	6 ռ.
„ քառորդ երեսի համար	4 ռ.

Խմբագրութեան հասցին՝ Тифлисѣ. Въ Редакцію журнала „МУРՇԻ“. Խմբագրութիւնը գտնւում է՝ Գանձեան փողոց, տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ Іоаннісіани). Բոլորովին մօտ Երեանեան հրատարակին: